

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

राजस्थानस्याधुनिकाः
संस्कृत कथालेखकाः

राजस्थानस्याधुनिकाः ॐ
संस्कृत कथालेखकाः
•

सम्पादक- डी० तुलसीदास शर्मा
♦

Edited By: Dr. Pushkardatta Sharma

प्रकाशक : राजस्थान साहित्य अकादमी, उदयपुर

मुद्रक : मेतर्स महावीर प्रिन्टिंग प्रेस, उदयपुर

संस्करण : मार्च, 1980

मूल्य : सत्तह रुपये मात्र

प्रकाशकोयम्

‘राजस्थान साहित्य अकादमी’ राज्य हिन्दी, संस्कृतयोस्तथा राजस्थानी भाषायां साहित्योन्नत्यै सर्वेषां समर्पित संस्थानं वर्तते ।

एतत् संस्थानं स्व नानाविध प्रवृत्तीनां माध्यमेन प्रदेशे साहित्यस्योन्नयनाय, जागरणाय साहित्यसर्जनाय च पूर्णरूपेण प्रयत्नशीलमस्ति ।

संस्थानस्यैका विशिष्टवृत्तिः राजस्थान प्रदेशस्य साहित्य सर्जनशीलानां विदुषां कृतीनां प्रकाशनमप्यस्ति । अस्यां योजनायां अन्तर्गतायावधि शताधिक ग्रन्थानां प्रकाशनं सम्पन्नम् । प्रकाशितेष्वनेकेषु ग्रन्थेषु संस्कृत वाङ्मयस्याप्यनेके ग्रन्थाः सम्मिलिताः सन्ति ।

राजस्थानस्याधुनिक साहित्य-सर्जकानां संस्कृतं लेखकानामिदं मङ्गलं पाठकेभ्यः प्रस्तुतं कुर्वन्दिदं संस्थानं परमं हर्षमनुभवति । राजस्थानस्य संस्थानस्य संस्कृतज्ञ अद्यापि जनजीवनेन सह समुच्चयं गाम्भीर्येण, तन्मतीनतया सुदमदृष्ट्या च यदनुभवति तत् सुचारुतया अभिव्यक्तं विधाय जनमानसेषु स्थानं विदधाति अस्मिन् सकलाने प्रकाशिताः कथाः अस्य प्रमाणमस्ति ।

साहित्य अकादमी आशास्ते संस्कृतज्ञेभ्यः विद्वद्भ्यः एतत् सम्मेलनं रोचिष्यते, येन संस्थानं प्रोत्साहितमुत्तरोत्तरं कार्यं भूयोपि द्विगुणोत्साहेन कुर्यात् ।

उदयपुर
मार्च १९८०

राजेन्द्र रामा
निदेशक

सम्पादकीयम् / १

कथानुक्रम

१. भ्रातृस्नेहः नवतकितोर काङ्कुरः	२७
२. सापराधः णणेशराम शर्मा	३५
३. आत्मवेदना श्रीमदर शास्त्री	५१
४. भाटवभवनम् विरचनाय मिथ	४७
५. पट्गुः श्रीमती मंजु शर्मा	६३
६. स्मारकम् चन्द्रमौलिः	७१
७. दिग्भ्रमः कलानाय शास्त्री	७७
८. मूल्यान्यमूल्यानि शशिगुप्ता	८८

६	म्यांकृता नदरिशोर गौरम 'निर्मल'	९५
१०	गष्ट्रनिर्माता ईश्वरानन्द शर्मा	६८
११	द्वी शास्त्रिणी मनोहर शर्मा	१०२
१२	भग्न-विशेष मेघाराम बटारा 'पञ्च'	१०६
१३	मत्पस्याध्वेपणम् कुमारी प्रभा	१२०.

सम्पादकीयम्

ममस्तपु काव्याङ्गेषु गद्ये खलु धोष्ठमिति सुप्रोवरंरसोचकं बहूरा
आगतम् । गहनं च कथनस्य वा शो यनञ्च गद्यमित्रना व्युत्पत्त्याऽप्यभिव्यक्तं
मार्वाङ्गिकं सामर्थ्यमस्यापि काव्यविप्राया मय्यन । भवतु माम् पद्यं लोकप्रिय-
माकपकं च, परमभि व्यञ्जना-कीर्तनं वानावाहृन् गहनं च विस्तृपणं गद्यमाध्यमनैव
सामवम् । वस्तुतस्तु छन्दोमयवाधारितं श्रुतिमाधुनं स्मर्यमौर्ध्वं च पद्यानां लोक-
प्रियत्वाय कल्पन । अथवा त्वनस्मिन् काव्याङ्गे समप्राप्तिव्यक्तिमामया न कदापि
सम्भावनीयम् । अग्रमहाध्वलेनाभिहता चित्रकाव्यामकतापि पद्येष्वेवोपलभ्या ।
नैनं नाञ्चन गद्याधारितं काव्यं कदापि सृजति ।

गद्यस्य समुद्भवः

गद्यस्याऽप्यसमुद्भवः पुरातनं युगे वैदिकसंहितोदयन साक्षमव समजायत,
इत्यस्मिन् विषये न कोऽपि विवादो विपस्विज्जनेषु सर्वेषु । गद्यस्याद्यः स्वतःपस्तु कृष्ण-
मज्जुबेदस्य तैत्तिरीयसंहिताया प्रत्यभिर्बुधे शक्यत । अत्र खलु गद्यस्य प्रयागः पद्यमागादव
न्यून । तदनन्तरं चायञ्चदेऽपि कल्प्य ममावगं प्रभूतमात्राया विहितोऽस्ति । तदीय
षष्ठो भागस्तु गद्यनिबद्ध एव सदृश्यत । स्पष्टतस्तत्र च गद्यं सुनिष्ठितमिवाभानि ।
अनेनैव हनुनोत्तरकाले ब्राह्मणारण्यकानिपदा मरचना गद्यविप्रायामेव समजायत ।
व्यादशाविग्नपणादीनि तु गद्यनाश्रितव विधेयानि तु तथ्यनञ्जनैव निर्णेतुं
पायन ।

परं वैदिकेऽस्मिन् गद्ये कृत्रिमकान्याभिव्यञ्जकात्तद्भारवृत्तता समस्त-
पदामकता च नैवाऽनुमयेया । श्लेषात्तद्भारममुद्भासितं पाण्डियप्रवगत्वमप्यत्रये
गद्ये सर्वथाप्राप्यम् । वस्तुन एतद् गद्यं तु सहरमकृत्रिमं प्रसादगुणेन च समन्विन
दिद्यते । “सय वद, धर्मं चर, स्वाध्यायं न्मा प्रनद” इयेनादृशः प्रयोगा दैनिक-

व्यवहारक्षमा भाषाया नैसर्गिकता प्रतिपादयन्ति । पञ्चमुत्तम लयाधारित-श्रुतिमाधुर्यं स्मरणमौचित्यं चाऽऽवेष्टकामा स्मृतयस्तु न जातु प्रहृष्येपुरलङ्घनशून्येनाऽनेन गद्येन । न तेषा मनश्चानुमाद्यति । गद्यस्य विह्वलोऽनेन हेतुना विष्टम्भमिवाद्यात् ।

तथाप्येवन्नाशङ्कनीयं यदेतद् गद्यं सर्वधैवानादृतमासीत् । प्रयुतं व्याख्यं वृत्ते नु गद्यस्यालम्बनमेवाऽऽश्रित्यत । तस्यस्यास्य श्रुतिरनु सर्वधैवधुनातनसदृशं गद्यं सरचिनेन यास्काचार्यस्य निरक्षनेन महर्षिपत्न्यनेनैव महाभाष्येण महर्षयेव विधीयते, यथा —

“एव हि श्रूयते । वृत्स्वनिस्त्रिंशद्विध्यं वर्णमहं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । नान्तं जगाम । वृत्स्वतिश्च प्रवक्तेन्द्रश्चाद्येता द्विभ्यश्चमन्त्रमध्ययनकालो न चान्तं जगाम ।”

(महाभाष्यात्)

मूत्रमाहित्यं तु समग्रमेव गद्यविद्यामेवाऽऽश्रयते । पाणिनिरचिताऽष्टाध्यायीनाम्नि विश्वविश्रुते व्याकरणग्रन्थे तु “अदर्शनं लोप” “साधकतमं करणम्” “कर्तुं रोपिततमं कर्म” इत्यादिभिः सूत्रैर्गद्यस्य नैसर्गिकी सप्रेषणोपता निस्मन्दिगद्यमेवाभिप्रेयज्यते । कौटिल्यवृत्तेऽप्यंशास्त्रेऽपि सधुतैर्वाक्यैः सरचिनेन गद्यं किमपि रमणीयत्वमाद्यते, यथा—

“दर्शने प्रधीरति । वाक्यं प्रतिगृह्णाति । आमनं ददाति । विविधतो दर्शयते । शङ्कास्थाने नानिगच्छते । वधायां रमते । परिज्ञाप्येवैवैराने । पथ्यमुक्तं मद्गते । समयमानी निमुद्गते । हस्तेन स्मृतानि । क्ताप्येनोद्गमति ।”

अभिध्यञ्जनाक्षममेतादृशं गद्यमाङ्गलसेखकस्य फे. नि. वे. क. म. महोदयस्य विधुतं गद्यं सर्वधैव गच्छकरोति ।

अस्मिन् युगे समस्तपदावलीनां प्रयोगोऽपि यदा कदा विधीयते स्म । नानिदजनं बौद्धविदुषाऽप्यंशूरेण रचितायां जातकमालायां कर्तुं पायते, यथा—

“अथ कदाचित्तस्य महायत्नस्य भोजनकाले स्नानानुष्ठितपात्रस्य पुगम्बोहारसूत्रोपकल्पिते समुपस्थिते चरणगन्धरसस्पर्शादिगुणसमुद्भिते विनिश्रे भक्ष्य-भोग्यादिप्रिधी तत्पुष्पसम्माराभिर्बुद्धिकामो जानान्निनिर्दग्धसर्ववतेरोग्यं प्रदेय-बुद्धस्तद् गृह्णामिजगाम पिथार्थी ।”

दशैकप्राम्दमदृष्टे शृङ्गे विपयेऽपि यादृश गच्छ प्रयुक्त, तत्तु सर्वथैव सरल
रोचिष्णु च, यथा—

“इच्छयाऽऽपानमुपलभामहे । कथमिति ? उपलब्धपूर्वे ह्यभिप्रेते भवतीच्छा ।
यथा मरमुत्तरेण यान्यस्मज्जानोर्ध्वरनुपलब्धपूर्वणि स्वाहूनि वृक्षफलानि न तानि
प्रयम्माकमिच्छा भवति ।”

(शङ्कराचार्यस्य भाष्यात्)

नैयायिकानां विवेचनेष्वपि यदा कदा लालित्येन मर्याद्विता व्यगोक्ति
भिश्चालकृता वाचनरचना दृष्टिपथमायाति यथा—

“आ क्षुद्रताकि ! सर्वथाऽनभिज्ञाऽमि ब्रह्मैव जीवात्मानो नहि ततोऽन्ये ।
नहि दहनपिण्डाद् भेदेनापि भान्तं स्फूर्तिगा अग्निस्वरूपा भवन्ति । तत् किं ब्रह्मण
एवाविद्या ? न च ब्रह्मणोऽविद्या ?”

(जयन्तभट्टस्य व्यायमञ्जरीत)

पौराणिक गद्यमपि न खलु काव्यसुषमया विरहितम् । प्रयुत तस्मिस्तु
प्रसादगुणोपेतमलकृतञ्च गद्य साक्षात्कृतुं शक्यते यथा श्रीमद्भागवते रम्यप्रकृति
वर्णनाय समायोजितेषां सुदीप्तवर्णितपदसमासादली द्रष्टव्यतामेति —

“तेषां विश्रीयमाणानामतिमधुरमुरभिमुगतिश्च ब्रह्मलक्षणरसादेनाग्नोदा
त्तान् नदी मन्दर गरिणिधराग्निपतन्ती पूर्वोलात्तमुपप्लावयति । यदुपलोपमाद्
भवान्या अनुवरीणा पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शमुगन्धवातो दशयोजन समन्तादनु-
वासयति ।”

गद्यकाव्यस्य सन्तारम्भः

सुबन्धु-दण्डि-वाणादिभ्यः प्राक् कानिचिद् मनोहारिणि गद्यकाव्यान्वविद्यन्त,
परमपुना तु तेषां नामोल्लेख एव ममुपलभ्यते । यथा छलु काव्यायनेन स्ववार्तिके
कस्याश्चि “दाख्यायिकाया” पनञ्जलिना “वास्तवदत्ता मुषनोतराभैमरयोनाम्,”
भोजन भृगारप्रकाशे “मनोवतीसातकर्णीहरणयो” दण्डिना दशकुमारचरिते
‘मनोवत्या’ श्रीपालितेन ‘तरगवत्या’ रामितसीमिलाभ्या कस्याश्चित् ‘शूद्रकथाया’
वाणेन च ‘भट्टारहरिचन्द्रस्य’ उल्लेख वृत्तोऽस्ति—किन्तु साम्प्रत त्वेतासु नैकाऽपि
कृतिरवाप्यत । तथाप्येतत् स्पष्टं यद् वाणादिभ्यः प्राक् ललितगद्यस्य काऽपि
सुदीधरम्भराजविद्यत यथा खलु दण्डिसुबन्धुवाणादगोञ्जुप्रेरिता अजायन्त ।

द्वितीयं दृष्टवान् समुत्थीर्णैर्न मृदाभ्यः शिवायेनान्यत्र नृणाम् समस्तं
प्रापन्नमिव नम्य च गच्छत्य प्रणयनं समुच्यते यथा—

प्रमाणमानाभ्यान्स्वयं वणमारमदाभिः परमवर्णव्यञ्जनैश्च
वाचस्पतिना स्वयमप्रगतमहापन्नपत्राभ्यां नरेन्द्राश्चाम्बरम्बरानवमायशाभ्याम्ना
मन्त्राभ्यां मृदाभ्यां मनु मुत्तानन्तरं वागितम् ।

गद्यकाव्यस्य विकासः

उत्तरवर्तिनः शिवालेखपूत्सीणाभिः प्राग्विभिन्नु मन्त्रान्तरस्य रचय्य प्रीतिं
मात्राभिः पत । तान्मुद्राभिः पराभिः समुत्तुष्टप्रशस्तिविशेषतः श्रुतमहति । धुनि
माधुर्येणावहन् सन्तो गद्यं कामपि मनोभवा घटते । अत्र गद्यस्या प्रायशः सर्वे
बद्धता उत्तरवर्तिनो गद्यरचयिनार उपहृता श्रवणान्तरित । तद्वृत्तिगुणश्रवणा
वद्भाष्योत्पत्तिरिति मुनीषा विवृष्टा च समासार्चनरिषणकृतया प्राग्व्या निनरा
प्रमात्रितास्ति । निश्चयः यमपि वाच्यगो गद्यकाव्यं पुनः प्रनिष्ठितं मुप्रनिष्ठितं
वाच्यीकृतम् । एतावत् विद्यामात्रिय बाणभट्टाभिः प्रमाणवगद्यकाव्यमरच्यत ।
अतीतपदवि मह्यत्वाद्गु तावद्यीय रमयवणामरस सर्वेपि सद्गुदया मानिशय
मादत्तम् ।

उत्तरवर्तिना नृपवता कुल स्वया गद्यगौरी गद्यवर्णानुकरणीया मद्रता ।
परं दुष्परं ननु कर्णमिति मद्राभ्यां सद्यवर्णो गद्यरचनव स्वकीयं विवृष्ट
निष्ठामिति । ननु मूर्तिगम्य प्रमिष्टिमा जगाम —

गद्यं वशीना निरप्य वन्ति ।

गद्योदयः

वस्तुनस्तु गद्यगुणभूतिना नद्यवर्णयण यादृशं गद्यं गरुडिनं तन् गद्यु
धरना नपेण दानततराम् । अतिशयिनुमत्तं कोपि जगाम । सर्वेपि गद्यवर्णमन्त्रं
गद्यमादश इवाद्गीश्रियत । बाणभट्टं न नु स्वकीयं ह्यधरितं आश्रयगद्यस्य जगन्मयि
ममप्यवितम् यथा—

नवाभ्यो जातिरज्ञाभ्या इव स्य स्युटो गम् ।

विश्वगन्धर्वश्च कृष्णमन्त्रव ददभम् ॥

न वचनमात्रं तथ्यमनद्यं ममप्रमत्तलक्षणमूर्तिश्रितस्य निगुत्रपदस्य
रचनां गद्यवर्णं समुच्यते ।

मुदग्योर्वसिवदत्ताया प्रत्यक्षरश्लेषालङ्कारस्य प्राचुर्येण विचित्रमिव
काव्यस्वरूपं प्रस्तूपते । विलप्यता तु तत्रेदृशी विद्यते यद्विद्वद्वरेण्या अपि क्वचित्
क्वचित् शब्दकोपानालोकीयितुं प्रवाध्यन्ते । सभङ्गाभङ्गोभयविधश्लेषस्तेन प्रयुक्तोऽस्ति,
यथा—

“बालिनमिवाङ्गदोषशोभित, कुहूरुण्ठमिव हारिकण्ठ, वनवन्मृगमिव
रामाक्षर्येणनिपुण, जयन्तमिव वचनामृत नन्दितवृद्धश्रवस, कृष्णामिव क सहर्षं न
कुर्वन्तम्”

अन्येऽपि विरोधाभासोन्प्रेषादयोऽलङ्कारास्तत्र चमत्कृतिमुत्पादयन्ति ।
समासबाहुल्यजनिता पदानां सुदोषता तु तत्र प्रतिपृच्छमाभाति, यथा—

“यश्च मदङ्गलकलहससारसरमितोद्भ्रान्तभा कूटविकटपुच्छछटा—
व्यानून्विकचकमलखण्डविभक्तितमकरन्दविन्दुगन्दोद्भुरभितससिलया”

सत्यमेव “कला कलायै” इत्येव सिद्धान्तो वासवदत्ताया प्रतिपद प्रत्यक्षीकृतुं
पार्यते । पाण्डित्यप्रदर्शनस्यत्वियतीव न विद्यते तत्र । बाणभट्टस्यैव नृत्त्याऽभिभूत
मन् वचयामास—

“वचीनामगलद् दर्पो नूनं वामवदत्तया ।
शक्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥”

मुदग्योस्तुलनाया दशकुमारचरितस्य लेखनी दण्डी श्लेषविरहित बोधगम्य
च गद्यं प्रयुङ्क्ते । एतदीये गद्ये मारुत्य मुदोद्यता च सर्वत्रैव वरीवर्ति । पदलालित्येन
त्वेपा वृत्ति जगति प्रसिद्ध्यति । संस्कृतसाहित्ये त्वेतत् पदलालित्य दण्डिन कालि-
दासादिसमत्यमेवानवति, यथा—

“उपमा कालिदासस्य भारवेऽर्थगौरवम् ।
दण्डिन पदलालित्य मापे सन्ति तयो गुणा ॥”

एतदीय गद्यं प्रसादगुणेनोपेतम्, श्लेषादिना विरहितम्, भावाभिप्यतिवैशद्येन
संपृक्ता रसमिव च विद्यते, यथा—

“अहमपि देवस्यान्वेषणाय महोभटन् कदाचिदम्बरमध्यगतस्याम्बरमणे
किरणममहिष्णुरेवस्य गिरितटमहीरुहस्य प्रच्छाद्यशोतले तले क्षणमुपाविशम् ।
मम पुरोभागे दिनमध्यसंस्तुचितसर्वावयव कूर्माकृति मानुषच्छाया निरीक्ष्योन्मुख-

गगनतलान्महारथेण पतन्तं कञ्चिदन्तराल एव दयोतनतद्दयोऽश्मवत्सम्य
शनैरवनितले निक्षिप्य - त भृगुपतनकारणमपृच्छम् ।

कथाऽऽख्यायिकायो चरमोत्तर्यः

सद्योजो हर्षवद्वनस्य समकानीनो बाणभट्टस्तु सवनिव गद्यलेखकान्
निस्मिन्दिग्रमतिशेते । स खलु गद्यसाहित्याकाशे भास्कर इव दीप्यते । न कोऽपि
विषयोऽवशिष्यते, यस्नेन कादम्बरीं हर्षचरिते वा मैव वर्णित । अतएव नयितम्—
“बाणोऽच्छिष्ट जगत् सर्वम् ।”

तदीया कादम्बरी तु रसज्ञाना कृतेऽज्ञाहारमिव जनयति, यथा—
“कादम्बरीरसज्ञानायाहारोऽपि न रोचते ।”

गद्यकाव्यस्य कथाख्यायिकेति द्वे रूपे बाणभट्टेनैव सर्वप्रथमं प्रस्तुती-
क्रियेते । आत्मकथाया समारम्भोऽपि तेनैवाप्रक्रियत । उभयोरपि गद्यकाव्यादसंयोः
काचनोदात्तप्रतिभा, मौलिकोद्भावना, विशदा च वर्णनशैली साक्षात्कर्तुं शक्यते ।
नाम केवलं पदसाक्षिण्यं अत्यन्तरं वा श्लेषमयस्त्वमनुमन्येयम् । अतः तु सुबन्धुदण्डिनो
गद्यशैली कञ्चननादभुतं समन्वयमवाप्य भृशं चकासति । परं यदा स बाणभट्टो
बाणप्रतापश्च प्रस्तुतीकरोति, तदा तु साक्षाद् बाणदेवी प्राक्कल्पप्रवाप्सु बाणरूपेऽवत-
रितेवाभाति । यथा च नयितम्—

“जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तयावच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकप्राप्तुं बाणी बाणो बभूवेति ।”

यदा च स सलिलपदावसीमाधिय माधुर्यगुणं प्रयुङ्क्ते, तदा तु बाणदेवी
रश्मिरस्वरवर्णपदा तरणीव जगन्मनो हर्तुं कलते, यथा—

“रश्मिररवरं वर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
सा हि तरुणी ? नहि, नहि, बाणी बाणस्य माधुरशीलस्य ।”

तदीयं गद्यं सौन्दर्यं किञ्चदनुपमेयमिति म्रदशयितुं विरोधाभासात्कारण्येन
मुदाहरणं प्रस्तुतीक्रियते । तद्यथा—

‘यत्तं च मलिनता हविर्धमेषु, न चरितेषु मुखरागं श्रुतेषु न शोकेषु,
सीधता मुग्धाशेषु न स्वभावेषु चञ्चलता वदतीदलेषु न मनः शु, चक्षुराग

कोविनेषु परस्त्रेषु, कण्ठग्रह कण्ठलेषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो द्रतेषु
 मेष्पावलहेषु, स्तनस्पर्शो होमधेनुषु न कामिनीषु, पक्षपात शुकवावुषु न विद्या-
 विनोदेषु भ्रान्तिरत्न प्रदक्षिणासु न शास्त्रेषु, वसुमकीर्तन दिव्यकथासु न तृष्णासु,
 गणना रत्नापलयेषु न शरीरेषु, मुनिवालनाश शत्रुदोषाया न मृत्युना, रामानुरागो
 रमापलेन न यौवनेन, मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन "

ममस्तपदावल्याश्च मनेहारिता दिव्येऽद्भ्योदमरमि स्नानार्थं गतस्य
 पिच्छेनोऽभिगन्तुं ज्ञप्यते, यथा—

मधुमदविडम्बितं मधुकरवदम्बकसवाह्यमानलतादोलेषु, उत्फुल्लपल्लव
 लवलीलीयमानमत्तकोकिलोन्नासित मधुशीवरोद्दामपुद्गलेषु, प्रोपितजनजायाजीदोष-
 हारहृष्ट मन्मथास्फालितशपरवभयस्फुटितपथिना हृदयरघिराद्रौकृतमार्गेषु, अविरत
 पतत्सुसुमशर पतन्निपन्नमूषार बघिरीकृतविड्मुलेषु, दिवापि प्रदुत्तमदनरागान्धा-
 भिसारिकासायं सकुलेषु, उर्वसिस्तरममागरपूरप्लावितेषु, सकलजीवलोक्कृदश-
 मन्ददायकेषु मधुमामदिवमैष्येकदाऽहमम्यया सह मधुविस्तारशोभ प्रोत्फुल्लनवनलिम
 कुमुद कुवलयवत्तहारगिदमच्छोद सर- स्नातुमभ्यपतम् ।"

लघुतमाना वाक्याना निर्माणेऽपि बाणभट्टो विचक्षण इवाभाति । एतदर्थं
 मेरुमेयोदाहरणमत्र प्रस्तुतीक्रियते —

"न परिचय रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोक्यते । न कुलजम
 मनुवर्तते । न शीघ्रं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति ।
 न धर्ममनुसृज्यते, न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञता विचारयति । नाचारं पालयति ।
 न सत्यमनुबध्यते । न मक्षेण प्रमाणीकरोति "

सत्यमेवेदृश प्रवाहमय नैसर्गिक च वद्यं प्रणेतुं न कोऽप्यन्यो गद्यलैखकः
 कदापि पारयामास । एतादृग् वैदग्ध्यं कलात्मकश्रोतृकर्पाद्भुता च वाक्यरायोक्ता
 न कुत्राप्यन्यत्र समवाप्तुं शक्यते । वस्तुतो बाणभट्टस्य गद्यकाव्यं प्रकाशमानो
 दीपस्तम्भ इव मतिष्ठते । तत्प्रकाशेनैवेतरा इत्यथो मार्गान्वेषणमिव विदधाति ।
 निश्चप्रचं बाणभट्ट सर्वेषां गद्यलेखकानां श्रेष्ठ । तदनुकरणं तु सर्ववैवासाध्यम् ।

परवर्तिषु चम्पूकाव्येष्वपि पद्येन सार्द्धं गद्यमप्युपलभ्यते । गद्य-पद्याभ्यां
 मिश्रितेष्वप्येतेषु परिष्कृत बहुशोऽनङ्कृत च गद्यं वरीवर्तते । विशेषतस्तु त्रिविक्रम
 भट्टस्य 'नलचम्पूकाव्यम्' भोजस्य 'रामायणचम्पूकाव्यं' वैटाध्वरे 'विश्वगुणादर्श-

चम्पूकाव्यम्', सोमदेवस्य 'यशस्तिलक चम्पूकाव्यम्', हरिश्चन्द्रस्य जीवाधर
चम्पूकाव्यम्' तथा च अनन्तकवे 'भारतचम्पूकाव्यम्' उल्लेखनीयानि विद्यन्ते ।
एषु सर्वेषु मुख्यं दुष्टं वरुणभट्टादीना गद्यशैल्या प्रभावः सर्वत्र दरीदृश्यते ।
अथमेवेतद्दृश गद्यमलोदाह्रियते—

'यस्मिन्ननवरतघमकमोपदेशशात समस्त व्याधिव्यतिकरा पुरपायुपजी
विव सकल संसार मुद्यभाज प्रजा । तथाहि-कुष्ठभोगो गान्धिकापणेषु स्फोटप्रवासे
वैद्यकरणेषु सन्निपातस्तालेषु भट्टसन्नातिज्ज्योति शास्त्रेषु भूतविकारवाद
साध्येषु क्षयस्तिथिषु गुल्मवृद्धिर्वेनभूमिषु गलग्रहो मत्स्येषु गण्डकीस्थान पक्षतवन
भूमिषु शूलसम्बन्धश्चण्डिकायतनेषु दृश्यन्ते न प्रजासु ।' (नवचम्पूत)

कादम्बरीमाधुष्य लिखितासु गद्यकृतिषु घनपानस्य तिलकभञ्जरी
वादीर्घासहस्य गद्यचिन्तामणि', सोड्डलस्य उदयमुन्दरी', वामनभट्टबाणस्य
वैमभूपास चरितम्', विश्वेश्वर पाण्डेयस्य 'मन्दारमञ्जरी' चोत्तमेष्वहति ।
एतासु कृतिषु रम्यमपि गद्य मीनिकृता तु नार्थमभ्यञ्जयति । सुदीर्घा समस्त
पदावली विरोधामासङ्गेपाद्यलङ्कारवत्ता चाञ्च भूरिश समुपलभ्यते, परं सर्वत्रैतद्
गद्य बाणभट्टादीना प्रभाविनमवानश्यते । मन्दारमञ्जरीतो गृहीत एको गद्यांशोऽत्र
समुदाह्रियते -

अथाऽऽप्रसन्नचित्तया वीररमोद्रेकेण च सादृशस्यतिष्ठतनोर्विषय ज्ञानेन च
तद्रूपनिर्मातनोद्भवनाद्भुतेन च त्वरितरमादाय, शरासन सञ्चय चाजिह्वागम-
मोघ त्रिपुरवधोद्यतो भगवामृगाङ्गमोक्षिरिव सस्थानविशेषशालिना शरीरेण
स्थित्वा, शिपावैलक्षणेन रक्षलेव कथंका दाशरथिरिव दशास्य सशमण इव मघनाद,
नील इव प्रहस्त, हनुमानिवाप्य शत्रुघ्न इव लवण कर्ण इव घटोत्तच, भीम इव
बल त रात्रिपक्षदमवसानमनयत ।'

आधुनिकगद्यम्

आधुनिकगद्यस्य समारम्भाद्विवादस्त व्यामरचितस्य शिवराज द्विदशस्य
प्रणयनादङ्गीक्रियते । एषा कृतिवतमानशताब्द्या प्रारम्भोद्भवति । नूतनीययाम-
परम्पराप्यनर्चव कृया प्राग्भ्येति विषये विद्वांस मन्वीर्वैकमस्य दधति । शिववीरा-
वरङ्गजीवाऽनिहासिक पाठाध्याधुष्य विरचित एष उपन्यासाभिनव कथाशैली
माविररानि । एनिहासिक-चूरेण साष्टं देशवाचकजनमेनामभिनवा इतिमनीव
रचिकरा विधत् । शिववीरादीना चरित चित्रण त्वत्त सर्वथैव सज्जतता ध्यनवित ।

ममस्तपसावल्या सह नधुवानप मधोवनोऽप्यत्र बहुगो दृष्टि प्रसादयति । उद्धं
प्रभृति मन्त्रोत्तर भाषणा यन्त्रा एभि नवीन सत्कृत रूपमाधृत्य कामपि चमकृति
मिर्वाणादयिनु श्रमने । तक्षीया मद्यर्जनी क्रियद गम्यति द्रष्टव्यमतः—

“न वय भीतानिव पीनान् इमनिव तुदिमान् भवानिव गिर्विज्ञान
वृषदशरानिव कपर्दीयकान् वक्तागिवास्वादितद्विषाणात् वशीमुपानिव चचन
मुत्तान् शृवातानिव कणितानतामालान् द्विजिह्वानिव च द्वित्रिह्वान् मजीवानिवो-
षवर्हान् आमन्तुनिमात्ररक्षीन् सूतिमत्र इवाभिमानान विद्याशम्यन् गुणिगण-
ग्रहणममयां मिथ्यामादयन् चारुज्ञानात्रानवगणपाठापातम्हान मद्यकीडान्,
क्षान्त्यभक्तान नृभक्त्यान् स्वप्नपि ममुपामहे ।

रत्नपाद्यनकुनैरा मद्यर्जनी निःश्रव भाषाबोध्यन् वयोवर्षेण च
समन्विताम्नि । एषा पलु सर्वेबाधुनिकै कृतिशरैरनुगमन ।

आधुनिकेषु लेखनेषु पण्डिता अमाराबनाम्नी मद्यलक्षिक ममुत्तमहन्ति ।
सथा निविता यथा कथा-मुक्तावनी’—ति सत्तने सगुह्यता सति । एतामु
कथामु कर्तमानयुगम्य विवित्र चित्रगमुपलभ्यन् । भाषायाभिनवान प्रयोगान्
विधानु मवर्धय श्रमाऽन्यथा पण्डिता क्षमा । नरेवास्य गौरी विचारणा च
विनाममम्भन । समयनरा तदीय मद्यो माधुर्येण वैविध्येन च पाठः हृदयान्
ममाकट्य प्रीण यनु च रूपने ।

विश्वनाथ्या उपन्यासकारषु श्री के के श्रीनिवामशास्त्री मेधावना-
चार्यन्तथा ए० रत्नपारखी विज्ञेयन् उल्लेखनीया । श्रीनिवामशास्त्रिण चन्द्रमहीपति
रित्युपन्यासो रहस्यरोमान्वादिना परिपूर्णोऽस्ति । मध्यावताचत्येव “कुमुदिनीचन्द्र”
उपुपन्नामस्य कथावराणममोद्विजमेव वरीयते । उभावप्यनौ हिन्दीभाषाया
रहस्योपन्यासैस्तु कनीशो म् । रत्नपारखिनिमित्त कुमुदतश्मी रित्याय उपन्यासस्तु
निजया मनोवैजागितया बहुरा प्रशसित । अत्रोन्मुखतश्चेत्यो वर्णन सामान्या-
न्नेतिकादर्शान् सर्वेयवानिक्रमते । तथापि न किमपि कृत्स्ननिदिशमानि । तवेव
कृतिशरस्य मापन्यम् । विवाहार्थं श्रमन्तुमयोरपि प्रमिथारद्वाह समायता बाधा
कृतिमेता ज्ञानदी च नरति । कतिपयान्युदाहरणायताभ्यः कृतिभ्यो द्रष्टव्यतामर्हन्ति,
यथा—

‘दिन्दुभूषित भूमध्यः, रत्नापाङ्गसार्थिषु पुण्डरीकनयना पञ्चरागगटित
स्वर्गसंगमूर, उन्नतस्तिग्मरशरात्तीक्ष्णधोणा, रक्तोन्नतधोना, वत्सङ्गमुक्ते-

नृवनाविमलहीरकशकरसोदयरदनवदना शुभ्रहारिहारवक्षस्मिता दाडिमोपल-
कधारकुचा प्रमूर्च्छनाभिषेकनावतागव त्रिवलीमोपानग्म्या प्रमपयोधो नौदण्ड वितन
करयुगलन सन्त-येषा निश्चिन निर्विवाद जलाम ललनासु ।

(च द्रमहीपत)

कम ननावगतमनस्त्वियमनोदहन्ति सज्जानमिति द्रष्टव्यम्—

अथ मावदमञ्जरी मकर दविद्धु दानि स्वाद स्वाद सानन्द मञ्जुल
मानसतीना कारिगता वान्मोवसकसन दिग्मण्डन मुखरयन, चदनपरिमनभृता
मनयानितेन रमाग्निलकचम्पवादिमहोदहानिह्ननजनितानन्दनव कोशिताभगय-
ष्टिकामुदवहतीना वामनाना सलिततनानामुत्तमाङ्गानि भदमन्दमादोयाङ्गहार
शिषयनिव ददिरानुदरदोवरमरदनुन्विताना मिरिदवाशता मञ्जुलगुञ्ज-
नैतिवुञ्जवुञ्जपु विश्रातिमुच्चार्य निपण्णाना पायजमाना मोहनिना जनयन
वनविहाराम रमिकजनमनासि समुपान्धन पुष्प समय समुपनन्द ।

(कुमुत्तनी चन्दान)

दयिता प्रत्यया स्थापराधस्वीदृति सज्जानमिशिता गानिवहृतता ध्यनक्ति,
यथा—

‘ वि प्रदामि कुमुगनहिम मादृश दुराग्रद जनमुद्दिश्य ’ मा प्रद ।
इति श्रुत्वा मादृशा अमयमथा जना ये हि त्वादृशमुपकारिणि विश्वेभ्यः शुद्धमनो च
जन तद्विधानि समाचरन्ति नृगमनराणि पोषानि यथा वन नास्ति कश्चनापि मार्ग
नोपाय । न दधि कदापि भगवती वमुद्या तानपि जनात् वनात् वन्ति । ’

(कुमुदनामीत)

राज्यदानप्रदश ग्याधनिगलनेष्वराना न काव्यभावोक्ति । महा-
मन्त्राचार्याय गिरिधर शर्मा अनुबन्धे, मधुरानाथभट्ट मूषनारायण शास्त्री
वृद्धिचन्द्र शास्त्री रामेश्वर शास्त्री लक्ष्मण शास्त्री शिवप्रसाद शास्त्री च तेषु
मूषया मति । म० म० गिरिधरशरणेन वञ्चित इति ‘ पित्रुरपदेशश्च ’
निश्चाद्वरमनिग्रमनायमस्मि । भट्टमधुरानाथन तु विविधविषयानाध्याधशतमिव
व्याजामतिता तम् । ताम् मापात्रिवचसामु दयनीया ‘ वनान्ता च ’
आदशाभिहाम चन्द्रशम परिश्यामिहामु साना ध्यायोग , वनपद
गिध्या ‘ पायुनगात्री ’ एनिह्यामामु अयावारिण परिणाम ,
गिहर्गे गिहविभाग , पुष्कराज्य पोषम् ‘ अगुलिमान्ध ’, मनोविज्ञानिनामु

“विपमा ममरया” “अदमुनचिकित्सा” च, प्रेमारव्यायिकासु “एकवार दर्शनम्”, भवितव्यासु च “वालकभृत्य” मविशेषमुल्लेखनीया ।

सूर्यनारायणशाम्भिनो दुर्लभदाम्पत्यम्” वृद्धिचन्द्रशारित्रण “उमा” रामेश्वरशाम्भिनो “पतिव्रता”, लक्ष्मणशाम्भिनो यादृशी त्व तादृशीऽम्”, शिवमदाशाम्भिनश्च कूटमाशित्वफलम्” उल्लेखमर्हन्ति ।

एतासु कथामु व्यवहृता रचनार्थानो किञ्चिदुदाह्रियतेऽत एता—

अस्माच्च न पुत्रुम्विपति भगवान् अगीचिमाली । कुलायाभिमुखमुदधीयते विहगा । भगवतो विरचनायस्य पुर्या काशीनगर्वा राजमाहे मव एव प्रायण गङ्गा तटाभिमुद्रा विनोक्पन्ते । केचिद सन्ध्यामुपासितुम् अन्य बह्मन्तरङ्गमीकरणीतल ममीरमानेदितुम्, परे मुरसरिद्वीचिपु प्लवमानमिव शोणवर्णा भगवतो भुवन-भास्करस्य प्रतिमामात्रोक्तितुम्, इतरे परिथमक्लिन्ना स्नानेन शान्तिमवाप्तुम् बह्वो विदुषा दर्शनेनाम्भान पावयितुम्, अनेके च सस्कृतद्वानाया प्रवहन्ती सुरमरस्वतीधारा श्रवणपुटेन पात प्रचरन्तो दरीदृश्यन्त ।’

(पितृपदेश)

अन्यच्च —

“परिमितमधुरे प्रकाशे स्थिताया अस्य वस्त्रच्छटा साधारण्यपि हारिणीव सवृत्तासीत् । साधारणमून्यन्वोप स्वच्छसुन्दरमूष्मदसतनिर्मितमथ परिधानीयम् । उपरि च हरिहरितवर्णमूष्मसुन्दरमुत्तरीयवस्त्रं श्रातम् अग्रतोऽवलम्बितेन यनाम्या बद्धं साम्प्रतमवगुण्ठितमभूत् । पर वस्त्रस्य मूष्मतया तन्मध्यगतद् गात्रमुपमा स्फुटमभित प्रसरन्तीवाऽऽसीत् । किशोर्या अस्या वयःप्रमोष्टादश वर्षेभ्यो नासीदधिक । अनगवोऽङ्गुलभमाणनवयौवनमासतऽस्या दक्षति निविड-निबद्धा पादलक्षोक्षेयकञ्चुलिका उत्तरोपवस्त्रान्वरितापि स्वाच्छादयोरुतुङ्गताम-नश्वर घोषयन्त्यासीत् ।”

(शिष्या)

अन्यच्च —

“प्रियतम, भगवत्वा गङ्गायान्तरङ्गा समाह्वयन्तीव मा स्नेहेन । ते तरङ्गा, यैः सर्वत पूर्वं त्वदीय सुकोमल स्पश प्रापितो मन्त्रविधे, ये ह्यावा प्रणयमूत्रे ह्यवगन्तु, येषा च मविधे क्रीडा कुर्वन्तो “को जानीते निभृन्मुषयोरावयो स्नेहमारम्” सवत्सरा व्ययगुनीय । किन्तु तद्दिनमद्यैव व्यतिगतमिति प्रतीयते ।

जो ! शीट्पयस्ता गमभवन् मधुरा ? अत्र पुनरपि समागता मधुमयी शारंगी
 गीतुः । हृदयं नम चनाव सिचिरान भगवत्या तस्या भागीरथ्यास्तोरे ।'

उमा)

—द्वन्द्वैरभि सप्तमवाप्ति यत्पुनिका मरुताद्यनयता कथ्य
 ये पाटित वरमानभारतीय माहि यन प्रभादिना मनि । भाषाया प्रायश
 समाविनीतय मन् स्थितश्च विषयत उन्धाटनमतनैव प्रभावेण दरीदुश्च
 मानसम् । कतिपयाना हिहादिवयाना मरुत रुवात्तरणमतनेय तध्यमुपधापयति ।
 अतएव हेतुना वरमानासु कथासु मध्यणीयतात्वं बहुज म्भाविश्यत । एवं
 मन्तर मरुताद्यनयस्य समुत्पन्न विहासाय च प्रासङ्ग्येनैव नु कथन नाप्येव ।

माधुनिकानां द्वय विधायक

आधुनिकानां कथासु कथानिनासु वा दृष्टिगृह्य स्वयन्त प्रतीयते ।
 कतिपय कतिपयारस्वादज्जातिनामाश्रयत नरम्यश्च यथायवान्तिता गच्छते ।
 उभयो मम्मिशनमपि वदन्तुस्त्रिदशोत्थन पर तत्राध्यक्ष्यय प्राधान्य दृष्टि-
 यममायानि ।

आदर्शो मुख्यासु कथानिनासु नायका मयणमन् ता स्व विरच्यते । नाप्य
 कति त कदाप्यमाश्रयम् । उद्दृष्ट्यान् साधनव तद्वर्गि पुण्यानि विनीय न ।
 परिस्थितोना तु कामा एव भवति त न च कदापि तासा स्वाभिन । एतद्दृष्ट्या
 तसा निपाकपाशु निषिद्धादिना नि वृज प्रनिश्रुत । मयपयतादृशा नायक
 आदर्शय प्रनिश्रुत प्रयतन यन श्रु पाठका मप्ररिता स्य । रक्ताया मुख्यातना
 गुण न प्रति श्रुतादिनिमित्तव च नतराम् ।

एतद्विषये यथायथाधारितासु कथानिनासु नायका दृष्टे नि च पात्राणि
 प्रायशः गुणावगुणं समुच्चय । विषयया दृष्ट्या न त भवति गुणिना च
 च वगुणित । परिस्थितिकशादव मरुता निरुपेता वा तद् समायाति । मानस्य
 दनिरावश्यकतासु परिस्थिते प्राक्स्वमनिवारण चाप्यभ्यति । भोजनवद्रा
 आदिशान्तिरु मानवस्य नैतिक मयपौमूग्नि विद्यम्यत । एव एव वगमपय
 तासु निधीयत । नास्मिन्तु धनिकनिधनया पारम्परिक मयमं प्रागुच्य धरा ।
 एतत् सर्वैव नायक यद् धनिका न न्याप्यभावयनुभक्ति । अतस्तत्र निधना
 मयैवाभारिग्यत ।

आदर्शो मुख्यावयम्य चित्रणमपि नतीय दृष्टिगोप्यमुपधापयति ।

एतदनुप्राणितासु कथानिकामु पात्राणि प्रायशो दीर्घत्वाऽनैतिकताऽनास्था-
दिभ्यो यस्ता एव प्रदर्शिता । पर कथाने तावदेवाऽनुनापमयानि सजायन्ते मन
स्थितावेतादृश परिवर्तनमादर्श नैतिकता वा प्रति कामध्याम्या सत्सूचयि । सुधार
वादिताऽप्यनेन तथ्येन स्पष्टमेवाऽनुमीयते ।

अनियधार्यत्रादोऽपि कतिपयासु कृतिषु निरूपितोऽस्ति । तत्र तु यथार्थस्य
कटुतम जुगुप्सित वा रूप न केनापि विधिना प्रच्छाद्यते । एतादृशीसु रचनासु मानव-
मनसो गहनतलमुदघाटयितुं प्रयत्न्यते । अतस्तत्र प्रय श्रेयो वा नैव विचारणीयम् ।
रसमेवेतादृशमिदमतिथयार्थचित्रणगाढससाहित्यस्य मस्कृतेष्वर-भारतीयभाषाणां च
प्रभावेनैव विद्योमते । परिणामत एतादृशीनां कृतीनां सख्या परिमितैव विद्यते ।
तथाप्येतेषु स्वीकरणीय यदाधुनिक मस्कृतेष्वेक स्वकीयपरिस्थितेर्वातावरणाच्च
नैवापरिचित । यथार्थस्यातिथयार्थस्य वा चित्रणाय स बाध्यतामिवाऽनुभवति ।
पर मस्कारं प्रभावित एव लेखक समस्याया समाधानं द्वादश एव गवेययति ।

आधुनिकामु गद्यरचनासु भाषाऽपि सारस्यमिव ज्ञायाम् । परम्परिता
सुदीर्घममस्तपदावली प्रायशो न्यूनैव गतवती । साम्प्रत तु भाषाया सीक्या सक्षेपञ्च
समादिश्यते, यथा—

“चक्षुषो अमृदनाम् । अजम्भे ! कक्षाद् वहिरायाम् ।”

(कुसुम-धृमी)

अन्यथ—

“यस्य वस्त्राणि मलिनानि । शुष्क मुखम् । यष्टिहीनो हस्त मग्ने च
पादत्रागे जास्ताम् ।”

(साधु-समीक्षा)

अपि च—

“ममीपस्थेय सरमी । स्वच्छ पय । मधुरो भ्रमरकङ्कारः । पावनः
पवन । गरम कुसुममौरमम् । अरे । मम पञ्चन्द्रेण पलायितोऽयं भ्रमर ।
महदपराध मया ।”

(मामहीन स्वप्न)

एभिर्दोहरणै स्पष्टमिदं यदाधुनिको लेखक प्रायशः सरलपदावलिमेव
प्रयुज्यते । सत्यमेवनेन सारस्येन संस्कृतमद्ये काऽपि यतिमयनेवाऽधीयते । पर
यदा कदा लेखकनेदमप्याशङ्क्यते यद् दुरूहा समस्तपदावलिं विना तदीय पाण्डित्य

न स्वीकरिष्यन् पाठकृद्देन । अतस्तन् मध्य मध्यं दुर्हृदा शङ्का समस्ता च
पदावली प्रयुज्यते सर्वे खल्वेतद् भाषाया सरनीकरणमात्रं च प्रतिपादयन्ति ।
भाषाया माध्यमन पाण्डित्यप्रदर्शनस्य प्रवृत्तिरपि सततं परिशील्यते । आधुनिक
लक्षकस्तु साम्प्रतं नैव कथं संप्रपिपति । तच्च भाषाया मात्रवेन गतिमपत्वेन च
समाव्यत ।

जनसामान्यस्य चित्रणम्

समसामयिकं सङ्कृतगद्यकाव्यं प्रायशः सर्वेषामेव बहूनां चित्रणमवाप्यते ।
वीरपूजा प्रत्युपजा वृत्तिश्च बहुशो लक्ष्यते । आधुनिको गद्यलेखकस्तु सहस्राब्देभ्यः
उपभूतं वगमदं निरूपयितुमोहते । वामघर्षात्मकस्मिन् भुम्बो वीरितवगस्याद्युन
सर्वयं च समुचितमाप्नोति । चिन्तकस्य वगस्य कृतं लेखकीया सहानुभूतिमयः पीयसोव
प्रतीयते । एतत् खलु परम्परितामुपशामवमानना चाऽभिध्यनति । परं रचना-
स्वेतस्य वगस्य समावधानं तदीया दुरवस्था कथयता च प्राकाश्यं गच्छति ।

प्रस्तुतं कथानिका-संकलनम्

एतादृशि पृष्ठभूमौ रात्रस्थानस्य साम्प्रतिकानां कथा-लेखनां कतिपया
कृतयोऽस्मिन् मन्त्रालये प्रस्तुतीक्रियन्ते । मीमिक्षावधि कारयेन सङ्कलितकथानिकानां
सङ्ख्या तु षड्विंशति नाशकम्, परमेतामु कृतिषु ।

किमपि प्रत्यग्रत्वं नवत्वं वाऽऽभालयितुं शक्यते । यथायच्चित्रणं तु प्रायः
सर्वामु कथानिकासु बरीवति । भाषाद्येनै च वैविध्यस्य न कोऽप्यभावो गतिः । एतत्
तु प्रौढिचमयलङ्कृतं गद्यं दृष्टिमादयन्ति अपरत्वं च सधुपदावस्थां सज्जितं
गतिमयं च सप्रेषणीयत्वं चाभिनव रचनाभामर्ष्यां प्रकटीकरोति । सयमेवोभय
विद्याप्येता रचनाशली सहृदयानां यत् प्रीणयितुं क्षमिष्यते इत्येतादृशं ।

सङ्कलितानां कथानिकानां विषयः न किमपि प्राक्कथनमपरिहासमिवास्ति ।
यतो ह्यनेन खलु कोऽपि पूर्वाग्रहो जन्यमान इत्यनुमीयते । एतदेव सप्रधानं
कथानिकानां कथ्यविषय एव पुरस्करणीयोऽस्ति । अथर्व सौ गुणीवरं पाठकं
स्वयमवाज्जबोधनीयम् विनियमनीयं च ।

(१) आतृस्तह

म म काङ्क्षुरमहोदयैर्निखिलायामस्या कथानिकायामवतं तु सधुमहोदय-
स्यामर्षादिनाचारणमयं प्रति निम्नं च प्रातिपूत्य निरूपितम् अपरत्वं चानुनं

सर्वं वा प्रज्ञस्य नैर्गणिक स्नेहः, विनिष्ठा, सन्तुष्टमनहङ्काराभिर्व्यक्तः । अतुष्टस्तु
 चारम्भारम्भप्रज्ञा तिरस्कृतुं भवेत् प्रयत्नः, लोकाचार परिभावयति, सुहृदादीनां परामर्श
 च स्वोत्पिक्तनया न्यक्करोति । अग्रजस्तु न स्यात्त्वमिदं प्रमादयितुं च भूतं चेष्टते ।
 नञ्जन्मवानम् तु मा पीनपुन्येन विगिरति । अने च नदीया प्रयत्ना सापन्त्य
 भजन् । अतः खलु 'यन्त्रो नैव परित्याज्य' इत्येतन् प्रतिपादितमस्या रचनायाम् ।
 अमुष्या कृत्रिमाजं लोनिदर्शनायैकमुदाहरणं पुरश्चितम् ।

'शब्दान्तेनानिष्टम्य तु मा शतशः दृष्टिका एव युगपददशानूनम् ।
 अनुनासपते दन्त्यहमानदेहबाहू सज्जबाज्वाङ्मुञ्चोऽभवन् ।

अवशोपमह हन्त इतः । कथमहं कन दुर्दिपाकेन कस्य वा दुहं व
 ममर्थेन देवनिविशेयस्य समचनीयस्य न्यायसो प्रातुर्दृष्टव्येनमृदुलं हृदय
 दृष्टवानेतुदम् । अहं दुष्कोस्मि, महान् नीचोऽस्मि परम पापीयाश्चास्मि । ममेदृश
 दुर्धनहार दगं दर्शं मध्येमुरलोकं विशजमाना पितृचरणा अपि हन्त तपस्येव ।"

उदाहरणेनानेन प्रीतिवसयुक्तं समलङ्कृतं च मायासौष्ठवं सहजतया
 प्रशङ्गीकृतुं शक्यते । वाग्विचारयोश्च प्रवाहो न कुत्राप्यवच्छेद्यते । सत्यमेव

'सुखोदकं हि मरणम्'

(२) सापराध-

विद्याभूषणस्य धीमतेऽशमशर्मणोऽस्या कृतौ ययार्थवादमाश्रित्य कोश-
 ध्वम्भापकेन कृतञ्चत्वापहारं चित्रितोऽस्ति । मुद्रनिष्ठितो विपिनविहारो स्वाधिहृताद्
 वैवमस्यानाद लपरम्यवान्यपहरति, कृतौ च कारावामदण्डमपि मुड्कते । परं दारं
 सरोपजानो विश्वासघातं सापत्यमेव जगमेयेतन्मिरपणं मापराधानां हृतेऽपि नैव
 तुष्टिदायकम् । वस्तुनस्तु कारागृहे सापराधस्य निवासविधिर्न केवलमपराधिवर्गं
 तर्जयति, अपि तु सन्ननिवापराधिनस्तादृशोऽपराधकार्याद् बहुशो वर्जयति । विपिन
 विहारिण एतद्व्याजकथनमप्यपराधिना कृते नयनोन्मीलनं विदधाति—

"धीमन् ! कथमिवापश्रयामि तानतान् दण्डभोग्यान् दुश्चिन्तान् ।
 क्षणोऽपि च मुगायो । स्वतुलप्रतिष्ठा, जीविकवृत्तिः, सर्वमपि मे विलुप्तम् ।
 पौर्यवत्तच्छ्रमं मम निरस्यापतितः । मम गृहिणी, बालकाश्च सर्वेऽपि शुक्लाम-
 षण्डाः करणकरणमवगोदन्ति । ("एव वदन् स दोषमुष्णं च निश्चस्य सक्कवारोश्च
 सगः पदं रदन् नेत्राभ्यां स्थून्स्थूला अविरता अग्रघारा प्रवाहयति ।")

विपिनं विहारिणोऽभिनयशीलमेतन् सर्वदेव प्रशस्यतामर्हति । न तदीये कणे कोऽपि सत्याश आसीत् । सम्पन्ने तद्गृहेऽभावानां त्वस्तिस्वमेव नाविद्यत । तस्य भार्या मन्ततिश्च न खल्वनाया क्षुब्धामकण्ठां वाऽज्जन् । हृत्पापहरणमपि तन् विमर्यं कृतमियपि विचारणीयम् । दायभागानिरिक्तं स कोऽप्यवस्थापकोचितं प्रभूतं वेतनमपि प्राप्नोति स्म । एतादृक्स्थितौ न काऽप्यपरिहार्यताऽविद्यत एतां पद्धरणाय । सवानिवृत्तौ या विपुला राशिस्तनाप्यन्या आसीत् साऽपि पदच्युतिवशात् प्रध्वंस गता । प्रतिष्ठाहानिस्तु न कदाप्यपाकरणीया आसीत् ।

परमेतत् सर्वं विदुषा तत्प्रेतेन साऽभिज्ञानमुपेक्षितम् । तदीयं कथ्य तु विपिनमनुजानां कृतापराधानां माफ्म्यमेवोद्घोषयति । अतः खलु सारदाशोऽपि विपिनविहारी कारागारान्निर्मुक्तं मन् स्वन्तनादिवससमारोहं मधुरजनीमिवोदा-
पयितुं प्रस्तीयेवम् —

‘सर्वेऽपि नगरिका लोकास्तमिमं सवमृदापयितुं रुढीदामा इव गङ्गायां प्रवाहमनुसरन्तस्त्वन्मनस्वास्तद् गतप्राणश्वासोऽब्जवासास्तन्चेष्टास्तत्समपितारेषमनो-
दृष्टमस्तत्रैव जीवनमापत्य विन्दमाना मोमुचन्ते । आवातावस्वगृहमेवाधिवसतादद्य रात्रौ तमिमं महोन्मवसमारोहं सानन्दं समुखं च द्विरागमनसमयं मधुरजनीमिवोदा-
पयाव यमुत्सव निमित्तोदृष्ट्याः कारागारान्निर्मुक्तोक्तं स्वामुपनय्यो म्मि,
मृणालिके । बाले । मुग्धे ।’

सत्यमेवेदं गद्य सुतरां प्रगाढमयं सतीव च प्रतीयते । कथान्तं चैतादृ-
शमात्रमन्व विधेयं समुत्ससति । निश्चप्रवचनेन लेखकस्य गद्यवत्ताप्रावीण्यं
भूरिशोऽभिव्यज्यते ।

(१) आत्मवेदना

डॉ० प्रभाकरशास्त्रिणः कृतिरपि बहुसंख्यानामत्यजानां विपिन-
घनीभूता मनावदना च निरूपयति । उधमासवता अपि धोक्त्वसदृशोऽन्यथा
प्रतिपादनं द्विवारं भोजनमप्यवाप्तुं न क्षमन्ते इत्येतदपि कथंनिकायामस्यां बहु-
चित्रितम् । विदुषा तत्प्रेतेन राधासदृशीनामन्यजकुमारिकाणां वैकल्यमपि मन्त्रनयो-
पगम्यमत्र । रङ्गानामपि वाचनं प्रतिष्ठा भवतीति सवर्णनं तन्मु विस्मरणीयम् ।
स्वात्मशायां शीतं रश्मिबशम इव धोक्त्वं नियदुद्दिग्गता भेजे, इत्येतदत्र
दृष्टव्यम्—

‘श्रुत्वा तन् ॥ भृशं प्रकुपितं परं नाशमत्र स प्रतिकृतुम् । न आत्मानं

ग्रामणी क्षणमाक्रम्यन्तु । स तु रात्रामव गृह्णीष्यति । तदनुसारं तु रात्रया
एव तमारुह्य प्रसूतिं भवेत्, प्रसूतत्वात्तु च वृत्ते नानि कथंश्च मगचिता स्यात् ।
तत्र ज्ञान्वापि ग्रामणी स्वात्मन नैव गृह्णीष्यति । न खलु न स्वीकरोति यवन्ध-
जानामपि काचन प्रतिष्ठा भवति । स तु मर्दोदगोऽयति यत् सवर्णानां स्यन्तमान-
पाऽत्यजा पावनतामापद्यते ।”

सपरिवारं ज्ञान्वा पलायितोऽपि धीकृत स्वोयं ग्रामं प्रत्यावर्तितुं
विद्वतोऽपि नैव केऽनाजानेदं स्पृशेत् । एव खलु न न तु ग्रामे स्यात् न च तत्र
प्रस्थातुं शक्नोति । ग्रामे निरुहता च तेन स्वप्रतिष्ठापि रक्षितुमशक्यं । चेत्तं स
ग्रामणी प्रतिकूलवर्ति, तदा तु नरा ग्रामप्रारम्भनपि मन्दिशमिव जायेत । धीरत-
स्वीया काश्यपनाप्लावित्ता मन स्थितिर्द्रष्टव्यमप्येति—

‘किं कुर्यामि वरं मास्मनम् ?’ स्वरिवारमपृच्छद् धीकृत । वन्दनान्
किञ्चिदेव होतृमात्रेणैव तस्य वचनम् । नैराशयेन च पूजितं भावन्ताऽऽनीशकृतिस्त-
दीयाः । न स्यातुं न च गन्तुं शक्नुयुरनरा किं कुर्यात् वराका । धीर्भाष्येन
समुन्वीक्षितास्तं परिधान्तिवशाद् भूमावेवाऽस्वपन् ।”

वस्तुतोऽपि कथानिकाया नायसौ न वैवन्धमनवर्णोऽपि तु सर्वथैव विपन्न
प्रणीतिश्च विद्यते । विरोधिसाम्मुख्यमपि म नैव विदधाति । पलायितुमात्रं च
स स्वतीय परामनमेवाङ्गी करोति । इयं तु कथानायक एव नायितोऽपि नैव
स्वनात् पतिनोऽप्यवशिष्टान् । परमाद्युनिवक्तृष्वनु भूतिना चित्रितं नाप्यवमेवात्र
परिलक्ष्यते । अतः खल्वेवा वृत्तिनिष्प्रवृत्तं साक्ष्यं भजते ।

(४) भाटकभवनम्

भावायं विश्वनाथ मिश्रेण लिखिताग्रामस्या कथानिकाया हास्यरसस्य
स्कृष्टत्वं महत्प्रमेयानुभूयते । विदुषा लेखनेन भाटकभवनस्य जीर्णत्वं शीर्णत्वं वा
यदुक्तं प्रकटितम् । कथामुख एव भवनवर्णनं पाठकाय स्मितिर्दिव अनुवर्ति, यथा—

‘प्रथमं कृतो परिवर्ततेऽस्य स्वरूपम् । वर्षतो तु भवनमिदं तादृशं
भवति जलविनशं येन पदे पदे स्थलन पतनं च स्वाभाविकम् । शीतकाले तु
किन्तु ताज्यमं याधिक्यात् प्रचुराच्छादके सन्ध्यापि दन्तानां कटकटायमानताऽप्या-
कर्तुं मगधया । शीतकालस्य तु कथंश्चान्या । महता यत्नन कथं कथमिह
विधम्भताम्, क्षणानन्तरं तु कथमिह वर्ततामिदं यन्देशगोपो विषयः ।”

तस्मिन् न गृहे प्रयस्या अर्तकिन्नागमनन कथानायकस्य वपुषि स्वेच्छित्तो
जनि लभितुं तदीया त्रिह्वः च ध्रुक्ता जगाम । परस्मिन् चानुरमिव प्रदर्शनं
म प्रोवाच—

मा भैषी प्रिय ! विवागत पूर्वमेव परिष्कृतमिदं भवनं मनान्निवाम
कल्पमवरोक्ष्य-यति । सर्वसाधनसम्पन्नं निश्चिद्वदं भव-भूयकाणां प्रेतामानो वि-
नावरोक्ष्यन्तः । वा खलु कथा वराहाणामाखूनाम् ?

निश्चयत एव । रचना चरमानयुगस्य भावकमवनव मिना दुःस्थितिं बहु चित्रयति ।

(५) पङ्क्तु

श्रीमत्या मरुभुशर्माह्वया लिखिता कथानिका प्रेमाह्वानमाधर्यते ।
अत्रो नायक प्रेम्णि निराश मन्नामह्वयं वेष्ट्य परतशपि मास्य नाप्नोति ।
वाणयानाद्धृतं म वचनं पादाङ्गेनैवाश्रीयत । एवं खलु पञ्चमाश्विन एव नायको
मामत्रयं वाच्यं चिकित्मायै निवमन् स्वप्रयामस्य माग्वं स्वीचराति । परं चिकि-
त्मायामुक्तिं प्रती नमालेन पनातिमं निश्चिन्तयति विपर्ययं इव प्रयत्नीकृत्यत ।
यत् खलु तस्मिन्नेव क्षणे मनीषा प्रेयसो नञ्जाय य नायकः तं गृहमाति य । माय-तन
काय तयोद्वाहो मविनयनेन सह वचनं समाप्तिमतिः ।

कृतावस्य माघनिचयुगस्य त्वराबाह्वय तस्या दुष्परिणामश्च चित्रितो ।
विवहार्थं त्वरमाणो नायक प्रयस्या अस्वीकृतिमास्य मद्य एवामह्वनाय प्रवचन ।
एव दुःप्रयामा मानमिकरणात्मकं भवति । स्वस्थमनसा तु न वाग्यं व खलु
मुमूरति । नायकस्त्वेवञ्चिन्तयितुं शक्तिं मस्या कथाया वलवत्तया प्रवर्तयते
यथा—

साम्प्रत यानागमनं निकटतरमाभाति स्म । घराप्रहस्यतनको भयावहो
विराव तत्र कणाश्रोतमिव मन्त्रयति स्म । परं मुग्धस्य मुग्धमुद्रया न प्रनीयत स्म
कापि विराधिता तद्विचारो दीधौ । तन् प्रतिपत्ता स्वीया दृष्टिर्दानागमनमिति ।
विज्ञाय च तदागमनमर्थं म भवन्मेव नोन्मागं शय्यामिव विधाय तदपरि श्वहृमत
निष्ठः । भवन्मुक्तय च म निमीनयामास स्वनत्र । एवं स्थितेन एव शवमास्य
पितृपथो ।

कथानिकाया मुक्तायुवतीना मनाभावात् त्रिया प्रतिविद्याश्च घटयितु
मामव प्रनीयते । एतन्नेव भाषा महर्षिवापानि । परम्परा महर्षेव गतिमववाप

वल्पनेऽत्र । युवावस्थोचितं भावुत्वं तु नमप्रतो भ्राजतेऽस्या कथानिकायाम् ।
नवत्वेन तरंगवेन चालकृतेषां रचना कामयि प्रशस्यतामर्हति ।

(६) स्मारकम्

हिन्दीमस्कृतयोर्विशिष्टं कथाकारस्याचार्यचन्द्रमौलेरेषा कृतिरस्पृश्यता-
निवारणसमस्या पुरं स्थापयति । स्वतन्त्रताप्राप्तेरद्यावधि समस्यायां समाधानं
नोऽनति । अस्यां दिशि कथाकारस्येयं रचना सर्वथा प्रत्नैव विधाति । अनया कथया
लेखकस्य राष्ट्रियदृष्टिकोशस्य पर्याप्तपरिचयो मिलति ।

कथातत्त्वदृष्ट्यापीय कथा समाजजीया वर्तते । अस्यां कथानकं न केवलं
गानादिकमपि तु सामयिकमुपैति । प्रारम्भत आत्ममाप्ति अस्य सामयिकस्वस्य सम्पत्
निर्वाहोपि विहित । सर्वोपपि पात्राणि स्वस्वचरितस्य प्रतिनिधिभूतानि सन्ति । यत्र
कृष्णदत्त प्रतारणपरायमाऽस्ति, तत्रैव मेघसिंहः सत्यनिष्ठकार्यकर्तृरूपे निर्दिष्टोऽस्ति ।
दयारामस्योत्तमानमन्यन्न दुर्लभम् । सम्यग्भवैषां धरितचित्रण साधुनम्मनम् ।

कथोपकथनमपि सम्पत् निर्याहो विलोक्यते । वातावरणनिर्माणे कथायां
वर्तने किमप्यनाघारणं वैशिष्ट्यम् । ग्राम्यवातावरणचर्चातिरिक्तं विशेषाधिवेशनस्य
देशकालनिर्वाहं माधुं प्रतीयते । शैलीविषये नो किमपि बहु वक्तव्यमपेक्ष्यते ।
कथाकारस्य हृदयप्राहिणी वैदर्भी शैली कथानकं परिणतिं नयमाना दरीदृश्यते ।
उद्देश्यविषयस्तु स्पष्ट एव । सामायिकास्पृश्यसमस्यायां समाधानमेवात्र विराजते
प्रधानं लक्ष्यम् । बलिदानमन्तरेण किमपि वार्यं नो सम्पद्यते, इति तु तथ्यमेवास्ति ।
अस्पृश्यहरिजनानां वृत्ते सर्वत्र कूप उद्भासितः, किन्तु बलिदानानन्तरमेव, न पूर्वमिति
मोद्देश्येयं कथेति साधिकारं वक्तुं पार्यते । अथासौष्ठवकृते दयारामस्य भाषणेन
सज्जनिता प्रतिनिवोदाहितेऽत्र—

“सहमाज्जरिह चकम्पे । मन्ये मेदिनी चबाल । दयारामस्य निवेदनं ध्येयं
जातम् । घर्मध्वजिनः प्रलयं कर्तुं कठिबद्धाः । कृष्णचन्द्रस्य मौनं संकेतमाप्य तज्जना
निर्दयं प्रहृतुं तत्परा जाता । अनवरद्धो यष्टिप्रहारो नवतः । नृशसतायां नानताण्डव
प्रवृत्तम् । एकत्र हिंसा परत्राहिमा । एकत्राग्रस्य परत्र रिक्तहस्तता । अस्ति कीदृश
वैरपीयम् । परत्रनामेव तामनीवृत्तिरास्ति । सर्वे परस्परं शिघिरस्य पिपासवो
जाता । मिथो हस्ताहस्ति, दण्डादधि, केशाकेलि, कुन्ताकुन्ति प्रहरणं प्रदत्तम् ।”

(७) दिग्घमः

श्रीकल्याणशास्त्रिणा लिखितेषां कथानिका विश्वविद्यालयेषु प्रवर्तमाना

दानावरणं प्रस्तौति । तद्व्यानां छात्राणां दैनिकं विद्याभ्यासो विद्येऽतश्च छात्राभि-
 गतं नरं सम्मिलनादिप्रसङ्गं हिमपि वैशद्यमेति । नाटकादिमञ्चभाष्यमस्तु तेषां कृतं
 प्रगोदातिरङ्गमावहति यत्र सन्वेनादृशेऽङ्गोपानुसङ्गेषु न केवलं छात्राभि सह तेषामावागो
 ऽपि तु स्वगात्मनः सम्पत्तिश्चनीयं सुखमप्यामाद्यत । नाटकस्य नयवत्त्वं तु प्रायशः
 सर्वैरेव काश्यत । नायकत्वेन च कृता व्यक्ति ते चाङ्गार्यं भवत इत्यवन्ति ।

एतादृशं कथानवभाषितं गद्यकवनिष्ठात्वेन लेखनेन मुद्रागिरीशयो द्रमश-
 षा प्रदानमावयनमप्या ५ पात्रिकायां सुरक्षितम् । त्रिकाहं प्रति मर्यादाङ्गुलिको गिरीश
 गुग्गुयां गामोप्यन्नामेन भृङ्गं माद्यति । तस्मिन्नावृत्तिशीतमपि नायको मायेमाग-
 मावयत । अन्धोऽयस्य छात्राशामीये कथेऽपि तथो सनापो गद्यगतं यावत्
 प्रचलति । या गिरीशश्छात्राभि सह सत्ताप न वदार्प्यत म एव साम्प्रतं मुद्रया
 मावमानपितु न वमप्यवमरं तस्याज । दिवमठय यादेका तवाममिवाधित्य म
 विवाहार्थं कृतनिश्चयो वगूढ । भाव्यास्पे का तन वृतेति तु सुखेनानुमेयम् । मुधैर
 तस्य पत्नी भविष्येति निश्चित्य म पितोऽनुमत्ययं स्वयेन प्रतिष्ठत ।

इत्यमेतदीयं कथानकं सवर्षवाधुनिकं रोचिरा च प्रतीयते । अनिरञ्जनया
 गिरिनिमायतन् प्रयत्नं वेन वेनापि समाविष्टम् । अस्या कथायां चित्रितं कथावरणं
 पारिवेश्यं प्रत्याययणीयं पाठनान् मवीन् । युवराशिना कृतं त्वेषां कृतिवद् रोचिण्या
 च यत्नुमातुं शक्यत ।

मुद्राङ्गनाया दृष्ट्या त्वेषां रचनामीव वाच्यम् । अत्रत्य शब्दचयनं
 पदविन्यासश्च हिमपि वैगिष्टयं घटते । मनाविदनेषणमपि प्रभूतमात्रायां विहितमप्या
 रचनादिनायाम् । पश्चिममन्त्रा तु शनैः शनैः पाठनानां मनाभि परितः आवर्जयति ।
 द्रममया कृति समग्रेवाभाति ।

साम्प्रतं गिरीशा न सञ्जतपरिवतारस्य चित्रणमत्रादाहृत्ये—

* किन्तु नाटकस्य पूर्वाभ्यासस्य मानमेऽज्ञानं निश्चयना तस्मिन् पश्चिनेन-
 मिव विधीयत द्रम्याङ्गवने स्माद्यम् । दाम्पत्येनैव चाश्रयामिमां दूरमभिपश्यो । यद्य-
 तदिदं मभवति ? दानिकाङ्गो व्यामङ्गं मुदीपपरिधमानं नरं मिश्रामवन्मनोविनोदोऽयं
 का वा इति मपादयेत् ? नाय तत्र वामपि इतिमवमयन् । मुद्राङ्गपि तु प्रथम-
 धेनिका छात्राङ्गभूत । माङ्गपि तु नाटक-रिम्मा भूयाम मयय यावति । मापि
 गभीरा ममाट्ना च छात्रास्ति । द्रयोक्तयाविधं माम्यं मुग्धाटमेव । तस्मिन्मावदानीं

होराद्वये पूर्वाभ्यासैर्व्यंतिपापिते को वा दोष समापन्नित ? सर्वमिममन्तद्वन्द्वं
निरन्तमन्वभवदसौ ।'

तथोपनोऽस्या रचनायामनुभूते प्रामाणिकता, सप्रेषणीयता चाभान्वयितुं
शक्यते ।

(८) मूलानामृत्यानि

डॉ० (श्रीमती) शशिमुक्ता मय्या कथाया लेखिकाऽस्ति । अस्यापि
कथानिकाया छत्र-छात्रादीनां रचनारु मगृहीतम् । युवकयुवतीनां हासपरिहासा-
दाभ्यः हेमाया विष्टुद्धनित्यामिवाचरणमत्र चित्रोपेतं । विप्रयष्टु तदाचरण तद-
वचनानि च सर्वथैव विश्वमिति । स स्वकोपे कक्षे ममया रात्रि तया सह
यापयति । मात्रा च निर्मलितोऽयं युवा हेमामुद्वोदुपुपङ्कण्यते पर न केवलं हेमाया
निना, अरि तु स्वयं हेमा तमुद्वहन् । प्रेयश्चैव प्रवञ्चित स मातु ममीपमागत्य
क्षमा याचते ।

इत्थं तन्वन्त्या कथाया यौवनोच्चित्त उत्साहान्निवेशः सर्वाङ्गित । नैतिकताया
मद्वन्द्वे च यत्परिवर्तनमाधुनिके युगे ममागतं तदपि कथानिकयामत्र प्रत्यक्षीक्रियते ।
काश्चन सम्पत्त्या युक्तयस्तथाविधाचरणाय पितृभिरन्वयुष्माप्यन्ते, इत्यत्र विस्मय-
मिवावर्जितं । परमेतन् सर्वं पुनस्तथाभाति । प्रवञ्चनमेतादृशं न तु युवकेन च
युवतिभिः करणीयमित्येव सदृश्यवेदनया रचनया ।

भाषाशैलीमुदाहृतुं मेघ एवाग्रे द्रष्टव्य —

"सध्यापाले विजयस्य गृहद आगन्तुमारोमिरे । पञ्चमु तेजैका युवनिरप्य-
विद्यत । तेमेयमिधानमानीत् तस्या । नैमनिक तदीय मोन्दरम् । वेशभूषा
चातीव रम्या । भुगानुकूलं तस्या नेपथ्यं बलादाकपेक्षि स्म युवकान् । तं पञ्चवृता
सा मुक्ताभावेन स्मिताम्यकिरत् । यदि बोधेपि तस्या हृन्म घटुं प्रयतने, तदा सा
नैव तपनं । पर केनापि ध्वजेन हस्तं तु शीघ्रमेव प्रत्याजहार ॥ । एषट्ठ तदीयो-
पस्थिया स्मिन्नेव सर्व एव युवका हृष्यन्ति स्म ।"

स्फुटमेव विमपि नवम्ब धस्तो कथानिकया ।

(९) हवीकता

डॉ० नन्दकिशोर गौतमेन लिखितायामस्या कथाया यौतुकगमस्या वर्णि-
ताऽस्ति । राधाया विवाहो यौतुनाभावेन गहनता न यान् । गद्येविवाह परित्यक्ता

च सा दाम्यकर्म स्वीचकार । पर गृहस्वामिन क्रूरदृष्टिमासह्य सा तदपि परित्य-
क्तवती । ततश्च ध्युतिकार्यं तथा आरब्धम् किन्तु तत्परित्यागायापि सा दुष्टयुवक-
विवशीकृता । एव सातनेन सतप्ता सा गृहान्निर्गन्ध रेलगन्ध्या प्रथमध्वेगिहधु-
पातिष्ठत् । यात्राप्रमाणपत्राभावे निरीक्षणेन प्रताडिता सा रोदितुमारंभे । ततश्च
नर्त्तवामीनेनापरिचितेनैकेन युवकेन तस्या कृते प्रमाणपत्रं श्रीतम् । युवकस्तु स
राधाया पतिरेवासीत्, येन सा मध्येविवाहं परित्यक्तासीत् । ततस्तु सर्वधनानां पापि
मा पुनरपि सनाथाऽजायत ।

एवमस्या कथाया यौतुकाभावेन प्रपीडिताया युवया अरन्तुऽ जीवनं
चित्रितम् । अस्या भाषा-शैली त्वत्तिसुगमा प्रतीयते ।

(१०) राष्ट्रनिर्माता

श्री० ईश्वरानन्दजर्मणा निधितपा कथा कामपि सुधमा विशेषता पाद्यते ।
अन्तर्द्वन्द्वारिकायामस्या कृतौ देशनिर्मातृणा शिक्षकाणां दुर्दशाऽभिर्वाणितास्ति ।
आजीवन समाजसेवादिनिर्माणे तिस्रश्च आत्माहूनि विदधाना अपि शिक्षका
सेवानिवृत्ति समवाप्य कीदृशी कारुणिकस्थितिं प्राप्नुवन्ति इति त्वत्त वैशद्येन
प्रकटीकृतम् । जनार्दनो यदा सेवानिवृत्तो भवति, तदा तरुमरीरे मामीन् कोऽपि
मुरक्षितो घननिधिः । लघीयानपि नवीम परिवारः सर्वधाऽभावमेवाऽनुबभूव ।
एव खलु जनार्दनस्य जीवनसन्ध्याया दयनीया दशा सर्वसिद्धादिनीकासीत् ।

एतत्स्थानकमाममाप्ति गतिमदबलवत्ये । वातावरणनिर्माणे तु कथाया
रस्य सिद्धहस्तैव प्रत्यक्षीभवन्ति । एव खल्वेता कथा सोर्दंश्वा सूक्ष्मशिक्षया च
प्रयिता विधाति ।

साम्ग्र्यं कथा शैल्या एकमुदाहरणमत्र प्रस्तुतोक्तियते —

“नामना अवेति दिव पश्यन् जनार्दनो दीर्घं निश्वासं तत्पाज ।
स्वकीयाधिकशया स भूत विषये । मोक्षन्तिपत्—समाज जीवनपर्यन्त सेवमानस्य
मम कृते ॥ किमकरोत् । मया राष्ट्रनिर्मातृदोषमान पदमुपहानास्पदमिव
प्रतिभाति । मम शिष्या सर्वक्षेत्रेषु कर्मसंपृक्ता वर्तन्ते । पर तैरपि किमहं कदापि
सध्यात् ? पुरस्काररूपे वक्ताश्राप्तवेत्तं शतमात्रमुपकल्पितमेवाहम् ? समाजस्य
दुष्टो मदीय मूल्यमेतावदेव ।”

माणास्वने यदनया कथया राष्ट्रनिर्मातृतामध्यापयाना दयनीया दनामरा-
कतुं प्रयत्नियते ।

(११) द्वौ शास्त्रिणौ

डॉ० मनोहरशर्मा लिखितग्रन्थस्या वधाया द्वयो मट्पाठिनो दीर्घ-
कालान्तर पारस्परिक मम्मिलन चित्रोक्तम् । तयोरेकस्तु ज्ञानशास्त्री, द्वितीयश्च
पाश्चात्त्यीति नाम्नाऽऽकार्यते स्म समतोनेऽध्ययनकाले । साम्प्रतमपि भानु पाकविया-
निरतं मन् स्थनाय नायक चकार । ज्ञानचन्द्रस्वर्जनाभावे ज्ञानशास्त्रेवातिष्ठन् ।
ततस्तु भानुना स्वमित्राय ज्ञानशास्त्रिणो कस्यापि ज्ञेयिणो गृहे पूजकपदमुपकल्पितम्
एव स मित्रधर्मं निर्वहन् ज्ञानशास्त्रिणः कष्टान् भटिति दूरोत्तकार ।

अत्र उक्तुं ज्ञानस्य तुलनाया कमणो महत्त्वं प्रतिपादितम् । शास्त्रिणा
स्वयमपि स्वीक्रियते यत्—

“ज्ञातः । तव पाकशानैव मां पण्डितमकरोत्, अन्यथा मम विद्या व्यर्थं
भ्यान् ।”

नैराशयेनाभिभूतस्य पण्डितस्येयमात्मस्वीकृतिरद्यतनस्य क्षुत्तिराहित्यस्य
दुःखभावं व्यनक्ति । अधुना न जाने कतिमन्वया उन्वशिशोषेना पुत्रपुत्रतयो
वृत्त्यभावे तादृशेनैव नैराशयेनाभिभूता सन्ति ।

मत्पदैवेय रचना उत्पन्नभावस्य कटुतम रूपमभिव्यजति ।

(१२) मन्त्रिकोण.

श्रीमेवारायण कटारा' पङ्क्तयेव वृत्तिरेव त्रिकोणं प्रभुतीकरोति । दीपकस्य
प्रथमा पत्नी ज्योतीतिनाम्ना प्रविताऽसीत् । सा रूपवती सुशिक्षिता चाऽबिद्यत,
किन्तु विवाहस्य दशवर्षानन्तरमपि सा मन्त्राति न चेत्ते । अनेन हेतुना तदीया स्वभू-
रतिगतप्ताऽऽज्यत । तया वारवार प्रेरितो दीपको ज्योतिमपरिहृत्याऽभिनाम्नी
द्वितीया पत्नीमानिनाय स्वगृहम् । अभिताऽपि बहुकालं यावन् कामपि सन्ततिमाय ।
अत्रान्तरे ज्योतिं प्रति दीपकस्य स्नेहो न्यूनत्वं न जगाम । एतदातदयं पितृमम्पन्नतया
गविना साऽभिना दीपकं परिभवाज । दीपकेनैव तत्पितुः कार्यलयात् त्यागपत्र
प्रदत्तम् । परं यदा स गृहं प्रत्यावर्तत, तदैव तेन ज्ञानं यज्ज्योतिस्तु गृहे ज्ञानिभावेन
तत्रतो गतासीत् । परं तथा स्वपत्ने एतदपि सकेति न यत् सा गर्भवती भागीन ।
तत्र खलु दीपकः उभाभ्यामपि पत्नीभ्यां विरहितः मन् वालवान् पाठयितुमारेभे ।
ज्योते स्मृतिस्तु तं नैवाऽप्यजत् ।

एवम् न कस्मिंश्चिन्निर्जने स्थले अभिता ददर्श, प्रत्यभिज्ञातवान् च ताम् ।

परममितया तु न नाभिज्ञात । तथा निवेदिन यत्तत्पितुरद्योगात्मस्य भग्नतया
 काऽपि धर्मिको भूत । ततस्तु धर्मितया सह तज्जनको तत्र न पलायित । तदनन्तर
 दोषकस्त्वमिता स्वमित्रगृहमागच्छत । मित्रं त्वा रसाद्योन्नत आगोत् । स च ज्योतेरेव
 भ्राता । ज्योतिरपि सपुत्रा तत्रैवाऽविद्यत । एतद् दृष्ट्वा अभिता भृगुमनपन ।
 स्वमपराधमाचिन्त्य सा रोदिदुमारभत । ततस्तु त्रिकोणस्य तिस्र रेखा पुनर्मिलन
 गता । न सञ्च तस्मिन्त्रिकोणमगमे प्रयाग इवामीन् ।

इत्यमेवा कथानिका सन्तन्यभावेन जनित्र त्रिकोणं प्रस्तुतीकरोति ।
 न केवलं भारतेऽपि तु सर्वस्मिन्नेव जगति स्त्रिया बन्ध्यात्वं विवाहोच्छेदाय कल्पते ।
 द्वितीयोपि विवाहो यदा कदा सग्नतिप्रदाग्नामर्ष्यं भजते । एतदेव कथायामस्या
 मुपकल्पितम् । प्रथमा भाषा प्रति दोषकस्य दुष्ट स्नेहोऽपि भूरिज आकृष्टा ।
 धर्मिताया मात्मयमपि प्राचुर्येण निष्कृतिम् । तृतीय पक्ष तु दर्पोऽनेनिर्दर्शनमेवास्ति ।

नास्ति बहु कथनोपमस्या शैलीमधिवृत्त्य । स्पष्टमेवेष्ट वेनाप्यार्त्रवेन
 समुक्तेवाभाति ।

(११) सत्यस्यान्वेषणम्

कुमारो प्रमाद्यत्री अस्या कथाया सेदिहाऽस्ति । अस्या कथानिकाया
 मस्यस्यान्वेषणाय कृता प्रयोगा विशदतया प्रस्तुतीकृता ।

विज्ञानस्याप्येता विशालः सत्यमन्वेष्टु श्रयततः पर तस्य सुदृढ प्रकाश-
 स्तमेव निरर्थकमिव मार्गं यत्कतु मर्दवोपदिशति स्म । विशालस्य सद्दिशयाग्रहविशेष
 च दृष्ट्वा प्रकाशेनैव प्रयोगाश्चकीर्षित । तस्मिन् विशालस्य सहयोगोऽप्यने-
 क्षितस्ति ।

ततस्तु मिते ते द्राक्ता-वैद्य ज्योतिषाचार्य-वीरादीन् समुपगत । उदर-
 पीडाया शमन च सर्वत्र प्रार्थित विशालेन । द्राक्तादिभिश्च पीडाया विनिगा
 भिन्नतया प्रतिपादिता । तैश्वर्यात् निदानमपि बहु रोचकमाभोत् ।

मामेव प्रकाशयित्वा प्रकाशेन निरर्थकं तस्य प्रस्तुतीकृतो यन् मय त्यनु-
 भूतरेव विषयोऽस्ति । तदन्वेषण च स्वाम्यायय विनैव स्वाम्यन्तरे एव करणीयम् ।
 एतन् सत्यस्य विशालोऽपि प्रययमाय । प्रसन्नमुद्रया स निजगाद यन् माऽपि
 निजैव प्रयामेन गन्तव्यमिति ।

इत्य मन्वेवा कथानिका सत्यान्वेषणमदृश कथानकमाश्रयते । खय

लेखिकाऽपि स्वीकरोत्येतन् तस्य यत् मृष्टे सर्वे प्राणिनोऽनन्तकालतः सत्यस्याभ्युपगमः
प्रयतन्ते, परं न सेनाभ्युपगमः दिशि साफल्यमवाप्तम् ।

परं प्रकाशेनोद्घोषिनी निष्कर्षं सशक्तता वर्तते । निश्चयं स्वयं त्वन्-
भूतेरेव विषयोऽस्ति । न तन् खल्विन्द्रियमभ्युपगमम् । तस्य स्वरूपमपि न खलु
निश्चितम् । एतत्त्वस्तित्वस्य पर्याय एव । दैर्घ्यानिर्णयः प्रयोगैः सत्यमभ्युपगमः नैव
शक्यते । एतदभ्युपगमं तु स्वान्तं करण एव विधेयम् । एतदुद्घोषा कथालेखिकाया
निष्कर्षं सर्वथैव प्रशस्यते ।

कथालेखिका सर्वथैवाधुनिका । भाषायाः सारस्य रुचिमेव चोत्प्रेषयति ।

समाप्ति —

एतस्मिन् कथामकलने त्रयोदश कथानिका संश्लिष्यताः । आमा लेखिका
लेखिका शैल्यादिदृष्ट्या विमर्षात् वैयर्थ्यमिव निदर्शयति । तन् खलु न केवलं
व्यक्तिभिन्नताऽऽधारितमपि तु युगवैभिन्न्याधारितम् । अत एव शब्दचयने वदप्रियमात्रे
च कोऽपि विशेषो दृष्टिपथमायाति । एतन् सर्वं कथारसस्य चर्यणाया न खलु
बाधकम् । सर्वा एवैता कथानिका विमर्षमिनस्त्वं प्रत्यक्षत्वं च पुरस्कृवंति,
सहृदयमनाति चाकष्टं सर्वथैव भ्रमन्ते, इत्याधारयते सम्पादकेनाग्नेन । आशास्यते
यदि स कलने राजस्थानीयलेखिकानां कथासु पाठकानां विशेषामभिरुचिमाध्यास्यते ।

डॉ० पुष्कर शर्मा

भ्रातृ स्नेहः

नवलकिशोर काङ्कुर

यद्य चत्वारो भ्रातर निम्नो भगिन्य पितरो च । पञ्चवर्षेभ्य पूर्वमस्मात्
ज्येष्ठो भ्राता । तयाऽह पाणिमृहीभ्याऽपि मयोजितो । मम पत्न्या अङ्क तु पुत्ररत्न
मप्येवमदेवयन् । एतावानेवास्माक परिवार आसीन् । पितृचरणा परम प्रख्यातिरूपो
विदितवैदुष्या विद्वान् समवर्तिषत् । जातो, समाज, विद्वत्क्षेत्रे चामीषा महान्
मम्मान् प्रामर्शमरोत्

मम ज्येष्ठभ्रातृजन्मभाल एव प्रमवपीडया सतीलोक प्रस्थितवत्या प्रस-
विद्या यथागमय पितृपादा पुनरागतदाग सङ्जाना । यद्य वयो भ्रातरो
भगिन्यभ्याम्या एव गृहीतजन्मान मम । अस्मन्माता नालिशिक्षिता भूत्वाऽपि
गेहभ्रवस्वान्मञ्जवाने विचित्र वैदुष्य वहति स्म । परममो प्रकृत्या परमकोपनाऽ-
प्यवर्तत । मदीय पूर्णं नाम पूर्णचन्द्र आसीत् किन्तु स्नेहातिरेकेण सर्वे मा "पूर्णं पूर्णं"
इत्येव कीर्तिषन्ति स्म ।

विद्या-वैभवमेव सर्व-प्रेरस्कर भवन्ता श्रीपितृचरणा अविगणय्यात्मन
आधिकी परिस्थिति दूरे चापास्य निखिल लौकिक लौक्य रात्रिदिन परिश्रम्य
तनयास्तनयाश्च कामधरीगठन् । ज्यायान् भ्राता मे मुरभारत्या नदीप्लुतामवाप्य
प्रथम श्रेष्ठ्यामाचार्योपाधिञ्च गृहीत्वा पाश्चात्याना वाच्यपि एन ए परीक्षा-
मुत्तीर्यैकस्मिन् महाविद्यालये प्राध्यापकपद प्राप्तवान् । भगिनीषु प्रथमा बी ए-
प्रथमवर्षे, द्वितीया दशमवर्गे तृतीया चाष्टमश्रेण्यापठन्ती समवर्तिन् । अनुजो
साध्वन शैशवमभ्यवन्नावेवास्ताम् । अहं तु विज्ञानविषये विशेषमतिमादधानो
द्वितीयश्रेण्याम् 'एम एस सी' इत्युपाधिनाऽज्जमानमलङ्कृत्यापि मेवादृष्टिमलभमान
सवयोभि सहेनस्तनो भ्रमणेषु प्रवृत्त ।

मम ज्यायाम् भ्राता यावान् क्षान्त, सरल, मधुर, सुशील विनम्र
मदनरनपरायणश्चासीत् अहं तावानेवोष, प्रतीपप्रकृतिः, दुःखीतोऽनृशान्मन्युष्या-

भवम् । कुतश्चोति निरय निरय भङ्गागान मयुतानञ्जान् अनिबन्धनानि नानि
 गिर्गि मह घनय पिबु घ्रातृषा कल्पाजिनस्य द्रव्यस्य च विनाशाय व्ययमेवोच्चाटनम
 इत्यादी रव मम वैरि कृत्तव्य प्रभुत्वमभवत् । मनीषा विनयश्चा घ्रातृवर्षा
 अथपि च स्निग्धगो मनीषगोनन मयञ्जनानितना चरणेन नितिताना
 अवर्तित । अनुदिनमव कदाचित् नानिपान कश्चित्च घ्रातृवर्षा मामुपनिशति
 स्म वह्निमनानिपशति स्म च । एतन्तु तैवाम्यत्तघट जन प्रिदुस्त्रि न तदपदेश
 कश्चन मम मनसि ममस्थित । प्रयुत प्रतिदिन माजिहार घ्रातृनितितानि थमा
 धृत यपि ता युपञ्जववापि मत्कणया पय पृथ नाव धृतमवनिपम । विमयन,
 गनन तु मम मानम त प्रति विद्व गधायना प्य विम्भु । भद्र गूणन्यप्य जनविद्या
 प्रकृत प्रतिद्वीनयाम् ज्येष्ठभ ना च विनितिनयनन्यति स्म । मिथ प्रवृत्तिरिद
 मवानुत्तुवम नाव गृहे न्यस्य नितानमम् ।

मनीषा जननी न वात्मज प्रकृति पञ्चास मनी प्राय प्रतिनिमव वमपि
 विपद व्याजीकृत्य विषयतो ज्येष्ठनय तन नाच तशीकृत्य गृहकृत्य घरीकरी
 तिम् । पद्यप्रमुखा स्वभावेन सब एव काटनानीति तु पर एव घ्रातरि तु मगन
 दुप्रभावोन्म सञ्ज्ञान । असौ मनीषी मानकनन मम दृष्टावगमेन गृहव्यवस्था
 मञ्जवाननन परमन्तु न सन् नित्य श्रीमाणशाय स्वर्गवागीमि क्षयरोगस्य
 पाणिगतो भूत परतु एतेश्वरस्याननुपमेनानुपदण सानवग्नानामपरिमितेन परि
 धमण म धनययन प्रजावयाऽ ममगान गीमाग्नानामो पुण्यधरित्र पुनर्जितमिव
 तत्वा दशमानानतर पुन पूर्ण शशस्त्रप्रभन । अस्मिन्पुण्यस्थानु मञ्जानपि
 स्वस्थ क्षमिन् पुना रोगाग्रमणभीता तस्मात्स्थ नित्य चित्तवर्तितम् । प्रैष्टस्य
 ज्येष्ठस्य तनयस्य श्वास्थ्यविना ममानुश मनस्य सुगता पया वर्ततस्वमायता
 नय नाञ्च विवाह मनाम्यवातिवेतता शाव शाव शनिपय नितान विद्याश्वायता
 दृष्टमानान्यन्त दीधरागणव्यामशितिवन । गेगमस्याऽ स्थभूभिगु कनानुरगे
 वादीयन । पयानविविधाऽदरस्थया वि तयामाजिजनितन आधिता वधिगुर्न
 वामूयन ।

गेगम्यमधिभयानाना तातायाना द्यतीताऽऽवा माया न तथा स्वास्थ्य
 स्वया पि सुधार ममदृश्यत । प्रतिनिश रोगानि रोगना मृगनश्च जीवन पि
 नैराशमवाताम्यत्त एवम भाय तेन नमि कृत्वा माया द्वास्त निरदरा धीत ।
 मयाना म सुयष्ट्यनयया विव्रमाना प्रामातृपृथ्वानिष्टत ज्येष्ठघ्राता नु पित
 चरणान कनिचन दिवम नामव प्राधनिकान विनोवय प्रकाम व्यथमानग्नया पार्व
 एव स्थित आगीत वि अराष्ट घ्रातृषा म मन्त्र निष्टना ग्या च पतिगु

गताऽवर्त्तन । भाव्यादहमपि निश्चिन दिन परिभ्रम्य दिवसावसानेऽऽमाकुलाये
 णकुम्भारव तत्र गृहं मयागच्छम् । मां वीक्ष्य किमपि वक्तुकामा पितृपादा सन्वासा-
 असमर्था अपि पूर्वार्धेन जयनादुत्तिष्ठतो यध्य एवाधोमुखोभूय निपतिता । पतनेन
 महेन च नेमा कपस्कमप्रतोतो महत वेगेनावधिष्ठ । रोदनेनातिशयितामसहमाना
 ममी पुनरादाशब्दतय परित्यजत इव लोचने मनाड् निमोत्य मूर्च्छाभिभूता
 भूता । एतेषामनया दमयाऽनेयशनमाश्रय घमदमदमनी-घाविमान-शोणितस्य
 ममापि तदानीमपच्यन्त इवाङ्गानि अनश्यत् इव सर्वेऽत्रियाणि अस्मिद्यन्त इव च
 निश्चिलाणि देशप्रधानानि । स्मितिमेतामात्मोक्त शिशवोऽपि च रोदनी रोदयन्त
 श्वोक्चै प्रनपितुमारभत । एवविधे स्पनिकरे मातरमदृमुञ्चैराह्वय यन मा
 रश्मिदृष्टेव वायुना समानीतव च तत्र भटिति समुपस्थित तदीया दमा दृष्ट्वा च
 किमप्यनर्थजान चितयती सोन्माष्यश्रूणि विमुञ्चती सुभृग तस्यनी च सा माध्वम
 परवगाऽभूत् । अहं तु तेषा मनोभावमवयम्य तत्पार्श्वे वृत्तापराध इवाधोमुख
 उपाविशम् । तदानीं तेषा नयनयोश्चुषिप्रप जामन । वक्तुकामा अपि कण्ठावरोधेन
 स्पष्ट वक्ष्यितुमसमर्था जनं जनैरव्यक्तया गिरा मापवमवोधिपत—

“वत्स पूष ! साम्प्रत मे वदित्वा एवामप्यन्तसमय । सर्वे भ्रातृमिरच्छेद्येन
 स्नेहेन वर्तितव्यम्, न स्वल्पोऽपि विवादो विधेय । मा कार्षीं कदापि मातु भ्रातृवर्ति-
 बहेननम् । ज्येष्ठभ्रातरमेवेदानी सर्वे मत्स्थानज्वगच्छतु । अयं साधुस्वभाव
 सर्वेषामेव न हितेयी वर्त्तन । अनो नायमुपेक्षणीय कदापि । सम्प्रति भगिनोना
 विवाहभारोऽपि युष्माक शिरस्येव ममापतित । नेमा पितृविहीना भूत्वा शोचनीया
 म्युरित्यवधेयम् । युष्मन्माता कर्षशस्वभावाऽपि न वदाचन केनचन तिरस्करणीया ।
 नेष वराकी वार्धक्ये प्रतिपन्नमन्यमानता मा मस्मरती रोद रोद जीवनं यापयेद’
 इति । वक्तुकामानामपि तेषा नानोऽधिक वचं प्रामरत । श्रुत्वेद स्नेहमिक्त
 पितृचरणानामतिममुपदेशं दुःखावेगमवकन्धतोऽपि ज्येष्ठ भ्रातुनयनयो सहमा श्रावण
 एव ममायाग , अहमपि नितृपादाना पुत्रवात्सल्येन द्रवीभूता जात । अधिरलमश्रूणि
 पातयती नानिद्विष्ट पतिवियोगश्च विमोचयती माताऽपि मे सत्योद्वेकादात्म-
 स्वभाव धिक्कुर्वती, मरोद निश्चमनी नितान्तमनुत्पत्ती माश्रेड भर्तुं श्ररणी
 मस्पृशन्ती, स्वकीयेनोत्तरीयाञ्चवन च तान् बीजयन्ती परिव्यथितहृदया तेषा
 पादाद्वयोर वापतत । हन्त हन्त ! ! अस्मिन्नेव क्षणे पूज्या पितृपादा एकवार
 वरणापूणदृष्टमाज्मानवनीत्य चिररात्राय दीपनिद्रायामस्त्वनं हाहाकारश्च सर्वत
 प्रावर्तत ।

पितृचरणाना द्वादशाह्निया पि सावन्न सञ्जाताऽजीद गृहे कलहारोपण

प्रारभत । सत्य सत्यमहमेवास्य हेतुरासम् । गृह पंतुकी सम्पत्ति लक्ष्मीद्वय
मयैवेय कलहवाया समुत्थापिता । यतो महा ज्येष्ठघातु शासन नारोचत,
महैव तमुत्थमवासमपि नाहमभ्यनन्दम् । जीवत्सु तातपादेषु तु मया घातु सर्वमनु-
शासनमसह्यत, न वदापि स्पष्टरूपेण तद्विरोधाज्ज्ञितम् । परमधुना विज्ञातविषये
द्वितीयश्रेष्ठ्यामाचार्यतामुपवनस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वस्य मे भ्रान्तशासनव्यवस्थान कथं
सम्भवमासीत् ? अतो ह पितुरन्तिममप्युपदेश रूपे निक्षिप्य स्वा प्रवृत्ति-
मवान्वसरम् ।

मया निरक्षीयत, मम वयस्यैरपि सर्वबाधय्यत यन् पितुरन्तरमपि दयह
भ्रात्रा सह निवत्स्यामि तर्हि म मरणपर्यन्त मम स्वानन्द्याचरण रोस्यति ।
अतो न मया कदापि साम्प्रत भ्रत्रा सह वागो विधेय - इति । अत एव मया
दृढनिश्चयपूर्वकमपरस्मिन्नव दिन खण्डभ्राता म्वितो यद्दिनत्रयावधानेन भवान्
जानन्दपूर्वक सर्वे सह मन्त्रणा विधाय यथाभाग पंतुर्हमप्यतोविभाजन विदधातु,
अन्यथा विवरोत मया न्यायानवस्थाश्रयो अहीष्यते । एतच्छ्रवणममकालमेव घातु-
वर्षश्चकितानिचकिन् इवाशोभूतोत् सत्यादनन्त भूमि स्खलितेव प्रतीयत, न च
तन्मुखात् किमपि बचो न्यमरत । तन्मौनभाववत्यया सम्भाव्य मया पुन स्पष्ट
वक्षितम्— 'कथं भवता मौनमवलम्ब्यते ? न महा भवदादिभि सह साम्प्रत
मेकस्मिन्नपि दिनव्रम्यान रोचत, अतो गृह एव यथाभाग मस्पष्टिभाजने भवता श्रय,
अन्यथा न्यायालयस्तु वर्तत एवेति' साह्य मञ्चित्य घातोदितम्— 'पूर्ण !
पूज्यपादानां द्वादशाह-श्राद्धममाप्तो स्वत्वयनानुसार कस्मिंश्चिदपि दिवसे सर्वमिदं
त्वदनुकूलमेव वय सर्वे सम्पादयिष्याम । किञ्चिद् दिवसारं सोऽहं किं कथयिष्यन्ति
साम्प्रतम् ?

मयोक्तम् नाहं लोकस्यो विभेमि न च मम पार्श्वे तपा यातां श्रोतु
समय यमया निगदिन तदभरत मत्यमवगच्छतु भवान नाह, द्विवार कथनं
जानामि" इति । नास्य भ्रात्रा रिमप्युत्तरितम् । अयोमुख वरुना न बहि
प्रकोष्ठेऽगच्छत न च पुनत्रिषवस्यास्य कापि चर्चा गृहे तेन प्रचारिता ।

दिनत्रय प्रतीक्ष्य मयाऽऽत्मनिश्चयानुसार न्यायालय विभाजनानियोग
प्राप्तूपत, सूचितश्च गृहजन । इदमवगम्य तु विष्कारिताभिपुत्रो मो रतस्थेन
ततमा मामवेशमाण एतदेवबोवन्— "यमपूर्ण ! नैतत्तव कुतोचित कर्म । रि
पितृचरणानामन्तिममप्युपदेश मस्पष्टव व्यस्यत ? वा शीघ्रताऽऽमीदिदानीमव ?
मस्तु यादृशी तवेच्छा ।"

अस्मत्तातपादाना प्राणैः सह मातु प्रकृते. कौयमपि न जाने सहसैव कुत
 दिदीनम् । मर्तुवामा सा मदैवकस्मिन् गृहकोशे तु मह पतिशोक-ज्वालाभिर्ज्वलन्ती,
 अविरतमग्नौ पातयन्ती चार्वात्तिष्ठ । न खादन, न सा पान तस्यै किमप्यरोचत ।
 अभूतपूर्वैव तस्या स्थितिरदृश्यत । का कथा पुनरस्या गृहस्थितिनिरीक्षणरम्य
 तु । किन्तु ज्येष्ठभ्रातृगुणानुपेनामावपि गामवाबोधत परमह तामपि
 स्पष्टमवादिष “यज्येष्ठभ्रातृमहोदया दिनवयपूर्वमेव मया सूचिता परन्तु ते तु
 मा बालिशमेवावगच्छन्ति, न किमपि मम कथने ध्यान ददति । विवशेनैव मया
 न्यायालय प्रार्थिन” — इति । पुर्वतद् भृगू दूयमाना मातामग्नमुद्धर्शनेऽपि
 पापमाकलयन्तीव चेनाञ्चतेन स्वमुग्रमाच्छाद्यास्वरीन । भ्रान्तवर्षोऽपि ततो न
 निमग्नचकणः ।

द्वितीयस्मिन् दिने मदीयो मातु । ममामन्य मामवादीन् — “अपि त्व
 गृहविभाजन बाञ्छामि ? मवाऽऽर्क्षिण यत्न ग्यायालयेऽप्यभियोग कृतवानसि”
 इति । यथाह पूर्व भ्रातर मातरञ्चोत्तरंस्तथैव मातुनपि स्पष्टमवाच यन्त
 मया पाम्प्रित भ्रात्रा सह स्थातु शक्यते ।

मातुले मूयोऽपि प्रेम्णा मा पर्यपृच्छत — पूर्ण ! नव ज्येष्ठो भ्राता तु
 देवतुल्यो विद्यते, सुशील शान्तप्रकृतिवत् च दृश्यते । कथं पुनस्त्व त पणितित्यक्षसि ?

मयोक्तुम्, इवमस्ति मे भानमी बाञ्छा, मदीयमतोबाञ्छायाञ्चापरेषा
 हस्तशेषस्य कोऽस्त्यधिकार ?

आत्मीयत्वं प्रदर्शयन्ता विपरिधता मातुलेन पुन कथितम् — “वन्त पूर्ण ! अवधेहि,
 अवधेहि । त्वदीया पितृपादा अस्मदावुक्ता समाजे विपक्षो सञ्चसम्भाना
 अवर्तन्ति । किं तन्नानेन कृत्येन तेषा कोर्त्ति-चन्द्रिका मरिना न भविष्यति ? किं
 मुमनसा पुराजुषा तेषामात्मा खानि नोर्ष्यति ? सर्वत तव महतो निन्दा भविष्यति,
 सर्वे च स्वामनसदिप्यन्ते । अतः साम्प्रतमसाम्प्रत तथेदं कर्म ।”

“नास्ति ममाम्ब चिन्ता” इति कथयन्तह तत्परचलित । मातुलोऽपि
 पराजित इव नि श्वमन् स्वगृहानगच्छत ।

एव न जाने मम पार्श्वे नियन्त सम्बन्धिन समायाता प्रतिगताश्च,
 परमह न स्वपथो विचनितोऽभव पदमपि । अहं नु तस्मिन्नव दिने माय पत्नीमुपरि
 प्राणादपृष्ठे भिन्नप्रकोष्ठे म्वनन्त्रमेव भोजन मम्पादयितुमादिशम् । सा तु यदो

वानादेतदेव प्रतीक्षमाणाऽऽसीत् । नया तत्कालमेव तत्सर्वमन्विषन् । रात्रौ यदा
 छात्रेद सर्वमावर्णितं तदा स तत्क्षणमवोचरि समागत्य तामेव पुराणीमात्मन उपदेश
 साहस्यौ श्रावयितुमुपाविशन् ।

न तत्र मह्य आनुगमनमरोचन् । क्रुध्यन्नहं तमवोचम्— 'नाह-
 मिदानी भवता सह वस्त्राञ्चिदप्यवस्थाया स्थानुं शक्नुमि । यदा च महावस्थानमेव
 न तदा सहभोजनं तु बहुदूरम् । अतो न भवता वदामि पुनर्मदुपदेशदात्रा
 घतव्यम् ।'

अपमानभारमिमं शिरमि वहन् भ्राता येन पयाऽऽनतस्तेनैव प्रतिपात ।
 द्वादशाहन्निशान्तं न वाचनं विगेषदृष्ट्वा पटित्वा । वदन्निन् क्वचिच्छोकं प्रकटयितुं
 तामवेत्ता सौक्ता अवश्यमेतस्य विषयस्यापि चर्चा वितन्वन्ति स्म । परं मम विचारेष्वी-
 पदपि परिश्रान्तं नायावत् । पण्या अनुगमेन नाहं पुन कनपि किमपि श्रावोचम् ।
 भ्रातृवर्योऽपि भूयो न मा किमप्यवादीत् ।

पितृवादानां द्वादशाहश्चाहं भोजनादि-विषयकभीषि सर्वाणि समाप्तानि ।
 सान्त्वयितुमागन्तुकानां तादृशं ममवायोऽपि नावर्तत । वराक्षी जननी अरातुरा
 प्रतिपलमं पुत्रिप्रपुत्रं पालयन्ती सर्वेषाममहत्कृतेनानुरोदेनैकमर्घ्यरोदनवत्तं भुञ्जाना
 स्वजीवनञ्च त्रिरुर्ध्वती कथमपि कारयामन् विदधयन्नानिष्ठम् । पितृहीना
 शिशवोऽपि मातुर्दशा लोक लोके दृष्टव्य इवाङ्कुरन् । एव सर्व एव गृहप्राणिन
 जगत् पितरि मृता कष्टेनैव जीवन्ति स्म ।

वस्तु । न मया न्यायालयादभियोगपत्राणि प्रयानीतानि । शीघ्रमेव च
 विभाजनं मदनुकूलं जातमेव । न तत्र उपष्टभ्रात्रा स्वस्पोऽपि मन्निरोधोऽन्विषन् ।
 यदा वयं न्यायालयाद् बहिरागतस्तदा भ्रातृवर्यं मे समीपं समागत्य मत्संग्धे च
 स्वहस्तं निधाय स्निग्धया गिरा मामवोचन् 'पूर्णं । स्वदिच्छानुसारं विभाजने तु
 जानतेव परमं सन्त्यावयो स्तेहे न कश्चन विच्छेदं समाकन्देदिति सर्वदा सर्वथा
 चावरोधम्' इति नाहं भ्रातरं किमप्युदरं गेहञ्च समागमम् ।

विभाजनानुसारं नीचैस्ततो विज्ञातो भवनभायो ममाप्रीनतायाम्, उपरित-
 तश्च उपेष्टभ्रातृ पाशैर् समाघातः, मध्यवर्तिनि गृहभागे च पातायै पुत्र-पुत्र्या
 दिभिः सह विषादं मय्यकरोत् । न्यायालयात् प्रयावत्यं मध्यमेऽर्हति भ्रातृदेवेन
 भोजनं न गृहीतं, न वा वेनचनं गृहभ्रमेन वानैव निहिता । प्रजावत्या भृशं प्राप्यं-
 मानं स केवलं स्वल्पं जलं निनीयास्वपीत् ।

माय यदाऽभो म्वरमवत्या भोजने वतुं मुपाविशतदा स एवाको भोक्तु-
मगन्तुवान पनीमवाचत्-- “नोचैगच्छ, शिञ्जन् पूष्णञ्च समानय, तेऽर्त्रैव गया
मह भोक्षयन्ति, तदनन्तर जननी त्वया सह छादिष्यति । एतान् विना मम गन्तव्येना-
देवोर्जिद वयलो नोचैतविवरति ।” तयोत्तम, जयैव तु तव न्यायालय स्वेष्टानुसार
गृहादिविभागेन कारितम् अखैव च भवांस्नस्मिन्नीदृश स्नेह प्रकटयति । अमममय
खलु द्वोरेय म्नेह सवाम । आत्रोक्त मदे । इयन्तमनेहम मया महोपित्वाऽपि
त्व मरकृति नाज्ञामी । माहादज्ञानतो वा यन्नेन विहित न तस्यायमर्थो यन्
मोऽम्पत्स्नेहभावादपि वान्धितो भवेत् । तद गच्छ गच्छ खल्वै शदागय, कथय स
त्वा त्वद्व्राता समाह्वानि भोजनय । भूयस्तया निवेदिन वाह तु तदाह्वान म्वत्पमपि
नाथ सम्पादयामि वदामि च न स मम पयमेति । आत्र मानोऽ पुनराश्रयिता मा
मानुचैराह्वयत ।

तस्मिन् द्विदस्माक पात्रयात्राया ज्वल आत्र सहजयितुमर्थाययितुञ्च
मिठान्मञ्जनानि यस्यादिना यामन् वाढिमाह्वा माताऽपि तत्रैव स्थिता विद्यत ।
अहञ्च आत्रपत्न्या आह्वानमव श्रुत्वा भट्टिनि म्यात्वा नमनानि गृहीत्वा भोक्तु
सत्प्रतो नव जननीञ्चोक्तवान्-- कथय म विदानी भोजन कुवम्यस्तीति ।

मया विचारित माश्चनममी मा वञ्चयितुमाह्वयति अथवा विभाजनात्तर-
मन्धय मा स्थाश्रिकार एव रक्षितु चष्टत । अन्यथा कोऽश्चमवमरो मगाकारणम्य ?
न पास्यामि न वास्यामि कदापि अहमधुना तेन मार्घ नैव स्याम्यामि ।

आत्रा यदा जननी वचन कर्षे कुनर्वांस्तश्च तः प्रणमव ग भोजनामना-
दुपाय प्रजावनीमश्रीन्-- ताहमिदानीमिह भोजन करिष्य । त्वमत्र तिष्ठ,
अयमहमागच्छाम्येव भट्टिनि । श्रुत्वेद मा विम्वममादधाना किमपि नोक्तवती,
आत्रा च मन्त्रमम्याक मदानम ममुनेय म वती सम्बोध्य सस्तह प्रोक्तवान्--
“स्तुषे । अहमाधुना त्वैव भोक्ष्यामि ।”

अहं तु ज्येष्ठप्रातु सहजमनहपूर्णं वीपुपाञ्चन वात्मत्यसवलितञ्चैव वचो
निशम्य भूमिमवेक्षयाणो वाचयमो मिष्ठान्त-मशारे दत्तवित्तमिवात्मान प्रदशयन्-
विष्टम् । शरीरिणी मनोव्यथैव जनन्यापि निस्मयमावहन्ती न किमप्युक्तवती ।

मदीया जाया यदैकमामन्यम्या स्थात्या मिष्ठान्त-मञ्जनानि सञ्जयितु
ममारब्धा तदा आत्रोक्तम्-- “तिष्ठ तिष्ठ, पूर्वं पूर्ण एव भोजन करोतु, एतद-
नन्तरमह भोक्षे ।”

अहं मुनिरिव मौनमवसम्भमाना भोजनं कर्तुं नामम् ।

यन्ना ~ भुक् चोदतिष्ठस्तदा आता भद्रचिउप्या स्थानी मृहीवा पत्नीमा-
दिशब्द — वरं स्नुष । एतस्यामेव स्यात्त्या मह्यमपि भोजनं देहि । बाल्ये निय-
मावाप्त्य मेव मुक्तमामीह । आशौचवान् मह्यमिनावावामीश्वरोऽपि दूरं वरं
नश्वरं का वयः पुनर्विमाज्जन्त्य ?

शं दानेनान्निशम्य तु मां शतशो वृद्धिवा एव युष्मददत्तं नूनम् । अनुताप-
तपने स्नानह्यमानेऽश्वाहं राज्ञ्यावाप्सं मुखाऽभवम् । अवगोचमहं "हन्त हन्त ।"
कथमहं वनं वृद्धिपात्रेण वस्य वा दुर्हृदं ममयन्तं दशनिविशेषस्य समनं नीयस्य ज्येष्ठस्यो
अनुकूलपङ्कजान् मृदुषु हृदयं धृष्टं गतोऽसुदम् । अहं दुःखोऽस्मि मदान् नीबोऽस्मि,
परमं पापीशोऽस्मि । ममेदृशं दुःखवहारं दगं दगं मायमुरारोक्तं विराजमानां
पितृचरणा अपि हन्त तपस्यव ।

तदानीं मम नेत्राभ्यामथुधारा प्रावहन् । अहं किं कर्तव्यमूढोऽभवम् ।
किमपि तु कथयितुं मे शक्यं न प्रापरत् । मर्त्यैवाहं अहं मे प्रात् । अहो मे
प्रात् ।।" इत्यमृतदुःखवदनं तत्तन्मग्नो बभूव । अन्तर्निश्चयनस्य वा मानाऽपि
व भवमिदं दुःखं दृष्ट्वा सतोऽयमभत ।

तत्कालमेव प्रीतियोगस्य साप्तादवतारा आतृवरणा पादयोऽप्यतः मा
प्रनास्तिशः पुनः स्ववत्प्राधारयन् । तथामपि तन्नी नत्रशरान्दाभूणि विल-
म्बयामन् । अपूर्व आमीह म कोऽपि स्वर्गीयं सम्यो द्वयोर् अनाम्नेह वचनस्य ।

तदाप्रमृतिं निश्चप्रचमावयो स्मृतिव धनं पूर्वापगयापि मुद्वङ्गमभूत्
यदि न कदापि शैथिल्यमवापत् ।

सोपराधः

महोपाध्याय शर्मा

(१)

अस्ति विपिनविहारी नाम वज्रिबैद्यमस्थानस्य कोट्यध्यापकः ।
महाराष्ट्रराज्यमहाजनत्वाच्च तत्त्वज्ञानीय सुप्रतिष्ठित एवमेव । तस्य परिवारो
विस्तृतो महान् वटपृष्ठ इव गङ्गाप्रणाल्यामनाथो बभूव । तत्पितामहः पितामही,
मातामही, मातामही, मानापितृगो, मानुलो, मानुसानी मानुलया विनृत्यो ध्यानगो,
भगिन्य सर्वेऽपि च मुनिश्रिता दीक्षिता विद्वन् । प्राक्स्मर्त्तुं चाम्य कुटुम्बस्य
सदस्या पुमानो लज्जनाश्रया राजकीयमेवानु नियुक्ता सन्ति । अधिकांशस्तु
महापदव्यधितिष्ठन्तः प्रोक्तं स्मरन्ति वरिष्ठाश्चाधिकारिणो बान् । परिवार-
स्यास्य बह्वः कन्याकन्यायापि सर्वा गृहीतसिद्धा व्यवहारकुशला गम्भीरस्वभावा
स्मिन्पूर्वं मयुरकोमलभाषणाश्च विद्वन् । मनुकोऽपि परिवारो जनप्रियोऽस्ति ।
राज्यकार्येषु सामाजिकेषु प्रमत्तेषु धार्मिकेष्वपि, सभा मन्त्रिमन्त्रेण्येषु, दिन-
चर्यासु च तामु तामु सदा सर्वदा तपामेव सवर्तुक्त्वा पश्यन्तः पदा धारादि
गुणैः सर्वगतमहायुक्तत्वाच्च सर्वेऽपि नागरिका जना, नामाजिका भक्ष्या शासना-
धिकारिणश्चैव सन्तुष्टा सुप्रसन्ना हितैषिणश्च विद्वन् । अभिजनवता महति कुले
समुत्पन्नास्त एते हिन्दुब्राह्मिणानि च विपिन खन्वेकतत्रनिवृत्ताः । यत्रोपगुण विनिष्ठा
लोकिष्वपि कर्मकलापेषु परमचातुर्येण व्यवहरन्तो मोमुजमाना सन्ति । कुटुम्बेऽत्र
विचारस्वात्मश्च व्यवहारवननस्वाधीनता, व्यक्तिगता सर्वतन्त्रस्वतन्त्रता च विलोच्य
तेषां जीवनयात्राप्रणाली च विनिष्ठागुण बोध्यः लोकश्रेष्ठेन कुटुम्बमेवमादर्शोदरूप-
मिदं मय्यन्त, समाद्रियन्ते च । जत्र परिवारे वञ्चनायममाज्यमदम्यता परिपालयति,
पश्चिदस्य सनातनवर्षाश्चमप्रमानुयायी, परः शाक्तरीत्यादीक्षितोऽन्यन्यो वैष्णवी
भक्तिमार्गादामनुसरति, वञ्चन योगिजन्मस्तोऽन्यपरो विज्ञानवादी, वशिष्ठगोमस्तोऽन्यो
ध्यापारव्यवसायनिपुणः, परोनास्तिवशिरोमणि सर्वथा भौतिकवादी, कश्चनानिमिष-
मोक्षी, वशिष्ठवाक्यहारः, कश्चन श्रीहारसिक्कं निशकश्च वर्तते । सर्वेऽपि च न

वर्गिकविद्यामयदन्वा स्वाम्यश्रुताविज्ञानानुया जीवशब्दनिमित्तमुत्पद्येच्छ व्यक्तुं
 च स्वतन्त्रा मन्त्रि । मन्त्र्येष्वेव तदमे सुगङ्गादिना ऐश्वर्यगुणमम्बदा दुर्भेदा शिष्टजुष्ट-
 माश्चस्तेन मनेन च व्यवहरन्ति, येन नेपान कदापि च कस्मिन्पि च विपदे मनभेदे
 वा विप्रतिपत्तिर्वा भवति । तयामेवविद्य विचारम्बानन्दश्च श्रवणम्बाधीनतामैव,
 मनभदरादित्य, पारम्परिक स्नेहयद्भावश्च नग्निका सर्वे किमयनममुत्र
 पुण्यशर्तैरपि दुर्नम्ब किमपि स्पृष्टोप मोभाग्यगुणमिव मन्त्र्यन्ते ।

(२)

अथात्र देवे भारत स्वराज्यशक्तानन्तर विपिनविहारिणि विनामहो
 नैराभ्यमावमापन्तो हस्तिद्वार गत्वा तत्रैव गगानोर पर्णकुटी निर्माय शेर जीवन
 मगत् स्मरणे यापयितुं कतिनश्रयस्तत्रैवाधुवाम । तस्यमातापितरौ तीथमेवचक्षया
 काजी जन्मन्तु । परिवाग्न्यागान् पूर्वमेव हि तौ श्योगाग्निश्च धन भूमिगुहापणादि
 सम्पद सर्वमपि भौतिक परिग्रह क्षनमक्षत च न्यायतो वधायोग्य समभाग विभज्य
 स्वपुत्रस्य सर्वेभ्य प्रापयन्ताम् । स्वोद्योगक्षम इव्य तौ स्वोभ्या मासमरणाताम् । नन
 प्रभृयेव ते वैश्य कुलग्रन्थव पृथग्भूता यथेयस्व स्वगुहाध्रमान स्थिरीकृत्य निवसति ।
 प्राचीन राज्यशासन किलय गत, मवीन प्रशासनागमश्च प्रवर्तित विपिनविहारि-
 णोऽपि राज्यमेवानो निधामवृत्तिः प्रणममयो दिने दिने निवट्मुरगच्छन्भूत्, नगरे
 शासन दिनानुदिन जायमानानि परिवर्तनानि स्वगन्तरीता दृष्टिमा मनो जीवनस्योत्त-
 राद्धं दृष्टिगच्छन्तो भङ्गता वाहंस्थ चागचीयमान प्रभूत धनव्ययमवनोभय
 विपिनविहारी स्वजीवनस्योत्तरकानविषये, मुख्यतोरणावनमुत्रमस्वभादान् विष्टिच
 न्निन्नाकुन टव भविनुमारभे । एवदा रात्रागमने अयम् स स्वमनस्येन
 चिन्तयामाम—

दायमाग मया स्व जानी ग्युत छनमेरोरवश्यम् । तस्मादपि बहु शम-
 धावति शय जगाम । ब्रह्म - द्विष्ट म ज्ञायमानान् । समैका दुष्टिता विश्वविद्याय
 म्नातकोमन्त्रप्रणामधीयमानास्ते द्वितीया सर्वेऽस्मिन् स्नानरपरीक्षा दानुमिच्छति ।
 अन्यस्मिन्त्र कन्या गन्धगुप्ताश्रमे प्रारम्भिक माध्यमिकपाठशालाप्रधीयाना शर्तं ते ।
 मुद्रास्तेतिर्महाधरा पदावधातानामयावश्यतानामनिर्वाणा दुर्नमनादि दिन-दिन
 विपन्न माना विपन्न । शासनेस्मिरतानुनाम्यव वरन्वारराजकता विजृम्भमालोच
 दृश्यत । राजतन्त्रेऽस्मिन्वीने शिक्षाभिधौव दुर्नभा सम्प्रति । न्यायो द्रव्येण
 पशाधरण वा लभ्यत । चिरिन्मोपघात्यपिच धनैकशरणानि सन्ति । मुरधा
 नुनाम्यव प्रजाजनानाम् । प्रतिदिन शासननियममहिता परिवर्तने विपरिवर्तने

च । राज्यसेवकानां स्थितिरपि क्षणस्थायिम्यनिश्चिताऽविश्वसनीयं वास्ति पुनर्ममैते द्वे पुण्यावसि सज्जो विवाहयोग्ये स्त । अत्र कर्मण्यपि च बहुधनमपेक्ष्यते नाम नूनम् । अन्धे कुचीना मुग्धशिखा दीक्षिताः सदाचारिणो वराः प्रभूतधीतुक्त्वादेन विना नोपलभ्यन्ते । अस्याहि विषमाया लोकस्थितौ मम गृहाश्रमस्थितिः प्रभूतधन विना कथमिव कुशलिनी निरापन् स्वादारभितकाले ? अहह ! महती हि विवस्त्र नयम् । विप्रपतो मादृशा मध्यमदण्डिजानां स्वल्पवित्तानां राज्यसेवामात्राश्च शिष्याम् । पत्नीचमम मृणालिनी माधवी मृगिशिक्षा सौम्यस्वभावापि च पूर्वाभ्यां सप्तशतैस्ते सत्कारं पूर्ववत् प्रणोदिता मुक्तहस्त धनमग्राव्येति । स्थानान्तरमपि जेतो मम सम्मानयन्, यथा महर्षिणां मेजिगिरिणां मुखाच्छतैव कर्णानपि कथयन्ति माम् । अथपुनर्गृहमपीयेषु नित्यमेव हि कर्मवलापेषु तन्ववश्यकृतं व्येषु श्रयाधिक्यं महर्षेणावगादिगुणं दगमुगादपि चाधिक्येप्रमानमारणे । वस्तुतस्तदैतत् तत्र परयो मेगाहंभ्यसरिन्धितस्तावद्वह्मिन् शोभनेव परिदृश्यमाणायपि चान्ततः परिक्षीयमाणा दुर्बलैवमे प्रतिमाति । गृहा ! कथमिवाह तमेत दुर्बलं कर्तव्यभार-
मनिवार्यमुपडौकयितुं समर्थं स्याम् ? कुत्रप्रतिष्ठा कुदम्बप्रतिपत्तिः, सुविस्तृताऽज्ञा-
गनिकान् व्यवहारान् यत्र कथमहं परिणतयेयम् ? दग्मया किं कर्तव्यमिदानीम् ?
केनोपायेन, कन विधिना, किं कृत्वा चाधुना जीवितव्यं भो । हा, हन्त ! भविष्य
ममाधकाराच्छन्तमिदं दृश्यते ! ! !

एवमन्तर्ध्याद्वन्द्यमानहृदयस्थ विपिनविहारिणो जीवतसमयो व्यतीस-
मानास्ति । अर्धैकदा रात्रौ मृणालिनी विपिनविहारिणं मुखमुपविष्टं पप्रच्छ—
कथमिव सत्तान् सचिन्त मशोक इकान्श्यते ? दिने दिने भवन्स्वास्थ्यमपहोयमानमिव
परिपश्यामि, प्राणनाथ ! भवन्मुत्प्रेषागिदं नैसर्गिकी मोक्षता, प्रसन्नता स्वभाव-
माधुरी, स उत्साहः, सा जातिः कान्तिः श्रीश्चेदानीं ननु क्षापजगाम ? विवर्णः,
विच्छाद्यः, निम्नेजो, श्वानमिव मुष्णमालोक्य भवन्स्वदतन्मया पृष्टम् । यदिनातिगूढं
रहस्यं भवेत्तदा निर्मायमुच्यताम् ।

मोऽदूत— 'प्रिये ! मृणालिनि ! ! माध्व ! ! ! तास्तेव विमप्यन्याहित
मादृशम् । परन्तु—'

मृणालिनी— 'परन्तु किम् ? प्राणवल्लभ ! निविशद्भुमुच्यताम्, यद्भव-
मनमि विद्यतं चिन्ताकारणम् ।'

यद्यपि यन्मोहदयो विपिनविहारी तद्दिने तु मृणालिण्या मृहुमृहुं पृष्ठोऽपि
च स्वाशङ्का गार्हस्थ्यं सम्बन्धिनी नोक्तवान्, परमन्ततोगच्छन्तु दिनेष्वेकदा रहसि

स्वमतोऽत्र तस्मै कथयामास । तस्मिन् च न तस्मिन्नाहम् एव तर्ह्येति विचार्य तान् श्रु-
मिवावु भवन्ती जीवन्मृतयो । एव व्यवमानोऽस्मि रोद वादस्य चो समवोर्जितवाम्य-
न्तास्त ।

३)

अथ गच्छन्तु दिव्यवेददा स्वकार्यान्विषाद्विषयेन गृहमागतो धि पनविहारी
स्वराया मृणालिना पुरतः पृष्टः । वेदगीतिमह्यमह्यमाना भावः सत्ताया स्पर्श-
मुद्राया पाट्टित्वा निधायान्नवीन— दिव्य मृणालिना । गङ्गा नन्दनराजिम् ।
निधूत परिणाम । मुमुक्षुपत्रकुत्रापि धनमत्तः प्राणपणेनापि मावधानं यथा मुग्धिन-
स्य । कुतो वा विमर्शं च घनमेतदहं वेनोरायनाप्लवानिनि स्वया न पृथग्योऽहम् ।
प्राप्तकालि मवमनि च रस्यमनद्विषयकं स्वयमत्र हि ज्ञाम्यमि स्वम्, परन्तु यथा
स्वामता नैवापरमपि वदति वाच्यम् । नो चेन्नर्थो महान भारी । आम् मनसा
वचसा वमणा च तद्वि मे वचस्वपः परिपायनाम् । अहि च बुध्यम कथन-
मेतन्मद परमादय ? मानुजार्थमात्रो यो गोपनीयो हि यन्त्र ।

मृणालिनी — प्राणनाथ ! मया मन्त्रा परिपाययित्वं ह भवदय । परन्तु
मामन्त्रामेतास्मिन्मन्त्र विमर्श भवान् गुह्यते कुत्रे मह युत्तरान्निष्कृतो यत्नो
हृदयगुह्यमन्त्राणि विमर्शहे कमणि निष्कृते ? भवान् स्वधीन विमर्श न रणनि
स्वतन्त्रावधाने ? कदाचि मम भीष्मभावात्मनोऽपि यादा स्वीकृतगुणम एवमन्त्र-
गोदायिनु न प्रभवेष्यम् तन्ना

विपिनविहारी — तन्ना मरन शास्त्रि म यथायम् । एवम् एव सुत्रहृदय
दीर्घायम् । मः वैरी ।। त मन्त्र ह्री । नैव शत्रुरात्रे मरदा म् महजनातो
कुत्र पराणि गिरितामि यदुक्तान्नुतिना माः ता स्वातात्रे पायन्म
जायतिकेनु निगूढेवपि स्वकृद्द्वारवांनरास्वेवनिनरा मामिदन्त निगुण
व्युपनामि । पात्रा शीर्षा शना न नावीरमन्त्राना गान्मिद नि कर्माणि
कृतवन्तीना मनीताममनीना प्रातिहारिणीना दुर्घर्षाणा प्रवृत्तायाश्चरमणा पापिनीनां
दगम्यहृदयमश्रुतीना निगतामेता तर्हिनावागाना चरित्राणि तस्वतो
वसी, मिथम् । व मह्यस्यिना मुत्तवर्गरागस्य स्वदरायमन्त्रोत्तराणि ।
एव मनि का मात्राम्य स्वल्पमस्य धनराशोऽनरहस्यरक्षणम् ? मभ ।
कल्याणि ।। प्रिय ।।। ममाश्वमिहि प्राणशक्तिमामनो विष्वागम् ।।। स्वयं
समयान्तरमितो निबिडयनशर्पाय नयो मण्णमिव तद्गुह्य कृतदृष्टतां यन्
स्वोत्तरदायिकभास्यम् सुष्पीन निमग्न च भावि मुग्धे ! तादृगमवाम्यम् ।

३८/राजस्थानस्याधुनिका मन्त्रन कथानगरा

धर्मं धाम्य !' वज्रनिष्ठुर निवेदि स्वहृदयम् ! काष्णशिसनिर्मितमिव स्वकीय
 भीतिकविग्रह परिभावयस्य ! अये ! देवि ! ! मृणालिके ! ! त्वं तु पुनरधुना-
 तन्या दुःसात्मवत्स्यादभ्युदयशिरोमणे पुत्तलिकायाश्चेष्टितमपि सुदृढ रहस्यरो-
 माञ्च यगिनम् माहमपूर्णं चरितं भव्यादपत्रेषु पठितं सर्वभाजनपर्यन्तम् जानासि !
 तदिदानीमान्मनोऽन्वयाभाव सर्वयापहाय त्वया चण्डीकृतपञ्चाचरणीयम् ! आमय
 हि ते योग्यताया, परिपक्वानुभवप्रौढे, सर्वं जिज्ञासा, पित्रेकस्य, चातुर्यं, कर्म-
 कौशलस्य धर्मगुणस्य च परीक्षामययोर्वित्तित्तमम्भोऽस्मिन्नापतित ! मुञ्चदीया-
 नमि मेऽविचनो हि विश्वामो यत्कमत्र पनीशायामवश्यमेव प्रथमं श्रेष्ठामर्षं धेष्टव्ये-
 नोत्तोर्णा भविष्यतीति । सावधाना भव ! सप्रभवात्मचेतनाम् ! किमिव हि
 दुःकर्मत्र भसारे मानवानाम् सुदृढावपानामद्यनपुगीनानामिदानीन्तनेऽस्मिन्
 मुष्णामने यन्निञ्चनवादिन्यराजके भवया स्वतन्त्रे गुणे ? विज्ञेयतस्तु त्वादृशीना
 सचनमा नागीणाम् ! अवग्रन्त ! सत्य मे विश्वाम सर्वात्मना कुरुष्व !'

एव वचनमर्तहितोपदेष्टैर्नैर्नैश्च प्रभावोत्पादकं सुखिर प्रकोष्ठ्य स्वपत्नी,
 त्रितिरविहागी निगीयोत्तर स्वकृत्त गन्वा सुन्दार, पन्तु रात्रिभर निद्रा नो लेभे ।

(४)

अथ सप्ताहाभ्यन्तरे नगरेऽस्मिन् प्रवादोऽयौ प्रसमार यदि राजकीये
 वैङ्क सप्त्याने वेनपिल्लक्षस्वयमुद्राप्रायं घन चौर्येणापहृतमिति । 'मुण्डे मुण्डे भति-
 मित्ता तुण्डे तुण्डे मरम्यतीति' नगरे नवा वाणी श्रूयमाणास्तो यद्यपि दुर्घटनाया अस्या
 विषये श्रवणं नकोऽपि किमपि धूने, तथापि गृहकुटुम्बान्नयंत्रं तत्र सर्वत्र प्रच्छन्नभावेन
 महान् हि कलकलो दमण्यमानो वर्तते । मोक्षा विषयमिममधिकृत्य नानावाद-
 विशदान्, नर्कवितर्कान् मोक्षाभेदं युक्तीरनुमानानि च कुर्वाणा दरीदृश्यन्ते ।
 मण्डलाधीन आरक्षिविमागाध्यक्षादयोऽप्येव च न्यायालयाशीघ्रप्रभृतयोऽनेके
 वरिष्ठाग्रिकाः गोज्य सर्वे तदनापहृष्टक चौरमभिमुख्यमन्वेष्टुं सयत्नाः सन्तीति
 अन्तर्यो मृष्टान् सर्वत्र स्थाने । एतदपि च श्रुत्वा यद्वैङ्कमस्यानस्यतस्य सर्वेऽपि
 कर्मचारिणोऽयं चौर्यकर्ममन्वेहे निगृहीता वरान्तं उति । केचिन्नागरिकाः कथयन्ति,
 'वैङ्ककर्मचारिणामेवान्यतमस्य कस्यचिदेकस्य हस्तनोषलचिकीर्षितमेतद्भवितुमर्हति ।'
 अनेपा वेपाचिदभिपायोऽनुगृयते, 'युष्मिन् घनलोनुपात्रा भानमो दुःप्रवृत्तिमति-
 निगूढा कोनु धलु वेत्तु प्रभवति ? परन्तु चराकस्य कुलीनस्य विपिनविहारिण
 गिरसिमश्रुतीय विपत्तिनिष्ठुरोन्कापतोपमाऽस्मादापगत ।' अपरे कथयन्ति,—
 'मैवद्रुत ! विपिन' प्राणात्ययेऽपि नैव कदापि तथाकुमुपचेष्टेत ! यत सहि

केषु मन्त्रा दग्धेष्टुष्यन्ते । केचन बन्दिन कारागारस्य तस्यान्तराक्षानि दुश्चरतामुन्म-
पादयानामालशालेषु जलमिञ्चन्ति । केचिज्जलप्रवाहप्रणाली परिष्कुर्वन्ति । अपरे
कारागारस्य कमण्डालाया वदन्तु सम्मार्जयन्ति । केचनोद्यानवीथीरभयतो मार्ग-
परिष्करणाय तृणदूवादीनि कृन्तन्ति । अन्ये दृक्षमूलेषु मृत्तिकया साकं खाद्य-
व्यामिश्रयन्ति । परे कक्षेषु हस्ताभ्या यस्ताणि वयन्ति । केचित् कमल-
न्यूर्णसनानि, दर्भासनानि च निर्मान्ति । अन्ये जलकुण्डमपीषु वस्त्राणि प्रक्षालयन्ति
केचन मुद्रणालयप्रकोष्ठे पुस्तकानि मुद्रयन्ति पुस्तकबन्धनानि च साधयन्ति । केचन
कर्मचारिणो बन्दिनान्तेषां कार्यकलापानां निरोक्षणं कुर्वाणा सन्ति । प्रहरिणश्च
यत्रतत्रगस्त्रदृष्टा इत्येतान् मावधममटन्त मूढभेक्षकया म्वनियोष परिपालयन्ति ।

तदैव कारागारात् प्राङ्गणौ वर्तमानं मुविशाने क्षतु भवाम्यधश्चम्यैव.
कार्यालयप्रकोष्ठोऽस्ति । तस्मिन् मध्यभागे सर्वोच्चे काष्ठमञ्चेऽध्यक्षमहोदयो
विपण्यो वर्तते । तत्पार्श्वयोर्द्वयोः सम्मुखे चानेके कर्मचारिणो लेखकाष्टङ्कणकर्मकरा
चोपाध्यक्षाश्च पत्रसहतीना मध्ये स्वकार्याणि सम्पादयन्तो विद्यन्ते । अत्रैव
कार्यालयस्यास्मिन् प्रकोष्ठन्तर्कस्मिन् कोशे काष्ठफलकस्य सम्मुखमवाङ्मु-
खमानीतं किमपि लेखनकार्यं कुर्वाणो बन्दी स्तूलसूत्रकमेकं काष्ठममममीधृष्टितो
विपिनविहारी चापि वर्तते । स हस्त्वन्वेषा कर्मचारिणामपेक्षया मनाङ्मलिनवेश-
प्रदृश्यमनुकुर्वो विवर्णदीनमलिनमुखमण्डितो मीनमास्थित काश्चिन् कर्मदमहतीगुं-
हीत्वा कारागृहाध्यक्षस्य हस्ताक्षराणि काङ्क्षितुम् विवभ्रभावेन प्रत्येक्षमाणोऽध्यक्षस्य
मञ्चाद्य समुपनिष्ठते । क्षणानन्तरं तत्र तत्रोपस्थितपालोक्त्याध्यक्षोऽब्रूत—

अध्यक्ष — 'भाग्, विपिन ! आयाहि, रात्रिद्वानि तानि कर्मधानि ? अपि त्वमधुना मे
हस्ताक्षराणि तेषु कृतानि कामयसे ?'

विपिन — 'धीमन् भवदाज्ञानुसारं साधितानि सर्वाणि सेवकेन मया । भवदहस्ता-
क्षराण्येष केवलमवशिष्यन्ते ।'

अध्यक्ष — 'आनय तावत्तान्यनिप्रयोजनीयान्पादस्यकानि च त्वरितप्रेषणीयानि क्षतु
वर्तन्ते । श्वेदो वा परश्वो वा मन्विमहोदयस्यागमनमप्यत्र सम्भाव्यते ।'

विपिन — 'महोदय ! कोऽप्योमाननीयोमन्त्रिप्रवर ?'

अध्यक्ष — 'अये ! किं न जानीषे त्वम् ? त एते सन्ति गुप्तमहोदया !'

विभिन्विहारी क्लिष्टापूर्णाभ्या देव्याभ्या तमध्यक्ष निरोक्षमाण स्तस्थौ ।

अथर्वच कर्मदेव्यान्मनी ह्यन्तश्चरामि कुर्वाणो मघे विपिनविहारिण-
मानोवशा । वोचत्—

अथर्व — 'अरे ! त्वं किमर्थमनावच्छिन्नाहुनोर्गमि ! तव स्वास्थ्यमपि च दिनानु-
दिनमनशोयमाणमिव दृश्यते ।' मानिमात्रं चिन्तां कुर्वन् । गच्छन्ति
कालं सर्वे शासनं भावि । अलं चिन्तया ! आश्वस्त्यं भव ।'

विपिन — मतोऽयं ? निर्दोषोऽयं ह्युपाग्रविषयवादं दण्डभागभूतम् ।

अथर्व — अदृश्यमाविनो भावा भवन्ति महतामपि नदयः माशुच ।'

विपिन — भीमन् ! कथमिवायमायामि तावन्तान् दण्डभोग्यान् कुर्विमान !
क्षमोऽपि च युगायत ! स्वदुःखरतिता, जीवितकालं मयं मयि मे
क्षितम् । क्षीयन्तु ह्यस्य मम जिह्वापतित ! मम गृहिणी, धान-
काश्च सर्वेऽप्राधा क्षुत्प्रामाण्या रक्तवदनमवमौदति ।' (एवम्
वदन् मं दीपमुष्णं च निश्चयं मरुतावगोष्ठं ममदग्दं मयाभ्यां स्थूय
स्थूयता अविराज्य मद्गुहारा प्रवाहयति)

मध्यम — 'ममास्त्वमिह मो ! 'अमय एव करोति वरावरम् ।' अत्र यं किं
वष्टम् ? नरकनिर्विशेषेऽप्यत्र कारागारं त्वदर्थं यममावस्यममृतगर्भं
मौविध्यं मया विहितम् । भूयोऽपि च यथावद्वरं स्वकृते पाया मुविद्या
भक्तिं शक्यस्तां शर्वा प्रदास्येऽहं ते । अघुतावधिं स्वमन्येभ्यो बन्दि-
भ्यः पृथग्भूतो मम कार्यान्त्ये निरिस्तवनं कार्यं कुर्वाणोर्गमि । अन्यथा
बन्दिनामपक्षया मुन्नादुःस्निग्धं भोवनं घृतदुग्धशारादिमहितं मुञ्क्ष्वे ।
बटोरदण्डेन दण्डनीयोऽपि स्वमन्त्रात्यायागमाभ्यां मुक्तरमेयं कार्यं सत्पा-
दयामि । मामान्तरे च पश्यान्तः या तव मनी, बन्धुबान्धवा, मुहुदी,
मित्राणि चात्रामयं विनैव कमपि प्रनिबध्य, विनैव समयावधिं विराय
त्वां मितं यातव्यं च । एव सत्यपि तिमर्यंमतिमं च विपीदति ?
अपि त्वं जानामि नयेतन् सर्वंमहं किमर्थं करामिनि ? तव पितृमहै
रकदाहपि च महतो दुःखादिमाचिनोऽभूदम् । तन्मादेव मुन्यभिन मे
नियमवराधीनस्याप्यप्रादर्यं सद्गानुभूतिराहो ।'

विपिन — जनशोऽस्म्युत्तमोऽस्म्यनुत्तमोऽस्मि भयवन् ! सर्वतोऽयं तेऽहम् ।
भवदुःखपरम्पराणां नु नास्त्येव मे जीवतपयं तं कापि निरुति ।
श्रीमन्तोमयि दीनशीनेऽयमोदति मकरजं स्वयमेवोदाहृत्येन वृण्वन्तीति
भवमहानुरूपम् पामरोद्भूतमयं किं ब्रवाणि ! परन्तु दीपंरान-

भोग्योऽपि दण्डभोग्य समभोग्योऽनुनायकविपत्त इति मा दुःखाङ्गेति
 योऽन् । किमेवेति मण्डकाल भवन्मन्त्रभवन्त विहाय नाम्ये-
 वाव्य कोऽपि मे सहाय । प्रमोदनु महाभाग । मम हृदयदोषस्य समम्ब
 प्रभो !

अथश — 'जायते तत्पत्नी यत्त कुनोऽपि मुनिश्चितोऽपि, सचेतस्त्वमपि ।
 स्वाभिमानस्तु त्वामेव वत्तुदन्तिमायेतप्यह आनामि, परन्तु दण्डभु
 तावत् कथमपि माय एव । नाप्या गति । नास्तत्रोपायान्तर ।'

विनि — कुतश्च ह्येतावदेव प मग्न ज्वयेन मग्न सर्वोऽपि परिवारोपलाञ्छित
 इत्यय म महद्दुःखमहात्म ।

अथश — 'मत्पत्न्यस्य त्वम् । समाश्रमहि । नाह तव मुनिश्चित किमपीदमि-
 वत्तु धारये परन्तु मने सम्मन्त्र मातृनीय मन्त्रिमहादय कारागार-
 निरीक्षणार्थमागते त्वद् विपत्ते निमग्न्यायेदन्ति चिन्तयामि । धैर्यमत्र-
 तम्बस्व । नतन् किमपि कस्मापि कथमपि वक्तव्यम् । शातवेनमा
 त्वकायनिशो सावधान परिपालय ।'

(६)

अर्थः वर्षेभ्यः समभोग्योऽपि । एवदा सम्बादोऽप्याव दत्त यदि मग्ना-
 नतोऽपि राज्यमन्त्री नगरेऽत्र निशादिभागा- कारागृहादीना सर्वकारस्य कार्यालयानां
 निरीक्षणायान्तरात्रिरास्तेति । मण्डलाधीना- कार्यालयनञ्चापि प्रामाणिक सूचना-
 पत्र मेनद्विपत्तक सर्वकार्योऽप्येपु प्रामाण्यत । तिथ्यादिक च सर्व मुनिश्चित तत्र
 सञ्चार पत्रे विस्तृतमभूत् ततोऽप्यान्वकार्यालयेष्विव कारागारेष्विव च तत्तत्कार-
 सम्भावनानुरूपमानिध्यायोऽन किमप्यमास्त । मण्डलाधीनप्रमुखा सर्वेऽपि च
 वरिष्ठाश्चिह्नारिण स्वय कारागाराध्यक्षो, नारायणिकाया मन्त्राणि, कर्मचारिणश्च-
 नगरे, कार्यालयेषु च व्यवस्था सुवहिता निरीक्षणमन्त्रिमहोदयस्यापनन शरीक्षमाणा
 सन्तिष्ठन्ते । दन्दिनश्च सर्व कारागारप्राङ्गणैर्दत्ते पङ्क्ति बद्धा समुपनिष्ठन्ते ।
 म्यानीयेभ्योनानाकार्यालयेभ्य आननास्तरपानि, वेष्टामनानि, काष्ठपीठ पथेङ्कारो-
 न्यानाप्यान् कारागारस्य भवनप्राङ्गणमध्ये दूक्षतवाना राधनच्छापकुञ्जमग्नो
 मण्डरोऽस्ति विरचित । मुख्यद्वार मुभयत पुष्पादशना प्रेक्ष्यो यथाक्रम
 सुमञ्जसा शोभन्ते । प्रवेगद्वारे पत्रपुष्पनोरण्यश्चरणाकारदण्ड दोष्य माना तन्नि ।

अथ क्षणादेव मन्त्रिमहोदयस्य मन्त्रवरयान विमानरूपमाजगाम । तदा-
 नमनुवर्तन्ति लोषन्त्यान्धवि च मूर्तरयान व्याप्युयुः मन्त्रिमहोदयस्य मन्त्रिवादय

महत्पात्रिणोऽमुं वन् । मण्डलादीशेनान्मैत्र चरिष्यन्ति चारिभिः वारागुहाध्यक्षेण च,
महन्तधूनन मन्त्रिण स्वाधनविधि सोपचार माडम्बर चोपपादददमि मन्त्रिपण-
मन्त्रि । मण्डराधो मुख्यमन्त्रे मुखमुपविष्टे मन्त्रिमहोदये, सर्वजनमुदाये च
वारागुहाध्यक्षोमुद्रिताभर स्वाधनभाषणमपाटीत् । ततो मन्त्रिणपि पूर्वनिर्दिष्टम्
मन्त्रिपणमभिभाषणमपाठि । तदनुमन्त्रि प्रवरोऽभ्यधिनोयो बन्दिगृह निर्गोक्षमाण
वक्षान् वक्ष्य चक्षाम । ध्यक्ष्यत् सर्वो वक्ष्य मन्त्रिणा मतोपभाव प्ररटीकृत
गत वारागुहाध्यक्ष मन्त्रिमहोदयस्तत्र त्र्यमल प्रबन्धम्, वार्यपट्टानि सञ्चालनच-
मादिक सर्वमन्त्राणीन । मन्त्रिमन्त्रिण निरीक्षण- विवरण विनिश्चय सरक्षितम् ।
नय वारागारे भविष्यति सुधारोन्नतिविषयस्य केचन प्रस्तावाभीष्टिता निश्चित-
रूपाश्च । अध्यक्षे मन्त्रिमहोदयस्य पुरतः व्यवस्थापिता । भन्ते च बन्दिन सर्वे
प्रत्येक मन्त्रिमहोदयेन दृष्ट्वा तेषां सुखदुःखादिकं च पृच्छन्ता मन्त्रिणा तदपराध-
विषयेष्वपि किमपि पृच्छन् । भविष्यति तदुद्दयपरिवर्तनस्य कृत, सदाचरणाय च
बन्दिन सोपदेश प्रशोधिता । एव कुचता तेषां विपिनविहारिण जमप्राप्ते वारे
समाधानं तमुद्दिश्य मन्त्रिमहोदयेन वारागुहाध्यक्ष पृष्ठ — वीर्य ? वारास्या-
पराध ? को दण्ड ?

अद्वय — श्रीमन् ! विपिनविहारोनि नामागो वही । वैद्वधनापहरणवाण्डे
स्वनियोगे प्रमादाचरण, स्वोत्तरदामि त्वेवस्वसनमस्यापराध । वर्तनय
भोग्यभ्रात्य दट्टिनवारावासदण्ड । दण्ड भुञ्जानोऽनावतवर्षप्राय समय
व्यतीतवान् ।

मन्त्री — 'अयं ! किन्नामामि त्वम् ? (विपिनमुद्दिश्य)

विपिन — 'विपिनविहारी, महोदय ।'

मन्त्री — 'कस्यापय त्वममि ? किं चते पितुर्नाम ?'

विपिन — श्रीमन् ! मग्नविहारी ममपितामहोद्दधविहारी च मे पिता ।'

मन्त्री — 'कवने पिताधुनावर्तते ? पितामहश्च किं कुरते ?'

विपिन — 'मानापितरो म तीर्थाटनयावगतौ स्त । पितामहश्चममगाहंभ्याद्विरक्तौ
हार्द्राभमधिवर्तते ।'

विपिन — 'किमर्थं स्वया वैद्वधनमपहतम् ?'

विपिन — 'शामिन् ! नाहमपहतवान् धनम् । न जाते वैनापहतं तन ? प्रमादान्

स्वोत्तरदायित्वादपस्वलनादनवधान दोषोपराधोदेव तमिम दण्डमहमलभे ।'
(अशुपूर्णलोचनोज्वाड्मुख पश्यति)

मन्त्री — 'अपि त्वमपि निर्दोषः ?

विपिन — 'सर्वथा निर्दोषोऽस्मि प्रभो ! हनन्नाम्बमेव मे मामपराधिनं प्रामाणयत् ।
वैतसम्यान्स्य धनमरक्षणे मम प्रमादोऽप्यपराधः ।'

मन्त्री — 'अवश्यमेव भोक्तव्यो दण्डोऽप्यते प्रमादजः । अस्तु, भविष्यति मैव वदापि
प्रमदः !'

इत्यश्वमेणावशिष्टान् बन्दिनोज्ज्यान्यान्पि वैवमेव किमपि किमपि पृच्छन्
मन्त्रिमहोदयं पुनर्मण्डपमागत्योपविष्टः । सचायचक्षुषान् स्वल्पाहारं फलादिमहि-
तमुपभुज्य ततो राजकीयप्रतिधिभवनं जगाम ।

(७)

अथ राज्ञो सम्माननीयमन्त्रिमहोदयस्य स्वादत्तं सात्कारार्थं मण्डलाधीनेन
विराट् प्रीतिभोजोऽप्यारोहितः । तत्र भोजे बहुबोधिधारिणं काप्रेसीया नेतारो
गण्यमाना — प्रतिष्ठिता नागरिका विद्वांसः प्राध्यापकाः कवयः कलाकाराः धनि-
काश्चान्विताः सन्ति । यथा समयः समावने मन्त्रिमहोदये समारोहस्यास्य कार्यक्रमः
प्रारभन्तः । समुक्तं सङ्गीताराधनं-कविसम्मेलनं, पानपोष्ठी च प्रारभेताम् । ततः
प्रीतिभोजोऽपि च सानन्दं गमयतिष्ठ । समाप्ते हि प्रीतिभोजे यदा मन्त्रि-महोदयो
दीर्घाया जनपद-क्ति मतिप्राम्थति तदा मन्त्रिप्रस्थानमगत्यार्थं करबद्धं प्रणामोन्मुखं वारा-
गाराग्र्यक्षं मन्त्राभीत् । ततः चरतङ्गेतेनाहूय धार्तराष्ट्रं कुर्वाणं प्राङ्गणैककोणं
एकान्ते नीत्वाऽबोचन् —

मन्त्री — 'स बन्दी विपिनविहारी भवन्मते कीदृशोऽस्ति ? अथकारागारे तस्य
व्यवहार-वर्तनादिकञ्च किदिधम् ?'

अध्यक्ष — 'नाहं किमप्येतद्गतं विशेषेण जाने परन्त्येतदहं नूनं जानामि यत् स
कुलीनेऽस्त्यकोनागरिकः । दीर्घम्यात गोऽपराधित्वेन दण्डं भुञ्जानोऽस्ति ।
कारागारेऽपि स शिष्टजुष्टं व्यवहरति, तत्रत्यान्नियमाश्च सर्वात्मना
परिपालयति सानुशासनम् ।'

मन्त्री — 'तद्भवान् किमर्थं तत्तृप्ते कमपि मुक्ते रूपाय न चिन्तयति ?'

अन्यथा — नियमाधीनोऽहं किमिवहि वतुं पारयं ? तथापि यावन्मदायसं तावन्
महानुभूतिं पूर्वकं व्यवहरामि । अन्यबन्दिनामपेक्षया सोविध्यं च तस्मै
प्रयच्छामि ।'

मन्त्री — 'श्रूयताम् । आगामिनि गणनन्त्रमहोसवदिने राज्ये केनन बन्दिनो महा-
महिमराज्यपालस्याज्ञया मोचयिष्यन्ते । अस्माकं मन्त्रालयाद्वाग्यान्तर्गतानां
बन्दिनां सर्वेषां सूच्यो नन्वहमन्त्रिता सन्ति । यदि च भवानुचितमिवा
वसयामि, तदा विपिनविहारिणोऽपि नाम स्वानुशसां पूनर्वम् सम्प्रेष्यताम् ।
अहमपि च सङ्कृते राज्यपालमहाभागे किमपि निवेदयिष्यामि । अतः
परं तद्भाग्यम् । विषयोऽज्ञावतीव गोपनीयः । सावधानं समर्थादि च रक्षन्तु
भवान् मन्त्रमिमम् ।'

अन्यथा — 'यदाज्ञायामि सामञ्जोभशमन्त्रिमहा भगव । तथैव कल्पिष्येऽहम् ।'

एवमुक्त्वा मन्त्रिमहोदयो भूतारयानमारुह्यततः प्रतस्थे ।

(च)

अथाह गणनन्त्रदिनस्य महादर्शोत्सवमारोहो वर्तते । प्रातरारम्भेव नगरे
सर्वत्र लोरा — विशेषतो राजकीया अधिकाणि कर्मचारिणः स्ततः सर्वनाधारणाश्च
तमिम महोत्सवमुत्सवयितुं हर्षं निर्भरमानना मोत्साहा सोद्योषा गयस्ताश्च दरी
दृश्यन्ते । राजकीयेषु कार्यालयेषु सर्वेषु प्रातर्ध्वजवन्दनं, राष्ट्रीयगानं, प्रार्थना,
भाषणानि च सम्प्रेदिरे । विद्यालयपाठशालादिषु छात्रेभ्यो मिष्टान्नं व्यतीर्णत । नगरे
दीनेभ्योऽज्ञापेभ्यः, वाराणसेषु बन्दिभ्यश्च विजिष्टं स्निग्धं मिष्टान्नमोजनमदीदत ।
अनायासमहायागधक्किलाङ्गेभ्यो वस्त्राच्छादनादीनि व्यतीर्णत । मायद्वासीनेषु
कृन्देषु खेलाङ्कुरनानां साम्प्रतिकरतामायोजनानां, नाट्याभिनयमङ्गीनगोष्ठीनां,
कविमन्मेतनानामिन्द्रजानकीनुरः प्रदर्शनादीनां, भाषणं व्याख्यानानां, दीपावलि-
दृश्यानां वार्यनमाश्च सङ्घिष्ठमघोषं समुद्योपिताः । सर्वत्रैव हर्षनिश्वाहादपूर्णं
सिम्पलपूर्वमेव वायुमण्डलं सर्वत्रजमानमोन्मादकरमास्ते ।

साठदशवादनप्राये समये स्थानीये वाराणसे बहूदिनान्तरं मधुरं स्निग्धं
गुम्बादु मरसं च मिष्टानमनाृप्तिं भुक्तवतो बन्दिनोऽज्ञावराज्ञदिनमिति स्वकीयेषु
कोटोटजेषु विश्राममुपगन्तुभवतो निःशोषाया प्रमत्ताः स्वस्थां सुविनभात्मान
मन्यमाना मोदन्ते । वाराणसराष्ट्रस्य स्वराज्यायै क्षेत्रान्नमदशमीनोऽस्ति । वदी

विपिनविहारी कार्यालयस्य तस्य वक्षत्रोणे भूमावेवाढं निद्रायां स्तिमितलोचनो
मुहुर्मुहुर्जृम्भमाणो विमला विषण्णो निषण्णश्च वर्तते । तथा भूत विपिनविहारिणमा-
लोक्याध्यक्षमहाशयो विनोदशर्मया निरा सगन्धस्मित तमवदत्—

अप्यथ — 'अये, विपिन ! अपि त्वा निद्रा बाधने ? तत एव त्व भूयो भूयो
जृम्भसे छत्रु ! मन्ये, स यथेच्छम् सूरिभोजनादेव त्वमेवमालस्याभि
भूतोऽसि ।'

विपिन — (निर्लस्यमिव पश्यन्) 'नहि श्रीमन् !'

अप्यथ — 'अपि सत्य वदसि ?'

विपिन — 'महोदय ! सत्य वदानि ।'

तावदेव केनापि भूयेनाध्यक्षवक्ष प्रविश्य विज्ञापितम्— 'श्रीमन् !
मण्डलाधीश महोदया ममायान्ति । मृत्तर छ्वनि 'पूयने ।' अध्यक्षो पावदुत्थाय
सरभम कारागारस्य प्रवेशद्वारमायाति, तावदेव मण्डलाधीशोऽगोपुर सम्मुखमाजगाम ।
अयान् प्रविश्य च त वेत्तामनमुपविश्य स्वकञ्चुकस्तूतान् पत्रमेक दाकृष्य तत्या-
पत्रमानो राजाज्ञामिवाश्रावयत्—

"अद्य तावद् गणतन्त्रदिवसमहोत्सव स्वाधीनभारतराष्ट्रस्यैतस्या स्माक
वर्षे । केन्द्रिय सर्वकारस्यादेस्तानुमार राज्यपालमहाभागो महामहिमोऽस्य राज्यस्य
मन्त्रिमण्डन तत्समम्बद्धं मन्त्रालय चाज्ञापयति यद्वि स्थानीये कारागारे निगडिताग्नि-
ग्नाङ्कितान् पञ्चापराधिनो बन्दिनो मण्डलाधीश स्वयं तत्र गत्वाऽध्यक्षनादिभ्य
मोचयतु— (१) सीतारामः (२) साधुदासः (३) रामध्वजः (४) दुर्गापरज
(५) विपिनविहारी चेति ।"

मण्डलाधीशस्यागमन ज्ञान्वासर्वे वर्मचारिणो बन्दिनश्च तत्र कारागार-
प्राङ्गरो समवेता आसन् । तेषाम् सर्वेषामुपस्थितानामेव मण्डलाधीशसमक्षमेव
प्रोक्तान्त इमे पञ्चापि बन्दिनो लोहकाशबन्धनानि विशिद्य स्वकालमेव निमुक्ता ।
स्वातन्त्र्यमाप्स्य ते पञ्चापि वना हर्षनिर्भरमानसा स्वगृहान् ययुः ।

(६)

अथ च गृह प्राप्तो विपिनविहारी द्वार प्रविश्य प्राङ्गणमध्ये स्थितः
स्वगती मृणालिनमुच्चैः स्वर सम्बोधयत्— 'अये ! अये !! मृणालिनि !!!

प्रियतमे ।। ववुन्मुखवर्तने ? किं वा कुर्वामि ? ? इहामच्छ ! पश्य, वारा-
गृहाग्निमुक्तोऽहं गृहं प्राप्तोऽस्मीदानीम् ।। आयाहि । आयाहि भो । स्वामि
त्वम् वरुणाणि ? किं करोषि ? ?

आवृण्वं चिरपरित वष्ट- स्वर गृहान्त वसतो वहिरागत्य मृणालिनी
सहमाकिमत्यन्दभुत विस्मा पकमवितर्कितमम्भवमिव सम्मुखे साक्षाद्मान प्रत्यक्षं
पश्यन्त्यपि स्त्रने नदशनं न विशस्वाप्त । केवल भौनमास्यता दिङ्मूढा विद्वान्ता
चित्रनिखिनेय कामपि विचित्राभेवान्मनो मनो दशा, मानमो विह्वलता गोपायितुम-
पारयन्ती विस्फारितलोचना जडता गनेव निनिमेष समम्भ्रम पश्यन्ती तस्यै ।
वञ्चिचस्वाल विपिन विसोदय महता काठिन्येन स्वात्मचेतनाभुगलभमन्ता, यथार्थं
ब्रानविरजामा, लम्बमाना, प्रवेपमानाङ्गशयि, प्रस्वेदविन्ता, शूच्यन्तीव, विगल-
श्रुधारा सवेग विपिनमपीय कयापि मनोवाचामगोचरया ग्रंथणया प्रमह्य तथाचतुं
नियोज्यमानेदागम्य तन्म्वरणी ववन्दे । प्रणयाभ्रवंहीसद्वोचगद्गद चोवाच—

'स्वामिन् ! किमिदं पश्यामि ।। स्वागतं ते मम हृदय सर्वस्व ।।
स्वागतम् ! जीविनेश्वर ।। दयित ।। प्राणनाथ ।। स्वागतं ते ।। कपमिव
निमुक्तो भवान् वन्दिगृहान् ? दण्डमोम्यात् विलासये पूर्वमेव हि वयं प्राप्तो
भवान्त्र ? ? स्वागतं ते प्राणवन्मम । स्वागतम् ।। धन्योऽयं दिवस ।। धन्य-
धनो दण ।। महत्मोभाष्यस्य विपयोऽयं यदहं प्राणनाथ, स्वामिन् भर्तारं गृहायत
साक्षात्पश्यामि ।।

विपिन - 'प्रिये ! सपारवसिहि ।। प्रवृत्तिस्तथा भद ।। [महतीय दीर्घा च मम
मुक्तिं कथा । प्राप्तकाल विस्तरेण त्वा कथयिष्यामि । बाले ! मुग्धे ।।
मम माशुच । आनय तावदामनम्, जल च पातुमिच्छामि । हनभोज
नोर्गमिसतृप्त । आम्, आनीयन्ताम् तावन्मम शीर वर्ममाधनोपकरण-
मञ्जुपादनीदीनि । स्नानार्थं जलं, धोतानि वस्त्राच्छादनानि चोत्तरा-
प्यक्षम् ।'

मृणालिनी - 'दायात् सर्वं माधयामि दायी तेऽहं स्वामिन् । उपविश्यतामत्र । इहमा-
गमम् । न जाने स्वरमाणापि भीघ्रता चतुं न पारये तरिषमधम् ?
जाग्रदवस्थायामपि च स्वप्न मिवानुभवन्ती स्ववर्तन्य परिपासयितुं नामन
प्रभवामि ।'

तत्र चदती मृणालिनी स्वपतेर्विपिनश्चिह्नारिण मेवार्थं यथोक्तं चतुं
व्यवस्यति ।

अथ कृतशोऽस्नानो विभिनविहारी वस्त्राणि परिधाय गृहीतविश्रामो मध्याह्नोत्तर मृषालिङ्गा प्रणय चाट पूर्णमृदुलवचोभिर्जुगुप्सितो दिनाय गच्छामुत्तमं च वेद्यामनमस्यामीनोऽस्ति माम्प्रतम् । तत्त्वम्मुखं भूमौवेव मृषालिनी चापि निषण्णास्ते । मुञ्चगुणविटयो तयो परस्परमिथ सम्भाषण क्रमेषु वार्तालापा श्रावणं

मृषालिनी - 'दयित ! प्राणरते ! ! ! अतीव दुर्बलमयना दृश्यते ! मन्ये तत्र कारागारे निदंयदुत्पीडितो भवांस्तत्र-च कूरं दृष्ट्वा कठोरहृदयैः कष्टुर च दण्डितो भवेत् ।'

100933

विपिन - 'प्रिये ! नाप्येव मन्त्रागतोऽपि तादरा किमपि यज व चिन्तयानमि । तत्राह तन आरम्भैतत्का त्पर्यन्तम् सर्वं न समुद्यमानिष्ठम् । स्वगृहनि-
क्षेपमेवाह तत्र कालमन्यवाहयम् । व-तुनस्त्व विरहादप्यन् किमपि दुःखं नान्वध्वम् । मय्य वचोमि । आम् किमपि नीर्वच्यमिवानश्रमि तत्रारण
द्विदमेव भवितुमर्हति, यदहं सदैवं तन्निवन्तयानोऽभूव यन्न कदाचित्कन
मृषालिनी स्त्रीहृदयमुनमयावसा जनस्वभावभीरतया वा रहस्य भेदं धूर्षी-
तेत्याशङ्कयैकाहं मनाम् दुर्बलता गतं स्याम् । नान्यकिमपि मम क्षीणत्वे
कारणान्तरमास्ते । आश्रयन्ता भव । स्वशोऽस्मि, तत्कुललोऽस्मि मानन्दोऽ-
स्मि च प्राणयत्तमे ।'

मृषालिनी - 'आश्रयं मे भवति नन्वेवविधं भवद्वचं शृण्वन्त्या ।'

विपिन - 'अपि स्वभाव मुग्धे ! मृदुल करणे ! ! भीरो ! ! ! शिरो मृषालिके ।
तदिदं द्रव्यापहरणकनाकौशलमपि 'योग कर्मेसु नीञ्जनम्' इतिवद् योगसा
धनतपश्चर्यैव दुःसाध्य दुष्करच कर्ममन्यताम् । तदत्र मम योगममाधिरच-
रमा सिद्धिं शप्सवान् ।'

मृषालिनी - (ममदस्मितम्) 'काल ! भवानुना मम कोऽप्यन्त्रजालिक इव प्रति-
भाति । धन्यहिनेकंनवम् ? धन्या न मायाविता ? मद्ने को वा तत्र
नायामिमाभीदृशीगिवमिथ्य भेद ! पर सन्त्यमेषहित्वातोऽययाच्यंकर
दुस्ताहमिक दुष्कर च कर्मानुगठनम् ।'

विपिन - 'वस्तुनस्त्व न जानीये ययापंतो जगज्जाल प्रपञ्चमनुनातनयुगीनम् । पुन-
रिदानीन्तन स्वराज्याभिधानं दुःशासनमराजकं त्व सर्वथा न परिचिनुये ।
तत्र एव विनत्यगे । अधुनात्र देवे योजनापकौशलमिन्द्रपाशालीन
जलमिव सर्वतो धनमपरिमेशं प्रभूतधारागामम् प्रवहद् वार्ता । तच्च

मञ्जना मदाचारा परलोकमयाद्विष्यतो ह्यास्तिका भोक्तु न प्रभवन्ति
परन्तु माट्वा वषट्पटवो धूर्ता वञ्चनाकुशला विदूषकशिरोमणय एव
तदुपयोगं वक्तुं सक्षमा भवन्ति । सत्यमेव मन्यस्य मनुज ।'

मृणालिनी 'अस्तु तावत् । अयाधुनावाभ्यां स्मिन्प्रेषम् ? को हि जीवनरस स्वी-
करणीयः ?? केन विधिना च व्यवहर्तव्यम् ??? त मे स्वयोजनानुरूप
निरूप्यताम् । तथैवाहमाचरेयम् ।'

विपिन 'इदानीन्तु द्वाभ्यामपिचावाभ्यां क्षणतिष्ठया सर्वे दुःखदग्धाभ्यामविञ्च-
नाभ्यां दुर्भाग्यविदम्बनोन्मोदिताभ्यामिहैव नगरे वस्तव्यं पशु । मम
मुक्ते सम्वाद स्वमाहारम्यान् स्वस्य एव सर्वताक्षिरादेव प्रचारमाप्स्यति
नाम मूनम् । सतो वन्दुरान्धवा मित्रमुहूद' परिचितास्तथावदिता
हितं पिण कौटुम्बिका मज्जतीया प्रनिवेशिनोऽज्जनाश्च सर्वेऽभ्यदगृह्मना
हृताश्चाप्यवश्यमागमिष्यन्ति, ते च सर्वे कृतका सहानुभूति, कृत्रिमा
समवेदना, गतानुगतिका, मिथ्याचारवधनावलिगर्भा हिनैपणा, माङ्गवरा
वधुना च मञ्जराभूलीत स्वचिरीर्पिर्नस्तरभिनाटयिष्यति ध्रुवमिति मम
मानवहृदयमनोविज्ञानम् । तदावाभ्यामपि त सामान्यं तथैव व्यवहर्तव्यम् ।
ततोयथेच्छं करिष्याव । (सगम्भीरमावम्) अपि तदशीनिसहृदत्र
मुद्रामिन धनं त्वया प्रयस्तुर्वकं सुरक्षितं स्य सशशम् ?'

मृणालिनी - (समन्दममपुरस्मिन् विपिनविहारिणो मुग्धमुद्रा प्रेक्ष्य) अन्तर्यैव तत्तथैव
निष्कृष्ट सुरक्षितं मानूनारमिव यथा भवान् मे नि शेषरूपं समर्पितवान् ।'

विपिन - 'अस्तुतावत्त्वमपि च मेऽर्धाङ्गी नवयुगवान्तरहारिणी स्वराग्योत्तर मिश्रा
दीप्तामस्त्राराचारवती वीरवधू । त्वमेतन्मम विस्वासानुसारं सर्वयोग
पश्ये । अयं पुनस्वयमेतन्मम । अद्य तावद्वगतन्त दिवसमयमहोमव ।
नाद्य कोऽपिचात्रागमिष्यन्ति । सर्वेऽपि च नागरिका लोकास्तमिममुन्मव-
मुगपयितुं ऋद्धीदामा इव गहङ्गिवाप्रवाहमनुसरन्तस्तस्मिन्स्वास्तद्वगत
प्रणयवामोच्चाभास्तन्वेष्टास्तस्मिन्निवासोपमनोऽस्त्यस्तद्वद्व जीवन्तसादृश्यं
विन्दमाना भोमुञ्चन् । वावां तावत्स्वगृहमेवाधिवसता वद्य रात्रौ तमिम
महोन्मवममा गेह सानन्दं समुग्रं च द्विरावमनसमये यधुरजनीमिवोदापयाव,
यमुन्मव निमित्तोत्तराह कारागारान्निर्मुक्तोऽस्य स्वापुनप्रेषोऽस्मि,
मृणालिके । वाते । । ।' मुग्धे (एव वदन् विपिनविहारी स्वपत्नी तां
मृणालिकां भ्रूजपयाशे मुद्वक् गृहीत्वानिलिङ्गं शुशुम्बच्चरिम्)

आत्मवेदना

प्रभाकर शास्त्री

घोबलो जात्या चमकार आसोत । स सवर्णाना क्षेत्रेषु हलादिपरिचालनन स्वजीवन यापयति स्म । परिवारस्थतर सदस्या अपि धर्मादिकैयटिकिचिदजनम-
कुर्वन् । मूलतः त सर्वे धर्मिका आसन् । प्रातरारभ्य सूर्यास्त यावत् धर्म कुर्वन्तोऽपि
स्वल्पमेवार्जनं कर्तुं शारयामासु । सर्वेऽपि सम्मिलितेन परिश्रमेणापि नोदरपूर्णा
क्षमास्ते । वृत्तिरहिते तु दिवसे सर्वे एव उपवासमकुर्वन् । सत्यमेव तेषां निवाह
कृच्छनया समपद्यत ।

अथ तु घोबलो विषद्विपत्त इव आमात्मने स्म । काऽपि नव विपद भृश-
मविनशनात् त वराकम् । न केनाऽपि गृहसदस्येन सहाऽस्तप्युमिव स । तदीयाऽत
वेदना तु मुखमुद्रया प्राकटयमवाप । मन्त्रोपदिभि मरुदवीर्यं स्पर्ष इव स मनप्यव
क्रुध्यति स्म एतेनान्त वनेष्टेन तदीयो देहो यदा कदा भृशकम्पत ।

प्रातरय ग्रामणी स्वयं तदीयोऽट्टद्वारे ममागयाजार्जतु— ' ह्यः तवात्मजा
राघा कृपिकार्यमसमाप्यैव क्षेत्रात् पलायिता । न च तया किमपि कारणमाभिहितम् ।
एतादृशी वृत्तिर खलु क्षम्या । अद्याऽपि न स्वास्पति चेत् साऽस्माक क्षेत्रे सूर्यास्त
यावत्तदा न स्वातु शश्वसे स्माक ग्रामे ।”

ईरमित्वंतनिर्जगाम स । ईरितस्तु मूक मग्न रिमपि जगद । स तु
गच्छन्त तनुत्पीडक स्वदृष्ट्वा दग्धुमिव कामयामान । न विमप्युत्तर प्रायच्छत स
इतिकृते स्वात्मान बहुशोऽनुगुप्तत । क्षेत्रात् प्रत्यागतया राक्षसा सर्वमेव ममापित
मासीत् । ग्रामाध्यक्षस्य पुत्रणैकान्त सदृश्य तामालिङ्गितुं प्रापतितम्, तया च
ग्रीधमेव तत्रत पलायितम् । श्रुत्वंतत् स भृशप्रकुपित, पर नाश्रमते स
प्रतिवर्तुम् । न श्रोष्यति ग्रामणी क्षणमात्रमप्येतत् । स तु राघामेव गर्हयिष्यति ।
तदनुसार तु राक्षसा एव तस्माकटं प्रयतित भवेत् प्रत्याखाने च कृते मति रक्षेया
मरविना त्यात् । सत्य ज्ञात्वाऽपि ग्रामणी स्वात्मज नैव गर्हयिष्यति । स खलु न

स्वीकरोति यदन्यजानामपि काचन प्रतिष्ठा भवति । न तु सर्वबोधोपपत्ति यत्
मन्त्राणां स्वर्गमात्रेणाऽऽयज्ञा पावननामापन्नम् ।

चिन्तयित्वैतद् घोरान्धो न किमप्युक्तवान् ग्रामगीम को लाभो निरपेक्षेन
प्रशमेन ? अत्र एव मौनमाश्रितेन । पर विपत्तिस्तु न निरस्ता । ग्रामाध्यक्षस्य
वचन एवादेश इव समाकलनीयः । तदा हि म स्वःत्मजा तत्रैव प्रेषयेत् यत्र यमु
ग्रामाध्यक्षस्य पुत्र तस्या भीलं हनुं चष्टिष्यते । न चेत् मा तत्र गच्छेत्, तदा
ग्रामिणी प्राप्स्यति । तदा हि कुर्यात् वराहः स ? एव चिन्तयता तेनाऽऽमनो
भाय बहु विनिन्दितम् ।

हि निर्णीतं त्वया ?" तस्य भार्या-पृच्छत् । सा खलु बहुशक्तम्
अयमर्थाङ्गुनिनोषमाणाऽऽसीत् । राक्षसि तत्रैव स्थिता एकतः । स्थितेर्गर्भीर्घे म
गन्धर्वगिरितमुभयो वृत्ते । त प्रतिहारस्तु सर्वथाऽऽक्षेप इव प्रतीयन् म । न
विद्यत रक्षता प्रतिष्ठा मुदधा वेति निर्णीतं साम्याम् । राक्षसु विनोदप्रदता
मानस्य स्वजीवनेमेव विचारः । तस्या एव वृत्ते नित्री विपद्प्रस्तो गन्जाती ।
अथवा तु न वदाऽप्यसौ शयमनुभूतवन्तौ तावुभौ । विवर्त्यैतन, केवल स्वानि
भार्यानि निनिन्द मा अपि प्रस्तुतयाऽऽमदा सा भृश विषयाचकार ।

'निर्णयस्तु मज्जान ।" बहुकालानन्तर ममुदीरयामः समीपतः । 'सप-
मानेक्षया मु मृदुवरीया । अथवाऽऽरात्रावेव त्यजेम ग्राममनम् न कोऽपि रोम्य-
त्मान समित्पादृत निगीतः । युज्यत किमेतन् ?" प्राप्तीन् म पलायनमेवम् ।

पर कुल गन्तव्यमस्माभिः ?" वसवण पृष्ठम् ।

"कुलाऽपि । न्यक्ते खलु सर्वस्मिन् वा विचार न दृढते । साम्प्रत तु
वशाध्वस्य मुशद वहिगमनमेव विमननीयम् । बहिरपि चेद् पुरोऽस्ति प्रस्तुतो भगवि-
तुमग्नात् । तदा ईश्वर एव रक्षिता ।" प्रवर्तितेव भाग्यवादिताद्यौरलेन ।

X X X X

वात म अश्रेयात्र । निश्चिन्ता पि ग्रामो निशाया अधीनो दृश्यत । यदा
वदा प्रिराविरहितस्य कुवकुस्य कुववन स्ववश्यमेव नीयवनामध्यगतः । वद्वित्
मयसी तत्र आगति न वेति कयाचितु तु न पायते । कुपुऽऽनोर्षि वद्विचरन
तारकाणि गणवितु प्रयत्ने न वेति निर्णेतुमपि न क्षम्यते । परमेतन् खलु शप्ट यन्न
कोऽप्यस्य तेषा निष्पन्नम् ।

घोरुलस्य समग्रार्पि गृहसामग्री लघो हस्तेके प्रसेवे राकुली भूतमासीत् । प्रनेयश्च तस्य स्वग्यमाश्रयति स्म । भारश्चाप्य नाज्वाघत तदीया गतिम् । सत्यमेव स अश्वत्थितया इत्या चलति स्म । तस्य भार्या पुत्री च तदनुसरणमकुरुताम् । पर योजनद्वयेतिषांते सति तेषा गतिं समदर्शत् । न केवलमेको दृक् प्रत्युत त्रयो भयावहा दृक् शुशुषिदिभि सज्जिनास्तत्र मार्गमबहव्य तिष्ठन्ति स्म । दृष्ट्वं तान् नरराक्षसान् राधा तदीया जननी च भृशमविभीताम् । क खलु वायेत तान् तवाम् नरम्भ्रनम् । तन् स्थल सर्वथैव अनगून्यमासीत् । निभस्वा ससु ते दृकान् रोद कथ क्षमिष्यन्ते ?

“किमिच्छामि भवन्त” साहसमिवाधृत्य प्रप्रच्छ धीरुल ।

“ओक्तिु चेदिच्छासि, तदा प्रतिनिवृत्य ग्रामाध्यशसमीप नयाज्जगान् । मार्गे न किमपि वक्तव्य त्वया । कोलाहले कृते सति यमालपमेव प्राप्स्यसीति जानीहि । तद्गृहस्य स्थितिरपि त्वया वर्णनीया । न काऽपि द्रुष्टि म्यादस्या वर्णनायाम् । अन्यथा शोलिकैरा तत्र हृदयस्वल मद्य एव भेत्स्यति ।” दृक् तस्य कथन सुस्पष्ट सदेहातीत चाऽसीत् ।

धीरुल विस्मित आसीत् । तदीय परिवारोऽपि विगतभय इव प्रतीयते स्म । तैरनुमित यदेते दृक् ग्रामणीमेव शक्तिधुपमिलयन्ति । प्रतिनिवर्तन त्ववश्यमेव विधातव्य तै सर्वे । न कोऽपि पिक्त्स आनीत् तस्मिन् विषये । ग्राम प्रतिनिवृत्ते मनि यद् भविता तद् भविता । न पारवामानुस्ते किमपि प्रतिविधातुम् । विचिन्त्यैतन् धीरुल स्वपरिवारेण सह ग्रामाभिमुखः सन् प्रययौ । दृक् खलु तानन्दसरन् ।

धीरुलो निश्चिन्त इव मार्गमलङ्घत । राधा तज्जननी च तस्याऽनुसरणमकुरुताम् । परिवर्तितु सर्वथैव न कामयामासुरते सर्वे । को जानीते यत् परिवर्तिरेषा दृकान् श्रोतयति । अत एव मौनमाधित्य ते मार्गं सङ्घन्तेस्म ।

ग्राम प्राविशन् ते सर्वे । कुक्कुराणा दृक्कन तै सभावितम्, पर दृक्भीमास्ते स्वलाङ्गूल पादगोमंघ्रे कृत्वा कुत्राऽपि दितोभा इव बभूवुः । अतर्कितमेतद् धीरुलस्य कृते । कथमेतदन् कुक्कुरा न घोषयन्त्यपरिचिना प्रवेगमस्मिन् ग्रामे ? पर नाऽऽमत ॥ तन्निश्चरिते ।

“तन् खनु ग्रामाध्यशस्य गृहम् ।” धीरुलेर्नकस्या दिशि इङ्गितमिव कृतम् ।

‘नि कथ गच्छेम माग्रन् स्वगृहम् ?’ पुन पृन्त्वान् स, पर न किम-

पुनरमासादितवान् । वीतचिन्तोऽपि स पुनरपि स भयघस्त समवापत । परिवृत्तिं
कुर्यान्न धेति ॥ चिन्तयामास ।

“अत्र तु न कोऽपि विद्यते ।” राघवोदपोषितमेतत् ध्रुवतद् धौकलोऽपि
परिवृत्य तान् वृकान्वेषेष्टुमिषेय, पर सत्यमेव ते नाऽवर्तन्त तत्र । विमूढा इव ते
इतस्ततो दृष्टिमक्षिपन्, पर न कोऽपि देवा दृष्टिपथमायात । वैपत्येनाग्नेन ते
दिग्भ्रान्ता इव तद्वेवाप्रतिष्ठन् । ननश्च स्वमस्तक हस्तेनाऽऽष्कृत्य धौकलो गृह् अति
प्रचंचाल । परिवारश्च तमनुमसार । ततस्तु प्रमाता छत्तु रजनी ।

“किं कुर्याम वय साम्प्रतम् ?” स्वपरिवारमग्रच्छद् धीरत्न । अन्दनात्
किञ्चिद्वेश हीनमासीत् तस्य वचनम् । नैराशयेन च पूर्णम् आशान्ताऽऽसीदावृति-
स्नदीया । न स्यात् न च गन्तु शक्नुयुस्तदा किं कुर्युस्ते वरावा । दीर्घाग्नेन
समुन्मीहितास्ते परिध्रान्तिवशाद् भूमावेवाऽऽवपन् ।

सूर्योदय सजात, तदनन्तरं च मध्याह्न । पर न आप्रतास्ते । अपराह्णे
सजाने काऽपि प्रतिवेशिनी राघवाया जननीमाचारमास । उत्तरमप्राथ्य न गृहान्न
मविवेश, ददर्यं च मुपुष्तावम्याया समग्र परिवारम् । पोटलिकापि पार्वतीनी
दृष्टवती सा । दृष्ट्वैतत् छत्तु साध्वस गता मा । ततश्च तया प्रातिवेशिका
आचारिता । क्षणाऽभ्यन्तर एव तत्र जनसम्पदं सजात । अनेन कश्चिद्
व्याघात इव सज्जनित तस्य परिवारस्य निद्रायाम् । चक्षुषी समुन्मीत्य
तेऽपरयन् सर्वान् छत्तु परितः स्थितान् । दृश्येनानेन क्षम्य एव परिवार क्षयया
समाजात ।

किमयं क्षममेव विधीयतेऽपराह्ण यावत् ? किमर्थं चैषा पोटलिका ?
गमनं तु मेष्यते भवदुर्मि कुत्रापि ? प्रश्नानां वर्षे कृता पार्वतीतिव्या तया ।

“न शिगमिषाम” कुत्रापि ।” समुदीरित धौकलेन ।

‘परमेष्ठा पोटलिका तु स्वत्वचन सर्वैर्यैव क्षण्यति ।’ सा छत्तु तर्जयतेतऽ-
तर्जयत् ततन्मिव गृहपतिम् ।

त किमप्यत्याहितमिति कृत्वा प्रातिवेशिकास्तु शनैः शनैः तत्रतो बहिर्गम्य,
पर सा प्रतिवेशिनी नाऽमुञ्चत तान् सर्वान् । इतस्ततो दृष्टिं निक्षिप्य तया ज्ञान
परिवारस्याऽनशनम् । ततस्तु सा सन्वरमेन स्वगृह गवाऽन्नभूषादिमानितय ।

६४/ रात्रम्यानम्याधुनिका समुत्त वयालेधः ।

पर यदा मा पाकक्रियार्थं बहिःप्रवृत्तमितुमारेभे तदा राधया समुत्थाय स्वयमेव पाककार्यं प्रारब्धम् । दृष्ट्वैतत् प्रतिवेशिनी दम्पत्यो पार्श्वे समुपाविशत् ।

“श्रुतं किं भवद्मया यद् ग्रामाध्यक्षस्य पुत्रो व्यापादितः ?” अणितं तया ।

“किम् ? किम् ? जायताविव बभूवतुर्दम्पती ।

“अर्धबोध काले केचन दस्यवो ग्रामाध्यक्षस्य गृहे धत्तात् प्राविशन्, शयानं च तस्य पुत्रं यष्टिकाग्रहारैरभ्यात् । अन्यांश्च न किमपि कर्षयित्वा गृहाद् बहिर्निर्गत्य कुत्रापि ध्वंसीयन्त । ततस्तु महान् खलु कोलाहलस्तत्र समजायत । कथं नाज्ञातुत यूयमेवम् ?”

“वयं तु गहननिद्रामसेषामहि । कर्मणं च बुभुक्षिताः खलु जागरणं विदध्युः ?” चातुर्यं प्रकटीष्वार घोरम् ।

श्रुत्वा तत् न कोऽपि सदेहो जनिं लेभे प्रतिवेशिन्या मतमि । सा तु पाककार्ये सन्ने सति कार्यव्याजेन स्वगृहं प्रतस्थे । तस्या निर्गमनेन समग्रं परिवारं समुन्मत्तमिव लेभे । आहारं समाप्य ते सुखमासत । स्थितिपरिवर्तनमासक्षा च तैर्ग्रामपरित्यागस्य निर्णयं सर्वथैव त्यक्त । न काऽपि बाधा पुनर्जनयिष्यते, इत्येव समचिन्तयन् ते ।

कसिपये दिवसा ध्यतीता खलु । न किमप्यमामान्यमजनि तत्र । परमेकदा आरक्षिणं समावपुस्तस्मिन् ग्रामे हत्यायां सम्बन्धे । सर्वे ग्रामवासिनस्तैराहूताः पृच्छाश्च रहस्योद्घाटनाय । निहृतस्य शैवनीमभिलक्ष्याऽपि केचन जना रहसि भाकारिताः । आरक्षिणिं समाश्वानमनमवाप्य ते खलु मृतस्य कसुपितं जीवनं साकल्येनोद्घाटयामासु । श्रुत्वा तदारक्षिणं स्तब्धा इव समजायन्त ।

“किं हत्यायां पूर्वस्मिन् दिवसे किमपि कुचेष्टितमासीत् निहृतेन तेन ?” जिज्ञासा कृतवान् कोऽप्यारसी ।

तत् न जाने ! परमेका युवतिरतेनोत्प्रेक्षितेव समाव्यते । यतो हि सा कार्यं सध्य एव परिगृह्य स्वगृहे गतवती । न च सा प्रत्यागता ततः धर्मकार्याय ।” स्मृतं खलु तेनाऽपि प्रेसकेण ।

ततश्च राधा समाहूता पृच्छार्थम् । आरक्षिवर्यं दृष्ट्वा तु सा भृशमवेपत ।

पितृभ्या निदिष्टा सा सत्यमुद्घाटयितु प्रस्तुता नाऽऽसीत् परभारक्षिणा चातुर्पणे
तर्जनेन च विवशेव सा समग्रमेव घटनाजकं न शयाकं गोप्नुम् । श्रुत्वा तत्
भारक्षिणस्तेऽभिनवाया दिशि स्वकीयमन्वेपयमाणेभु । परं न साफल्यमाप्नुते ।
राधाया वपनं पितृभ्या संपुष्टमासीत् । अत एव न खलु तद्विश्वमनीयभारक्षिणा
वृत्ते ।

अधुनाऽपि हन्तृणामन्वेपणं त्रियते परं तेषामभिधानमद्याप्य- विज्ञातमेव
वर्तते । हताशा इव दृश्यन्ते समस्ता भारक्षिण । सपरिवरं धीकलोऽपि न जानात्य-
द्यापि धानकानां नामानि न च स्मरन्ति तेषामाकृष्टिविशेषम् । परं वृत्तानुसारस्त्वा-
सीदेव स , यतो हि तरेव विवशोऽकृतं न परिवारेण सह म्वनेह प्रत्यागन्तुमभामत ।
आज्ञास्तेऽधुना स —

‘ गुप्तं रक्षेद्वि गुप्तता ।’

भाटकभवनम्

विश्वनाथ मिश्र

द्वितीयमर्षा भाटकस्य यस्मिन् भवने न निवास इत्यस्य ग्रहिणा अनिवार्य-
नीय । अत्यन्तं प्राचीनविद्वत्स्य स्वरूपम् । वस्तुं न भवनमिदं तादृशं भवति
जलविन्दनं यत् पदं पदे स्वनं पतनं च स्वाभाविकम् । शीतकाले तु किञ्चिन्नताजन्म-
शैत्यादिभ्यान् प्रत्युच्छादये मन्त्राणि दत्तानां कटकेटायमानना पात्रशयशावया ।
ग्रीष्मकालस्य तु कथंवाच्या । महता यत्नेन कथं कथमपि क्षणमिह विधम्यताम्
क्षणातन्तरं तु कथमिह जगामिय-वर्णोयो क्षिपय ।

देष्टव्या स्थानप्राप्तिं कठिनं उपलब्धं यस्मिन् भवने आसीन् महती
प्रचलना । विद्याग्निं मन्त्रि- १ घ स्थान । अत्रैवायाम्बुनि मे गृहिणी । गृहस्य
मन्त्रिगुणपरणात्मकनीट्प्रमुपेन वनिज्य । हिन्तु अस्यावयवेव भवताद् उद्विग्न
मर्षाणि वस्तूनि द्वितीया-अत्रगन्तुं नमो-मि ।

मम गृहस्थामो नाम्ना भावापति । यथा नाम तथा गुण इत्याभाषणस्य
तदापनमोटीयान् । प्राक् गमस्याममाद्यने प्रपञ्च एवाधीयत तन । न च
समाधीयते किमपि क्वापि । न मस्य द्वितीय दिनाङ्के भाटकं ग्रहीतुं मागते तस्मिन्
भवति मे वागुदुद्ध तेनवह । मयोच्चनेद्वितीयदिनाङ्कस्याममन एव विजम्बो ननु
भवतामागमनेर्जन । यदि कथञ्चित् भवान् स्थानं भाटकवाता तदा तदा-नुभूतं
त्यस्तं भवत्याम स्य विरर कटकेटायस्थ गृहस्थं जनम् । ध्रुवामदीय बच समय-
मानोमो स्थपति- अहोऽनीयमी मयवम्माया यथा गृतोऽह गृहस्थामो, भवापच
भाटकवाता । उक्तवा चैव ग्रिहस्थामो । वस्तुं गृहमिदं भवति जलविन्दन-
मि-पुक्ते मपि तदुत्तरं भवति इदं तु अतोव नमो-पीनं यन् तदानीं जनाहरणस्य
कष्टमपि स्वया मोटय्य न भवति ।

इदानीमेवया युवया गृहं चलनि मे प्रथममन्त्रं । साचो-वर्णिता मया
महं परिगो-म । तत् पूर्वं वाञ्छति जामो दर्शनं मदीयभवनस्य । तदीयमदीहा-

पूरणे ह मन्वेवाममय । न दानयोगे मम भजनम् । दृष्ट्वा चेतद् किं कथयि-
 श्यममो ? कस्या अत्र विवाहोसुखाया वयाया विमतायमाना स्वाभाविकी दृष्ट्वा
 मदीय भवनम् । एव प्रकाशिका विभीषणा यस्ताह तया वारम्बार वध्यमानोऽत्रि
 नायमवसरो मम भवतदगतये । मयवसरे दजविष्यत तदिनिशगादिपम ।

एवस्मिन् दिने प्रानरव गृहस्वामिन सवाण गतो हम् ॥ नास दामाभीन
 समाचार यत्र पठन्नामीतु । अवसोत्रयन्नि माममाया मानमपश्यत्तमिव प्रत्यापयत् ।
 तस्यैवमभिनय दृष्ट्वा मयोत्तम—

महामागनोऽस्मि

वाङ्मनः । आश्रयतामियुक्त यत ।

ममास्त्यको धियोप ।

वध्यताम

भवता गृह नीतादुग यत्राद स्थातु शक्नुयाम ।

एवञ्च तर्हि अयत्र वध्यताम् ।

अयत्र ममनस्य वार्ता नास्ति किन्तु ममस्थानु इयमस्ति यत ममविवाह
 सम्पत्त्यमानो वतन ।

ममापि विवाहस्तैवाभूत् ।

तस्मिन् ममय मन्य न स्याद एवमुक्ती स्थितिस्तस्य गृहस्य ।

न्तोऽपि दयनीया ।

एवमेव न स्थान् सम्पत् स्पृदीयो विवाह ।

श्रुत्वा च मदीय वारव नत्रे विस्वार्था वनेययन् माम्, उपायोक्त तन-
 विमुच्यत यया ? तव वय ममानवपस्वा तु मदीया वया वतने । मोदामिनि ।
 मोदामिनि ? इत आगम्यताम् ? नत आगम्यताम् ? इति शङ्काया नत । शङ्का-
 तनरमवायत । मोदामिनी । दयताम् ? इयमस्ति म वया सोऽमिनी । स्थितो
 चास्या वय व्यङ्ग्य त्वया यन् तव विवाहो न सम्पत् इति ?

अञ्च तू णो स्थित मोदामिनी त्रिपुण निगोप्रमाण एवाम् गन्तु-
 तामवपाशयत मां प्रदमात देव- मोदामिनि । म-दामिनीयत अपरमा

मौनमिमी । अहञ्चान्माल स्वस्य कुर्वन्मनोवचम- नातिदूरं तद्वि यदा मे विवाहः सम्पत्ता ।

तेन किम् ? अस्मिन्नेव गृहे सम्पन्ना नैके विवाहोभवा ? इयुक्तं तेन ।

यदिभवता अत्र गृहस्य परिष्कारः नावेत तदा वरम् ।

किम् ? परिष्कारेण गृहमिदं स्वर्गता यास्यति ? ।

अरं विवादेनानेन सति विवादाहमुवायापत ।

अष्टौ दिनानि व्यतीतानि । । पयःप्रावि-या पत्न्या समीपे बधमान-
वामीन् यत् दयितमदनं समवबोध्य शौघतया सम्पादनीयो विवाहः । इदानीं समैधत
मे दयितम् । कथमिह वृत्तामया मित्या स्वप्रशया ? 'ययमाधनसम्पन्नं मय्यं मदनं
मं विवाम' । तत्र विगबन् नैकं गवाक्षा । वानायनं बहुचं परिवसितं सीतं ताप-
निवन्मिनं मं भवनं सर्वं मुखदं प्रियकरञ्चास्ते' । धुत्वा च प्रशमा ममगृहस्य
स्मरानना मे प्राविनीदयिता । गृहस्य चाम्यस्वरितमेव परिज्ञातं यन् मया सह प्रणय-
सम्बन्धात् प्राक् प्रामोदनी अग्रागता । तेन सह तस्या विवाहोऽपि निश्चितः ।
पुरजोऽग्री कस्मिन्मिदं कार्यान्ते कारं कुर्याणोऽवर्तन् । अनुपसद्व्यभवता वस्यविन्मि-
थस्य गृहे कृतवमनिगमो निरन्तरमिगमनो भाटकगृहान्वेषणपगपणाप्रपि यदा न गशाक
भवतमुपपद्यु तदा तेन सह दानभक्त्या प्रणयसम्पन्नः । मा प्रयनुरागाद्री वसम-
कालमेव विज्ञासितं तया यन्मममकाय किमपि गृहमस्ति न वेति ? प्रश्नमिन्म-
मुत्तरयता मया विविदो स्वभयनस्यगृहमिमे भव्येस्वरूपं तस्या प्रमग्नतां स्वाभाविकी ।

ममगृहस्य स्पर्धं मिव मम प्रेयस्याः साहसमप्यपूर्वम् । एवस्मिन् दिनेऽ-
रस्मात् ममापासामी मदीयभवतः । तस्मिन् ममयेऽहं तत्रगृहे सद्यो आपमानस्य मदीय-
गतस्य मूढमान्वेषणं कुर्वन्मामम् । इव तस्या अतस्मिताममन् जान मे काकतालीय-
सन्ध्याप्रशयेऽहम् । नक्तं तया अस्मिन्नेवगृहे निवसमि ? भुवत् प्रेम प्रश्नः मयः
मज्जातस्वेदविदबोऽनवकुर्मदीयं जगैरम् । विह्वलं मं शुष्कतामगतं । गिरज्ज
मयानिता । उत्तरणीयं किमपीति विचारं स्वहनद्विरा मयोक्तम्— नोपलभ्यते
कुत्रापि समीचीनं भवनम् । यद्युपलभ्यतेऽपि निमग्नमिदं गृहं चेत् तदिदोऽपि
घट्टम् । स्यादति कथञ्चित् परिवारोऽप्य तदेदमेव भवनमनुपमं स्यात् । नुत्वा
चैतन्नाक्तं तया किमपि । परं तस्या मनसि मज्जातं उकशत इत्यनुभूतं मया ।
मा यावद्वतरति मन्थेकजं तावदेकं स्यूतो मूपको प्रधावन् ममागतं पादयो
प्रणितामिवाचरन् स्पृष्ट्वा नदीरो पादो प्रपनायिनस्व । मा चोर्चं तादायमाना

वम्पमाना च वष नधमप्यवतत । मया विहस्योक्तम् इमे भूपता एवेत्यानी मे
महचरा । तव गृहे ईदृशा स्थूला कृत्यास्तव ? एवमुक्त्वा यावत्तया निहितो
हस्ता भित्तौ तावन् भित्तौव स्थूलास्तवस्ततः पृथग् भूतो भूमौ पतित
अय-चापरो विम्बोऽग्रे मम मरमजीवनस्य वृत्ते ।

नवधैवैपरीय पश्यामि यथा चित्रित गृहम्दम्ब त्ववेयवोचन् मा । तज्जया
दीनतया व्यग्रतया च गद्गद्वाशातो ह दीधकानिक मौनव्रत स्पृहायावोचम्— मा भर्षी
प्रिये ? विवाहात् एवमव परिप्लुतमिदं भवन मनोज्ञनिवासवत्पमवतोऽपिप्यति ।
सर्वमाद्यनमन्तनिर्गुणैश्च भवते भूपवता प्रेतामाभोऽपि नावलोकयिष्यते वा
खु नृथा वरादानामाभूनाम् । श्रुत्वा मदीय वष किमपि हृद्यमनुत्वा भृश
विनम्यादितमिति व्याहृत्य तद्विदवापगता मा ।

गृहस्वाग्नि मायापतरिप्लुतं पक्वितयितुं सर्वो मे प्रयामो विपत्त ।
एवञ्च तु भृशशोचन्प्य नःशृणु बहि स्फुरित । फनस्वरूप कतिपयदिवसव्यापिनो
सञ्जिता मानितरामपदम् ।

अस्मिन् दिन तस्य कन्या सोदामिनी वसन्तना लघु लघु गच्छन्ती
मध्येमार्गं नमिमिता । प्रगल्भ श्रम तया कारण पृष्टा सा अवश्यं दग्ध विवाह
शीघ्रं मव दग्धस्थमनो धर्त्तने । वरवच मयाभिरपित । मया च तस्य युवकस्य नाम
मकेना दिक सर्वं तत परिज्ञातम् । जागृता म मनसि प्रतिगोद्यभावना । सोदामिया
भाविन पयुं सतीति लिखितानि मया पत्राणिपि यो विवाहमदयाम्नीरुत स्म्य
पत्रमपि भासत तत्परण भाव्यम् । तव श्वसुरो दया नाम तथा गुचरोऽस्ति । सोमस्य
तु तस्य परासाठैव नाम्ने । मवापि च तस्य गृहाणि वन्द्य रूपं दत्तानि दर्शये ।
ये च भारवदानारो यत्र कुत्रापि तस्य गृहेषु निवसन्ति, ते गार तस्य दैनंदिन
बन्ध । एवमपि श्रूय यदमी सर्वाणि विनीष तव शिरसि स्थाप्यन्ति बहुमस्मि
तस्मै गुभेच्छु । पत्राणि विनिष्य नूनं यत्र यास्यति वरवच वमनार इति
न्यस्यमना अहमनिष्टम् ।

एता मम प्रेयस्या सह मे सम्मेतत पत्रपर्यन्त मेववशिष्टम् । प्रतिम पत्रे
मयानिधित यन् मनश्चोपरि, मम भारवभवनोपरि च त्वया ध्यान न दयम् ।
चित्तु ध्यान तु त्वया वरव ममोपर्येव दयम् । वृषा गिथेया मपि । दयस्य, दयस्य,
यना वया परिगिथी निविद्यन ममयेत । एवं ज्ञानविदा कथित या गम प्रहा,
जने शरीरानुदूततामुपयान्ति । किञ्चित् वासानन्तर द्विभूमे प्रागादे मेताया
निश्चित ।

१०/ राजस्थानस्याधुनिता सङ्गृह वधानेज्ज्ञा.

पञ्चदशदिनान्यतीतानि । मम गृहस्वामिणे गृहे नासीत् महान्
 जनसम्मर्दः । मया विचारित-स्यादेतत् नौतुकं मम पत्रापाम् । परं ममानुचिन्तनं
 वैपरीत्यमुपगतम् आसीत् सा तत्परता गौशमिन्या विवाहस्य । जहमस्मिन्नेव तर्कं
 दितकं यावदवर्गे वाङ्मन् पत्रवाह्यं पत्रमेकं प्रायच्छन्मे हस्ते । पत्रमासीत् मम
 प्रेयस्या । किमत्र निहितं स्यादिति अस्मान् हृदयं पत्रं पर्ययीषठम् । तत्रनिहित-
 मासीत् — तव भाटकभवनदर्शनानन्तरं त्वया सह वैबाहिरो विचारः सर्वस्यैव तद्वत् ।
 शम्भताम् । प्रपद्य पश्यतु भूमौ न्यपीडितम् ।

पङ्क्तुः

श्रीमती मञ्जु शर्मा एम ए

चित्रितानपस्यैक वक्ष । तवीय कश्मिन्दिन कागो काऽप्यका शय्या ।
तामग्निर्गत कश्चिदानुर । न कोऽपि वरीवति तत्पण्डितै । अर्थावाञ्जीत स शल्पचि-
किन्मायै । दूर्गम्या तमम्बन्धिन । अव परश्वो वा ममागच्छेयुम्ने । माम्प्रत तु
स एकान्तमेव भजते । बहूपलतस्तदीया दृष्टि पादटिजि प्रसरति । तयनकोणान्
प्रवहन्त्यरणि यानि म न शिञ्जने रोट्टुम् । नैव च स प्रयतत तानि प्रमादुम् ।

अद्य प्रात विमप्यचिन्तयत स । स्वानि भाग्यानि निर्णेतु दुष्ट प्रतिज्ञात-
मार्तान तेन । निर्णयस्तु मजात । पर सर्वथाऽनपक्षित एषु । नाऽज्ञानात् ॥
यत्तदीया प्रणयिनी न तोषयति तमघिबुध्य । कियन्तमनुरोध कुर्यात् वराक म ।
पर मा नाऽनुप्यन् ।

“तस्मिन् । किं त्वया कोऽप्यन्योऽनुकम्पनीय प्रणयो ना ?
पृष्टवामीत् तेन ।

“न कोऽपि ।” सहजभावेन समुदीरित तथा । नासीत् प्रवञ्चनालेशोऽपि
वचसि तस्या ।

“ततो मा परिणेतु क्य न समुसहमे ?”

“कारणानि तु नैव विद्यन्ते । पर मम बाण्डवैरेष उद्वाहो नैवानुमन्यते ।
अतः प्रतीक्षणीयमस्माभ्याम् ।”

“कीदृशी प्रतीक्षा ? द्वौ वर्षौ तु श्रीमतीतावम्या प्रतीक्षायाश्च न साम्प्रतमिति
परिवर्तन सदृश्यते तेषां विचार-मरणाय ।”

“नि करवाणि नावददम् ? यथा मया, तथा त्वयाऽपि प्रतीक्षैव करणीया ?
विपत्काल यावत् ते मायनूद्यमेव द्रश्यन्ति ?”

अनन्तवान् यावन् अथा स्युर्ब्रूवन् न तत्तत्पन्नम् । अत्रुपूषत ममपश्य
नय प्रो वध कथा नर च वक्तव्या पन्नित्वम् । ततोऽथ स्वर वदुवमामिधित
माभीत ।

अथैव तद् मान भव मा । कमुदीत गा ? प्रणक्षिन् मय्यपि वा ?
गनि प्रणर नो वयममहिष्पुताया वृते । ताम्बा तु भवत्यव सहजाना शुभेच्छा ।
तन्मात्रे कीदृक् समुद्रवाह । कीदृश वामावि दाम्पत्यम् । पुम्पस्तु नव स्त्री
कृषति त यमनन स्वरानव भजन्त मन्त्रिष्वप्येषू न । मत्सरं धावति त वार्य
ममभिन्नम् प्रमितिश्च ते च त ममाप्नो क्षयनव । पर किमवमया त्वरा ? यौन
तु न म्याम्यति चिन्ताया । किञ्चित्मात्रं तु विचारणावमतन ।

किमय ममुद्विग्नेव मजाता ? पश्यच्छ म ।

नव तु । पर धितयाभि यत क परिचाय ? रितरी त्र वा ?
उभावपि विद्वन्भौ मन्त्रजा वत् । एवमस्तु पितृभ्यः स्पर्द्धा मामैव परमं च
तव्याप प्रम भगमावति मा वदिति । नैवतस्मादपि चयन मवश्यम् । उभयोरेतत्
स्यापि पश्यत्य परिचाय तावति मा मवद ये । एतद्वै विविच मया । ताम्बा न
भव माय पदिता ।

अनुना नाम्नेयमरो निर्णय्य मन्त्राण्यस्य वा कृत । अहं न व म चय
भव वामय । नैव स्थावरिष्यमि चय म । य प्रस्तावमय त्वा । अपूष
मया यतन तरय वाक्यम् ।

तदा किम् ? वदनया सञ्चिन्तामामीत तस्य वच ।

न यत किमपि । रेतयानाद्ये प्रपद्य प्राणात् विद्याम्याभि ।

तदा तन्मन्त्र ममजायन् सा । अथ यान्त्रि मन्त्रि न निगति तया ।
प्रमृता य नाम्ने म सा तदावरणाय । इत्ययमर्थः मन्त्रमात्रं तस्या म वृत्तान
पथतम् ।

किमय तत्र निगतो परिषत्तनीय ? पृष्ट तया ।

आम् । उदवाच नैव प्रमृता मि चयम् ।

वया आ वयान कृत मति कि वयमिहानि जना र्वा मा वा मभि
मन्त्र ? धिक्च द्वाप्रतीपन तस्या प्रश्न ।

६६/रात्राभ्यान्त्याधुनिरा मन्त्रान् वयान्तरा

“किमपि ब्रूयुम्ते । न चिन्तयामि तत सर्वेष्वेव । अन्यच्च न जनैर्हरीरित
विमपि वच म्प्रश्रयति मृत वनम् । अत त्यजेन प्रश्नम् ।” तस्य कथने कोऽपि
निश्चय आभासते स्म ।

“पर मत्कृते तु चिन्तय तावत् ” पीडितेवाद्भुतत मा ।

‘तत्त्वमु त्वयैव चिन्तनीयम् ।’

तदनन्तर न विमपि निगदित लक्ष्म्या । क्षण यावत् प्रतीक्ष्य उत्तस्थी
स । तद्दर्शप वा मूकत्व नाऽप्यजन् । न च तिरुद्धस्तथा निष्क्रमणत प्रियस्य मार्गं ।
अ गूणि तु सतत प्रवहन्ति स्म तस्या नयनाभ्याम् ।

निराद्रुतमात्मानमनुभूय स शोकाकुल इव समजायत । बहिरागम्य
द्विचनियकामारहा च वाप्ययानमार्गं प्रतिप्राऽवात् स । दृष्ट्वा तु तस्य गतिविम्ब
सन तदीयोद्भ्रातता समुदघाटितेवासीत् । मार्गं च नैवोपलब्धितास्तेन नमस्कार
कथयन्तो जना । आत्महननाय कृतमकल्प स विचार ज्ञ्य इव ऽभाति स्म ।

गर्भे गर्भैर्द्विक्रिका प्रचालयन् स समश्मेव नगर समुल्लेखयामास ।
ततश्च स एतादृशे स्थले आजगाम मत्र लोहमार्गं किञ्चिन् परिभ्रमति । तत्
स्थल सर्वथा निर्जनमासीत् । वज्रनाथै न कोऽप्यवर्तत । तत्र । तदीयो विवेकस्तु
पूर्वत एव तस्याज तम् ।

इतस्ततो दृष्टिपान विधाय स द्विक्रिकामेकत पर्येत्यजत् । ततश्च स
शने शनैर्दुहनरे पद यामैर्लोहमार्गस्थान्तिके समापत्य अवातिष्ठत् । अधुना
वाप्ययानस्य काऽपि ध्वनिस्तत्राऽभूयत् पर तत्प्रचलनजनित किमपि प्रकम्पन तु
स्पष्टमेवानुभूयते स्म । तदनुसार नाऽधिको कितम्ब आसीत् तदागमने । प्रती-
क्षमाण वि कुर्यादिति विचिन्तयनेव स चोलस्य कोपाद् रित्तमेक पत्र लेखनी च
सगु वैतलिलस्य —

“एतदात्मघातकृते न कोऽप्यन्य उत्तरदायी । जीवनात् सर्वथा निराशोऽह
स्वेच्छया प्राणान् त्यजामि । अन्यच्च सर्वथा मयङ्ग एव तिष्ठामि । सुरेश ”

तत्पत्र चोलस्य कोपे विन्यस्य स एकत स्थित्वा एवाप्रतया वाप्ययानागमन
प्रतीक्षयामास । किञ्चित्कालानन्तर घरा-प्रकम्पन बधुधे । वाचन ध्वनिश्च
मुग्रतामादधौ । श्रुत्वाऽप्येतत् सर्वं न स स्वम्पानात् परिचयात् । बिभीदिकया
आक्रान्तोऽपि नाऽद्भुतत स । स्पष्टमेव स मृत्योरङ्गीकाराय प्रस्तुत आसीत् ।

साम्प्रत यानागमन निश्चयतरमाप्तम् स्म । धराप्रकम्पनेनैको भयावहो
 विराट् तत्र वर्णाञ्जलौटनमिव सज्जनयति स्म । पर सुरेशस्य मुख्यमुद्रया न प्रतीयन्
 स्मेकाञ्चि विरोधिता तद् विचार वीथी । तेन अगिप्ता स्वीया दृष्टिर्यागमनदिशि ।
 विनाय च तदागमनक्षण स सत्वरमेव लोहमार्गं शय्यामिव विधाय तदुपरि स्वदेहमत-
 निष्ट । भयविमुक्तय च स निमोलयामास स्वनेत्रे । एव स्थितेन तेन शवसाभ्य-
 मिवादयो ।

मायपरिभ्रमभालक्ष्य बाह्वेन पीन पुयेन शीशू ध्वनिस्फादिता । न
 सम्प्रधारित पूर्वतस्तेन यत् कोपि मुमुर्षु जनस्तत्र बाष्पयानस्य मार्गे शलाकयोश्चरि
 शोते पर क्षणाभ्यन्तर एव स निभालयामास व्यक्तियेका नस्स्थितौ । तत्क्षणमेव स
 यानमतिं भ्रुसमरौत्सीत् पर वेगबाहुन्यवशादकस्मान् सदबरोधोऽगतय आसीत् ।

तदैव आ ' इत्युच्चैराकन्दनमगूयत । दुष्टना तु ईव निवारितनि
 सप्रधार्य बाह्वेन यानस्य गति सर्वैवाञ्चरुद्धा । तन्मयं सद्य एव स नीचैज्जयन्तार ।
 केचन प्राणिगोऽप्योसुकषवशाद् निज्रासनानि परित्यज्य दुर्घटनास्थले आजगु ।
 दुष्ट च तै सर्वैर्दुर्घटनास्थल रक्तेनाऽऽप्लावितम् ।

सुरेशस्तु सप्तन एवासीत् । पर यानाग्रभागस्य तीव्रेण प्रहारेण तदीयावु-
 भावपि पादौर्द्धनावास्ताम् । छिनत्सलाम्भ्याममृक् प्रवहति स्म सानयन । वैद्यनया
 समाक्रांतोऽपि सुरेशो मद मद मवाञ्जदत् । तदैव यानस्य रक्षिता तत्राऽजगाम ।
 तेन प्रापमित्रीपचारपेटिकाञ्चि सहैवानीता । पर दुष्टनाया वाग्भीर्यं दुष्टवा नैकोद-
 घाटिता सा पेटिका तेन । द्विनस्यनयोरावेष्टन स्ववश्यमेव कृतवान् स प्रभूताभिव-
 स्त्रपट्टिकाभि ।

'सत्वरमानयैत शकाटवाऽभ्यन्तरे । त्वरस्व च बाष्पयानम् । यान
 स्तम्भस्थले कोपि विक्रितमव उपलभ्य' । तदधीर्नकास्य समुचिता विक्रिस्ता ।
 इति निदिदेश यानवाहक स ।

चिरितसकनाञ्चि स्थितवाग्भीर्यं सद्य एवाकलितम् । सत्वरमेव स मुख्य
 विक्रित्मालय नियतमातुरम् । एतदभ्यन्तरेऽज्ज्वलरक्त प्रवाण्ण सुरेशा निम्नागतामाप ।
 सशामवाप्य तु स आमान तस्मिन् कदा काणस्थाया शय्याया प्रान्धमानमवैक्षत ।
 प्राणान्तस्तु न बभूव ' इत्यवधार्य स भूजमव्ययन् । स्वानि आग्यायपि वृजोः
 ग्रहयत स । तेन तु मृयुताऽऽसीत् पर मृयुनयभिज्ञानमिव जन नावृणोत् ।

अधुना किं कुर्यात् वराक स ? कथमेवा दुर्घटना व्याख्येया सुहृज्जनाना
बान्धवाना च समक्षम् ? लक्ष्मीञ्च । नहि, नहि, तस्यास्तु स्मृतिरपि
धनमस्तुदा । अधुना, तु तस्या कथं व समाप्तिमयम् ।

एव चिन्तयत सुरेशस्य समवधान कर्णैत्रपस्य इवनिता आकृष्टम् ।
अक्षयो मयुनीत्य स तदिषि दृष्टि विशेष । तदीया ससज्जना विज्ञायेक आरक्षि-
जनमन्तिकमायच्छत् ।

“मसज्जोऽसि किम् ?” तेन पृष्टम् ।

“आम् ।”

“किमिच्छाम भवत ?”

“सुरेश ।”

“वस्मिन् विभागे व्यावृत्तोऽस्मि ?”

“विभागे राजपतिं मम पदम् ।”

“ब्रूहि तावत् किमर्थमेव आत्मघातस्य प्रयास ?”

आरक्षिण स्वरे किमपि मार्दवमागतम् ।

“जिजीविषा मा परित्यक्तवती, हत्येव जानीहि ।”

“न जानासि किं दण्डनीयोऽस्मि प्रयासापेतादौ ?”

“नाऽद्विज्ञानमेतन् पद नाऽज्ञानम्यहं यदेवः प्रथमं विकलतामिष्यति ।
माम्त्र तत्राज्ञोऽस्मि । यदिच्छसि तत् कुरु । प्रयत्नस्व तावद्मदर्थं प्राणदण्डाय ।
अधुना तु मृत्युरेव समाधिकं नाम्ना ।”

“सुरेशस्य मगं स्थितिमनुमीय नाधिकं पृष्टं तेनाऽऽरक्षिणा । पुनराग-
मिष्यामि” इति कथयित्वा कश्चनो बहिर्गतिं स । सुरेशश्च पुनरेकान्तमेव सिपेवे ।
समस्तं जीवनं पद-गुभावेनैव यापनीयमिति विचिन्त्य स दारणं दशमनुवभूव । जीवनं
तु सर्वथैव परार्थितं भविष्यति, दयनीयता चाऽऽवहिष्यति । एतया विचारणया स
भृगमभोमत । आजीविकाऽपि गतेव प्रतीयते । मित्राणि किमर्थमागमिष्यन्ति ? बान्ध-
वारस्तु सत्परमेव परित्यक्तानि माम् । तदा किं विसावृतिराचरणीया ? अन्तिमेतानेन
चिन्तनेन स न केवलं मनसा, अपि तु देहेनापि कम्पननृत्वमिव समाचरत् ।

आतुरातये निवमता तेन क्षयो भासा यापिता । अस्मिन्नवधौ प्राय

मवे बांधवा सुहृदश्च ते दृष्टुं समायमुत्तत । बाढं कयेन जर्जरीभूतो पिनरावपि
पुनस्नेहेनागच्छताम् । सुतस्य द्विनौ पारो दृष्ट्वा तु तौ मुर्च्छिताविव सज्जानौ ।
परं किं कुर्याता तौ वरावौ । बहुश प्रवाहिनानि ताभ्यामश्रूणि । दिवसद्वयानन्तरं
च सुत स्वभार्यायात्तं परित्यज्य स्वनिलयं परावर्तित्वावुभावापितौ ।

सुरेशोऽपि पित्रोर्वेदना सोढुं न पारयामास । तयोः समक्षं स आत्मनो मोक्षं
स्वोपकारं । वृद्धावस्थायां नयोः सेवार्यं न कोऽप्यविद्यतं भाग्यमिति परितापेनाऽपि
स भूयः प्रयोजितः । आत्मपातार्थं विहितस्य प्रयासस्य वास्तविक कारणं तु तेन नैवो-
द्घाटितं तयोः पुरतः । एतादृशे प्रसङ्गे समुत्थिते सति भृशमनपतः ॥ । सत्यमेव
तस्या स्मरणमात्रेण स तन्दिनमुर्मच्छन् । यस्यां कृते न प्राणानपि तृणमिवाऽन्यतः
सा खल्वेकवारमपि तत्स्मरिष्ये नाग्नयती । स भव किं यदेतां दुर्घटनां नाऽभूणोन्
सा ? श्रवणानन्तरमपि या न समागच्छेन्, सा किं प्रेम्णोऽर्पितारिणी ? किं तस्या
कृते प्राणान्तविधातुर्मच्छन् स ?

सुरेशस्त्वैतं प्रश्नं वारंवारं व्यथते स्म । निद्राऽपि पलायितेव । तदभावे-
च्छाम्यपि बहुशोऽमुष्यन् । कृणत्व गतस्तदीयो देहः सततमवेक्षतः । परं स चिन्तितो
नासीदस्मिन् क्षिप्ये । देहविषयको मोहस्तु पूर्वमेव तस्याज्जन्मनः निमग्नशिष्ट-
मस्मिन् जीवा यकृते स देहध्वम रक्ष्यान् ? अस्या दुरवस्थायां तु देहत्यागं बरीय-
इत्यचिन्तयत् स ।

एवं चिन्तित्वा लयाग्मुक्त्वा नैव विप्यन्ति इति विचिन्त्य सुरेश स्वकार्यं नमः
चिन्तयति स्म । मुहुदा प्रपन्नैरात्मपातविषये न कोऽप्यभिधेयः प्रस्तुतीकृत आरम्भ-
प्रतिरिति कृत्वा स स्वकीयं पदं पुनर्गृहीतुं तन्मम भासीन् । मनसागमने किञ्चिद-
सौकर्यं भविता, परं तत्पलु कथमप्यतिशयणीयम्, इति विचिन्त्य ॥ समावसत इव
अभूव ।

अधुना ॥ चिन्तित्वा स्थानमनः प्रवेशने स्म । कार्यभारं पुनर्वीरुं मन्त्रम-
सङ्क्षेपेत् प्रमाणपत्रं तु विरहितक एव प्रशाम्यति । तदवाप्यनन्तरं स बाह्यमानसु
प्राप्यपिप्यति कमपि सेवकम् । मुहु गत्वा च यथाकञ्चित्पञ्जीकृतं तु यावन्तोपमेवेति
निर्धारितं तेन ।

चिरिस्मकं कर्तुं शक्नोत्यप्येति स्म दद्विभि । परमेवारी नाऽभीत् स ।
काचन युवतिरपि समवसरन् । बाह्या गत्वा च तदभीरेवाऽभ्यति स्म । आम्,
सदभीरेवाऽभ्यति । आत्वेनेत् स पार्श्वपरिवर्तनं श्रुत्वा । तां दिङ्मुखाम् ॥ ।

“पश्य मुग्धमहाशय ! का वाचना वामाननुम् ?” चिकित्सक उवाच ।

“न शृणामि किम् ? जाग्रतो मि न वा ?” पुन पश्य स ।

“न स्वपिमि ।” जनेम्बनवान् न ।

“शृणु तावन् । गृहगमनाश्रममतोऽमि त्व मया । कार्यभार पुनर्ग्रहीतु सक्षमोऽमीति प्रमाणयत्रमपि गृहाण । एषा लट्मोश्च त्वा कस्मिंश्चिद् वाहने गृह नेष्यति । शुभास्त्र पण्याश्च मन्तु ।” ईरयित्वैवम् चिकित्सकस्तु प्रचलित ।

‘शृणु पट्टाभागा !’ आक्षरवामास मुरज ।

‘किं वक्तुं शामाऽभि ?’ पुनराहृत्य चिचिसक्न पृष्टम् ।

“एतया सह न जिगमिषामि ।” आरोहमिव प्रस्टीचकार स ।

“किमर्थंगया आपति ?” या खलु मामवय यावन् प्रतिदिनपत्र समाजगाम त्वन्व्याम्यमूढनामक्षिगन्तुम्, या च त्वयि मुप्त मति त्वत्शय्याप्रान्त स्वेच्छया न तत्प्राज, मैव त्वया तिरस्करणीया ? धन्योऽमि त्वम् । न प्रत्यक्षीकृतादृशी कृत्रता पूर्वं मया । बाढम्, कुप् यत्तोषितम् ।”

निर्भर्त्य तमेव निवि मकस्तु निष्प्राप्त तरसात् कदाह ।

सुरज, पार्श्वपरिवर्तन विधाय लक्ष्मी प्रत्यभिज्ञानमिवारभे । मा तु मूकभावेनाद्रुमि विमुञ्चति स्म । दृष्ट्वैतन् सुरेशस्य समग्रोऽय्यासोऽग सत्यर्थव विगमित । मद् विनये च तज्जाने तदक्षिणी ।

“अत्रागच्छ लक्ष्मि !” स्वर मादंभमिवाऽलीय प्रावोचन् स ।

“.. . .”

“नैवानमिष्यमि किम् ?”

“क्षम्यता मा सुरेश !” नयनैर्नानन माव मय सा नत्पास्वै समागच्छत् ।

तदनन्तरं च तया स्वमस्तक तदीयोरस्थने विन्यस्तम् । सगद्गाद रदनमेव श्रुत्वती मा बहुकान यावत् । सुरेशस्तु मौनमाधित्य नस्या मस्तक स्व-हस्ताभ्यामानिजिह्व ।

“आमाहि, गृहमयाव ।” कथमपि विमुञ्च्यहमात्र तदीयात् परिरम्भणा-ज्जगाद मा । तदनन्तरं सबकमुपनन्धमानतु प्राचयामास सा । उपश्रुत्य चानीत

संति तदुपरि सुरेश समुत्थाप्य भवते चित्तिमालवस्य द्वारभागे ममाययु । वहिषमेक
पूर्वतोऽविद्यत तत्र । तमारुह्य सुरेशस्याऽऽवाप्त प्रति प्रातिष्ठेतामृभो तौ ।

यदा सुरेश स्वगृहाऽभ्यन्तरे प्राविशन्, तदा त्व विस्मित इवाऽजायत ।
ममय गृह स्वच्छ मुमग्निर्भवामीन् । बहुमूल्यानि कानिचिदभिनवानि वस्तूनाप्य-
विद्यन्त तत्र । एतद्दृष्ट्वा स्तम्भ व मप्राप्ता तस्य वाक् । स तु स्वगृहं धूनि श्रुति-
तमनुनीय लक्ष्मी नाऽनेनैवैच्छन् तदन्त । परमेतत्त्वतः कृतमेव सदृश्यते स्म ।

‘किमेतत् ?’ विस्मयं प्रकटीचकार सुरेश ।

‘महि किमपि । नवदम्पत्योरावासयोध्यं तु विधेयमेव गृहम् ।’

“तद्वदम्पत्यौ । विवाहयोर्द्वाह सम्पन्न ?” वराह स अप्रतिभ
इवामीन्

“मया द्यूतोऽसि पतिरूपेण त्वम् । मन्त्रयाचामे मम पितरौ पुत्रोहितादिना
सह समागन्तारौ । तदैव प्रदेयाऽस्मि ताभ्याम् ।”

एतदुक्त्वा सा नवोदेव मलज्जता दद्यौ । सुरेशश्च वेत्ताऽप्यतिर्बलीयेन
प्रहर्षेणाऽऽक्रान्त मन् न किमपि बबन् पारयामास । स तु विनिमेषदृष्ट्या प्रियत-
मामुग्रमेव प्रेक्षन् स्म ।

स्मारकम्

चटर्पीति

अथ गान्धिव्रजन्तो एवायम् । देगे विभिन्नरचनामवमायाजन मम्पाज-
नाममस्मि । ममात्रमविमम्पा रोचककापकमाणाविनिवोजन कृषन्ति । स्ववृ-
तामप्लाहोपिप्रचनति । कषपुग्शामे विश्वपमग्जावगैवर्ती । तत्र प्रान्तीप्रदन्तिमयस्या-
ध्यप्रस्थागमन् निपन वनन । सामाजिककायवर्तार सर्वोदयविचारधाराया
प्रचारप्रसारया कृते समुदिता भवन्ति । जग्यामवममिती चाग्रिमयोजनाया
अपरेशा विधान्यते । विगेषा माहमयदातावशगाज्जलमहीदयस्याममन जातम ।
स्वागतमकारवोगैरचारिकताया पश्चान् ममाकारवाही प्राग्ब्या । अध्यक्षोजनना
मम्योप्रयन्तजोक्त् । 'वतिरयदज्ञन्द्या वय ममात्रमुशरस्म काकुर्वाणा स्म,
किन्तु तत्रागिकमफलैवैव' । अम्पाक यन्व्यस्यान्दवीषोविभाति । पूम्पवापु
मागमदगंयन् । तेनममममम्पाकमेव कायम् । सर्वज्ञानमस्मि यदस्मिन्नादर्शप्राग-
द्यापि सर्वार्थाना हृदयगन्विर्जन नो जानमस्मि । रूपदत्तिताम्पुस्यामामारोहा
निपिद्धम् । भेदपात्रस्थनीतिरवन्नोक्थत । सर्वेऽपिमात्रं वतिकस्यानानामुपयोग कर्तुं
शक्नुवन्ति । तत्रवस्यापि वगंविगेषस्य नस्मिन्तोऽप्यधिकार । इद मरयमस्मि, किन्तु
मर्वाणि कार्याणि विगेषकदायापामव भवितुमाहन्ति । आवश्यकतामस्मि यद्वय
ममयम्यगतिपग्यम । तदनुमार च व्यतहृग्ये । अम्पुस्यतानिवारण पम्पात्रयक
विगेषमान्ते । कुर मवर्ग मत्रामवर्णा अपि प्रभवैपुमारोदुम् । यदि माधारणेऽस्मिन्-
विषय एव हृदयगिका भवमनहि राट्पुस्याग्रिमप्रगतो कमहयोग वानु क्षमा
मम्यष्टमहि । मत्रान प्रतिज्ञा कुर्वन्तु । अम्प पावनपर्वण शपथ कृत्वात्मशुद्धे
सकलमपि विदन्तु । "वयपरम्परभेदभावनोऽस्तिप्याम । अस्मात्तु सर्वार्थमवर्णो
कापिविभाजिकारेखानो म्याम्यति ।"

१८८९३३

ममापनेगीज पूनमापणम्योपस्थितवनतायामेन्द्रजालिक. प्रमाव पतिन ।
मत्रेह्मनोच्छ्राय प्रतिज्ञातवन्त अनप्रतिनिधि. ५० वृष्णचन्द्र आश्वामन दशैः वय-
मम्पुस्यनामवयमवपनप्याम । विश्वगतु शमज्जकोपि अस्तुस्थो नामतामविपति ।

पूज्यवापूना मयः प्रज्ञाञ्जलिमुदाहरिष्यामि । श्वता वृषाभ्याम् । क एतादृशी
विपरीतमध्योभययनि यो देशस्य प्रगतिवाधियते । वयं भवदभि महदेशमेवाया
न्निशि वर्तिन्तु सदा मन्त्रा स्म ।' प्रतिपाश्यामन्निश्चयस्य मनोपो जान ।
मन्त्रताभ्योऽयवादानुवित्तार । 'महाभाषा धी विजयनेनराम । भारतमाता
जयनान् मन्त्रत्र विजयनाम विजयताम प्रभृतिभोरै मभाविवर्जिता ।

ग्राम योत्सीष्ट ५० कृष्णचन्द्रस्य प्रगतिविचारस्य चर्चा चलिता । तस्य
माहमिककायस्त्रिणावस्य नोवनारब्धा । पण्डितस्यमति पत्तिपूनी रितयगता ।
चतुधुरीण चतगामो वदन ।

मयमिथभव ज्ञायन । अस्मान्मययनि भास्त्रपु स्पृष्ट्यास्पृष्ट्यवस्थास्ति ।
का हरिजना आरोग्य नोगशक्ति । आनोचनास्वरेष टा० हिम्मतविहस्तन सवण-
मयोदयन ।

जगतीद्विरी अस्ति । कथयतिस्मिप्याचरतिस्मिपि । इति मिर्जागर
श्रमति प्राचीकटत् ।

अथवयश्चिन्तन भ्यष्टप्रश्याम । किमत्ररश्म्यम ? यदातोपि नेता बहिरत्र
आयाति तदा तस्य कथनमनुमोदने । आदुवारिता च विदधाति । निद्रा स
कथनो बन्ति- यदय धर्म न स्यात्ताम नानागयामभव । किमपि मन्त्राद्य चतुधुरीण
आह्वानम्बरेऽवश्यत ।

वाङ् निष्कमोऽयमव भवति टाकुरमात्र स्वराय जानयन् अस्थापयत् ।
मृता एव जानाति मन्त्रमती न किमप्यायानि पण्डितस्य माया स एव जानाति ।
इतिमिक्षा विगणपहावभावन स्य पुराजरोत ।

मन्त्रार्थवाही सपत्तया प्रमुदित कृष्णचन्द्राणि तन्त्रवागन । गर्व
वाग्वाण क्षेदु मन्त्राः । नेयनवीनाम्बिनि पण्डितोदिवस वनिवारान् इदं स्वभारत
महन । अथयान ज्ञानमग्नीष्टुवा वरमुमारभत ।

मन्त्रा ना जानति । मन्त्र परियन्त जानम् । अस्मिन्पुनैव एव
मन्त्रनामाप्स्यति य गीमानिदेव पदु स्थान । कून्नीया वागमन्त्रादवा मन्त्र ।
चात्रवारिता प्रकारणा च ध्वनीपु महोद्विना अवेक मन्त्र जीवितु पभवति ।
मम भ्रान्त । भागवतु नृपु तस्या एव मन्त्रम्बरोयनीन प्रयोगमापरामि यवा
न यथ प्रगीदति । आमोचनौ च वित्तमुपवस्यति । त एवधनस्य

स्वामिनः । देशस्य भवंपा सञ्चक्र कर्णधारा । तं सकविरोधं कर्तुं न पार्थने,
 विन्तु तेषां शनारणां कर्तुं शक्यम् । तेषामकातिक्रमस्तिप्रवाह इवात्यन्ति मन्ति च ।
 तत्र निमज्जनं मोहितकम् । सम्मज्जनमैववरम् । विद्वानयमवनस्य, शोचरभूमेः, कूप-
 जीर्णोद्धारस्य, पचायननमदनस्य कृते आधिकमहायता त एव ददति । तान्देवाना-
 प्रियान् विद्याप्रवञ्चनं कृष्णचन्द्रस्यैवकार्यमाप्ते । यदि भवन्त सहाय्यमाचरिष्यन्ति,
 तदा तेषामत्र चरणाघानमेव नो सम्पत्स्यते । द्विदलञ्चनोपस्थते । अस्पृश्यास्तु
 अस्पृश्या एकोच्यन्ता तथैवाजन्म भविष्यन्ति । अस्माकं स्वधर्मं प्राणिष्य । त
 केनापि मूढ्येन विज्ञेयं नाभिलषाम । शास्त्रपुगणानामाज्ञा शिरोधार्यवर्तते ।
 तेषामुद्धारं वदपि नाचरिष्याम । प्रतिज्ञास्तु कर्तुं मेव भवन्ति । तथैव निपन्ने ।
 कर्तुं तदेव भविष्यति यद्वरमभिलषाम । इमेनराका विश्वसन्ति यन्ममाजगुधारो
 भवति । अयम् कर्णसाधवो घावन्नागच्छति, सदाग्रंणिघाविष्यति ।”

कृष्णचन्द्रस्यस्फटीकरणेन सर्वप्रमोदमाप्नु । तस्य श्रुत्युत्पन्नमतित्वं च
 प्रथमन्ति स्म । कूटनीतेर्लोहमन्यन्त । इमे चत्वारः पुरुषा एव शान्त्यप्रधानपुरुषा
 समवन् । तेषामैव करणेन ग्रामस्य सर्वं कार्यं प्रचलति । ते पत्यवानन् । वयवदापि-
 धर्मविरुद्धं कार्यं नाचरिष्याम । इत्येव पलाशस्य पत्रत्रयमवस्थितम् ।

कृष्णचन्द्रः स्वकीयमेकानि पुत्रं दयारामं पार्थयितुं कामपिन्यूनतां मोहि-
 हितवान् । यत्किमपि पञ्चायतनक्रमेण ब्रह्मरूपोपाजितं तत्सर्वं तदुद्ध्ययने विनियो-
 जितम् । हस्तलापनक्रियायामासीत्सपदुतम् । आयं पूर्णं आसीत् दयारामस्य
 विद्याभ्यासः पूर्णतागतोऽभवत् । तेन समाजशास्त्रे स्नातकोत्तरं प्रमाणपत्रमाप्सदितम् ।
 तस्य विचारे परमोऽग्रगण्योऽन् । यः पितुं विरुद्धमैव विचारमरक्षन् तत्र समाजवादि
 विचारधारायां गभीरं रगः बाल्ढः । मन्त्रविषये पाश्चात्यविदुषां विचारमपि स
 आत्ममात् कृतवानामीत् तदं विषये शोधं प्रबन्धं विज्ञाय “विद्यागचस्पति” विद्या-
 मुपाधिमाप्सदितवान् । कृष्णचन्द्रस्यमहती चाक्षासीत् यद्ब्राह्मणीयसेवामुरीहृत्य मम
 बाधं कस्यावलम्बनं भविष्यति । तेन सदयं देवतादेव्योपि मानितं व्रतं माचरितम् ।
 परमानवानां सर्वां मनःकामनां वृत्तं पूर्यन्ते ।

दयारामः सत्यसमाजसेवने भूत्वा पितृवृत्तस्य पापस्य प्रायश्चित्तं कर्तुं
 मिच्छति । नगरेस्थितं स समाजमुद्धारदिशि पूर्णरूपेण प्रसिद्धः जातः, किन्तु
 प्राप्तीनां तत्स्वरूपं नावानन् । कृष्णचन्द्रस्यापि ज्ञानं नासीत् यत्तदाशयाः एकमात्रं
 केन्द्रीभूतोदधारामः तस्मिन् दयां नो करिष्यते ।

मेषमिहोदनिनवगम्यग्रहायन्ती आसीत् । तस्मिन् समयमाज्यसेवाया
 मररतासीत् । म य मेषमन्त्रि कृष्णचन्द्रवत् प्रदर्शनं नेच्छति । अमृतरप आसीत्,
 स्वमपृष्यमवकमभवत् । परिणितजनजातयस्त आणाधिरममयन्त । म स्वमपु-
 नीमास्थित राज्ञो भजनमगायन् । दुराचरणदुर्व्ययत्र त्यागायोपदेशमददात् । तस्य
 प्रयागस्य पत्नमिदं जातम्, यत् मेषवशीया मयवाता मृतपशुमानं भवतु तयजु ।
 मुगधानमपि शनैः शनैः पर्यङ्कन् । स्वच्छनामपि मयाशक्तिं परिहृीतवत् ।
 मेषमिहस्यैवेदं ज्ञानं नव चरितमागते । गतिपाठश्रवणायामधीयते । शीघ्रमिहा प्रहणा-
 योत्पुत्रा जाता । मिहा तेषां जीवनस्य अभिन्नमङ्गमजनि । ते स्वकीयधर्मदानेन
 रात्रिदिशानयम्यभवन् निर्मिनयन्त । यो ग्राम इदमपि अस्वच्छताया पद व्याधीना-
 मस्त्वद आभवन् न एवास्वच्छताइधानं परित्योज्यते । इदमवमेषमिहस्य सधटनस्य
 पत्नमासीत् ।

ग्रामस्यदक्षिणतोऽभ्युधानां वसतिरिति । अपददृष्टाणि नटानि च
 लिम्पितानि शोभमानानि दृश्यन्ते । तेषामावृति कीदृशमिदपरतत्र जीविता
 प्राणिनोत्रमति । अववश्यमनामपि नामीत् मृतपशुनामभ्युना कृते ग्रामदृष्टैरित्यत
 स्थानम् सुरक्षितम् । तेषां चर्माणि दृष्टुन्तितु पृथक्स्थानपाप्मे । सम्प्रतिदुर्गन्धिभि
 ग्रामस्यवातावरणं दूषितं नो आयत्त । ग्रामस्त्रयस्य रामदेवस्य स्वच्छमन्दिर
 विराजत । पूजारी त पूजयति । आगतश्लोकवनेभ्यो वितरन्ति प्रसादम् । यन् ते
 प्रवीदन्ति । वानकानां मम्मई तत्र मदेव नि ठनि । पूजारी अमृग्यजतीयोऽस्ति ।
 म साधारोऽस्ति । यथावसरवानवान्ध्यापत्यपि । मन्दिरे प्रेरणाप्रदानं विद्यापि
 सम्प्रमानानि सन्ति । यानि दृष्ट्वा जीवनविषये सदाशपरिशुद्ध्यते । मेषमिहस्य
 स्वप्नं सारां परित्यज्यत ।

ग्रामेतिस्मिन्न एव क्षूरी राजशीयो विभाति । सर्वे ग्राम्या तस्मादेव
 जीवनं लभन्त । स्वपशून्पि जयपाययति । जलादानविषये यदावदा मधर्पसिपति-
 र्जायते । परमेषमिहस्य कारणान् इदमप्यप्रियवदना नात्रनिपट । अमवर्णाश्छन्तिमन्
 मेषमिहस्याना भवेत्तर्हि वय सर्वे क्षूपमाप्नुय जन्मसादानु प्रभवाम । परन्तु
 मेषमिह सन्पगन्मयो पुजारी अस्ति । हिमाया विज्ञानं नो य्ताति । अन् स्ववदान्
 मधर्पान् सदा दूरे स्थापयति । नवयुवसु अन्पुगाह- परन्तु विचारशीलता न
 भवति ।

एवदिने मुष्टस्य वातावरणं जातम् । सधर्पस्यचितिरागता । तदैव
 मेषमिहं वागत्य मधर्पमशामयन् ।

कृष्णचन्द्रश्च निष्कृतनीतिज्ञाया अभिमानभासीत् । स पश्यन् च मेव
मय्यनता मन्यतस्म । मया ब्रमुधारम्यनाम्ना विपुलवत् जागताज्ञानीयेन । चतुष्पांम्
सहयोगेन तदात्मज्ञानकरोति । तद्विपरीत वक्तुं कस्यक्षमता ? यदा मेघमिहो
विरोधमाचरति, तदा तस्यमारण्यस्य गुणपत्र प्रेष्यते । परं सत्याग्रही कस्माद्-
धिमेति ? मेघमिह स्वपिद्वान्ने एवमान आनीत् । येन कृष्णचन्द्र स्वपमान
निश्चिक्वो । विरघ्यास्पृश्याना कृते जलनिषेधाय तदागोप्यायत । यदापापस्य घट
पूर्वमे, तदास्वप्नेन स मेघमिह पराजेतुमिषेय । यमस्य गर्भं सवर्णा तत्पञ्चपातिन
आसन् । वैवलोदयारामस्तस्यानुयायी नासीत् । तमेतत् प्रयत्नो जात ।
मय्यनता न मादिता । स विज्ञानवादी सामाजिक कार्यकर्ता अवदा । स मेघमिहस्य
पक्ष जहाह । तत एव नवमयज्जन । नदीनवमृचगणतम् । दयारामस्य निर्देशानुसार
कृष्णजलमादातु निश्चयोजानोऽपृश्यानाम् । स्मियमाण किन्तुकराति ? ते सधर्षयि
जन्तव्वा जजायन्त । मेघमिहदयारामयोर्नृत्वे उत्तमुदाय कूपे समुपगम्यत । पत्
पूर्वतएव कृष्णचन्द्रस्यमत्ता आयुर्वे परिहरिता विद्यमाना आसन् । अस्य कुन्ता
यष्टय सर्वाणि अस्त्रशस्त्राणि तदन्तिनं श्वराजन्त । मन्ये नम्यापि भयानक मुष्टस्य
पूर्वाम्नामोमवेत् ।

विलोड्य दयारामो वस्तुनिश्चिन्तितं पञ्चिनीन । मयर्जनमदोवन् — "भवतामयमन्या-
योऽनुता नो चनिश्चिन्तितं । युगपरिवर्तनं जातम् । ममशानुसारं भवतामपि परिवर्तन-
मपेक्षितमास्ते । माघघना भयन्तु । अत्याचारस्य युगार्थं क स्तुदयति ।
घान्दार्गुशाना प्रयोगेनामङ्गलमेव जनिष्यते । सर्वोऽपि ग्रामोऽस्मिन्नाद् भविष्यति ।
अस्माकं प्रगतिः । मयंवाचरद्वा जनिष्यते । वापूस्वप्न साकारो नो सम्पत्स्यते ।
अन्धत्र क्षिपतास्त्राणि । कृष्णमुद्रायत मयंसवर्गोऽप्य । पशुता नैव श्रेयस्करी
भवति । अन्धया विनाशकारिणी चान्दरम्बरा प्रवर्तिष्यता"

सहस्रान्तरिक्षं ध्वस्ये । मन्येमेदिनी चचाल । दयारामस्य निवेदन
मर्थं जातम् । धर्मध्वजिन प्रलयं कर्तुं रटिवद्वा कृष्णचन्द्रस्य मौनं सवेतमाप्य
तज्जना निश्चयं प्रहृतुं तत्परा जाता । अन्धःश्रो घट्टिप्रहारो कर्त । नृरायताया
नमन्दाण्डव प्रवृत्तम् । एकत्रहिमापरत्ताहिमा । एकत्राम्नाणि परत्र रित्तहस्तता ।
अस्ति कीदृशं वैपरीत्यम् ? पश्यतामेव तामसोदृत्तिराहता । स्वपेरस्परं रश्मिरस्य
पिपामवो जाता । मिथो हस्ताहस्ति, दण्डादण्डि, केशाकेशि, कुन्ताकुन्ति प्रहरण
प्रवृत्तम् । दयाराममेघमिहयो माघातिकाहृतिजाता । अन्येऽपि बहुश भाहता ।
झरित्यन कृष्णचन्द्र स्वनीत्या स्मयमान आसीत् । आज्ञानिनोऽप्याचारिण यत्
किमपि कृतुं स्तत्सर्वम् स्वल्पमेव । मत्स्याग्रहिणामुपरि चेत्थ जन्ताभ्रमणमैनिहासिक-

पुनरावृत्तिरासीत् । यो यो कूपमारोहत् तस्य तस्य कपालत्रिया विहिता । पश्यतामेव
कूपप्रकोष्ठगीतजल तप्तस्तरजित् ज्ञानम् ।

यदानुयायिनोदयाराम मेघमिह च ग्यमालयन्, तदा तयोर्गोवशुक्
वायपिच्छरादुदपतत् तयोर्निर्ममबलिदाने जातमिति सर्वे निरीक्षितम् । सहसा
चीत्तागोहननि । आशङ्गाभयपयनाया साम्राज्य ध्याप्नम् । दन्तद्वयस्यापुष्टाराभि
तत्र त्रिवेणीदृश्यममुपस्थितम् । अघटितषटनापटीयसी प्रकृतिरिति जनेषु भूतम् ।
लक्षावधि यन्त भूत तदेव जातम् ।

पुत्रगोत्रेन कृष्णचन्द्रस्यापि हृदयभक्तिरवश्या । तथा सोऽपि वरचरकमान् ।
त्रयाणामेवैकस्या चिताया दाहमस्वारो धाम्ने कृत । सर्वेषां नेत्राणि सज्जमान्यासन ।
वसतिनिवासिभि स्तेषा स्मारकं निर्मितम् अत्कृपाद् जनायानेतुमागतान् बलिदानस्य
मूककथा कथयति । इति दिक् ।

दिग्-भ्रमः

कलानाथ शास्त्री निदेशक भाषा विभाग, जयपुर

धूमशकटि^१ प्रतीक्षागले^२ शीत समधिकमासीत् गिरीशेन सहृत् प्रकोष्ठ-
धडा^३ पटिका दिक्षिता, किन्तु नाटिन्योमे समसि न सा दृष्टिगोचरा भवत् । निशी
परय समयोस्ति सप्ततर चेद धूमशकटिस्थलम्, विद्युत्प्रकाशस्य तावती व्यापक
भवस्या कथं सुलभा व्यादत्र ? गिरीशेन चिन्तितम् । तथापि समग्र दृश्य विलोक्य
तेनाऽनुमित यद्धूमशकटेशामने न्यूनान्पूतम् एकाहोरा त्वयश्चिध्यत एव । तदैव तु
निर्मासकमिव दुरगने । यदाकदा कर्मकराणा घृतकाचदीपिकायाः पारस्त्राणध्वनि सुदूर
श्रूयते विलीयते च । द्विजा यात्रिणो धूमशकटि प्रतीक्षायां प्रतीक्षागलेन सहैव
समिल्यते यात्रिविश्रामरुणे^४ गिरीशेन सहैव वेजासदीपु^५ समुपविष्टा ।

अवकाशदिनेषु स्वगृहान् प्रत्यागतस्य गिरीशस्य सर्वोऽपि समय कियत्
स्वरित व्यतिपात !! एवं पुनरपि विश्वविद्यालये कक्षासु गन्तव्य स्यात् ।
तान्येव पुस्तकानि, बाध्यप्रकाश, तुलनात्मक भाषाविज्ञानम्, भारतीयदर्शनम्
भवभूति, मृच्छकटिकम् । सस्कृतविभागस्य प्राध्यापकाः, केचन प्राचीनप-
द्धत्यनुयायिन, अपरे नितराभाधुनिका, एवमेव छात्रा, कतिपये पुराणपद्ध-
तिप्रिया, धोत्रवस्त्रसाधारणकंचुकनिचिता, अपरे तु पारचात्य वस्त्रवेष्टिता आधु-
निना । सस्कृतविषयस्य स्नातकोत्तररक्षा एव विद्य एव भवन्ति समिधा । यथा
हि छात्राध्यापकादीनामाचार विचारेषु समिधता दृश्यते- तथा कलास्वपि समिधता
प्रकटा-युगकारि च युवत्यश्च सर्वे स्नातकोत्तरकक्षासु अधीयते । स्नातककक्षासु पुरुष-
महिलानां पृथक् पृथक् महाविद्यालया भवन्तु नाम । भगवत्कृपया छात्रावासा नाम
भवति समिधा. । कथाछात्रावासा पृथगस्ति, काम भवतु स विश्वविद्यालय-परिसरे

-
- १ धूमशकटि द्रेन इत्यागलभाषायाम् । २ प्लेटफार्म, (रेलवे प्लेटफार्म)
इत्यागलभाषायाम् । ३ प्रकोष्ठे बद्धा पटिका गिस्ट वाच इत्यागलभाषायाम् ।
४ मुसाफिरखाना इति भाषायाम् । ५ बेंच इत्यागलभाषायाम् ।

एव । गिरीशेन चिन्तितं यदपि विदेशेष्विव समियाशङ्कावासा भ्रमभविष्यस्तहि मनोज-नवनीतमदृशास्तस्य रमिका सहपठितस्तु सर्वमपि दिवस सन्पाठिनीना वक्ष्येव व्यतियापयितु मर्चोप्यन्त । नात्र प्रयत्यापि बोद्धुमपारयद् यत् स्वाध्याये समय न प्रदाय किमिति मनोजो नवनीतश्च कन्याद्यावासासम्पाद्यो अमले प्रभूत समय यापयत् ? किमिति तावत्राशदिवसेषु नूतानि वस्त्राणि परिव्राज्य स्वकीयाभ्यास-पुस्तिकानामादानप्रदानमिषेण^१ कदाचिद्विनिताया, कदाचिच्च सुधाया प्रकोष्ठे यातु कन्याद्यावासाप्रतीकारेण सह सख्यमाप्नादयत् ?

तस्य तु मनसि न कदापि तादृशी समुदिताऽऽहासा । सोऽयं सुचिरदर्शनो, युवा, बुद्धिमान्, विश्वविद्यालय प्राप्तप्रथमोऽप्यस्ति उच्चश्रेण्या सर्वदेशोत्तीर्णो भवनीति सर्वे स्मर्ये स्निह्यन्त्यपि, किन्तु न तत्र कदाप्यशोष्य यदेवविधेपुरमिकोषिण्यु निरर्थकेषु व्यामगेषु समय व्यतियापयेदिति । कुतो न स्यादेवम् ? तस्य परिवार एव तादृश सदाचारपरम्परानुयायी, तच्छप्रतिष्ठश्च । भवतु स काम ग्रामवासी, किन्तु किं ग्राम तस्य परिवारो न सुशिक्षितो न वा भूधन्य स्यान्ममप्रतिष्ठति ? ग्रामवासीत्येव मयपि किं स निर्धनोचरा नागरिकसम्पत्ताश्रितः ? किं स न जाना-त्यागलौ भाषाम् ? अथवा किं स न वे याघुनिनाऽऽचारान् ? छात्रावाम, यत्र हि स समाकृत स्यान् धारयति, स बहुधा कार्यपालकपदेषु निर्वाचितोऽपि । किन्तु न तेन कदापि स्वाध्यायप्रतिरिष्यान्पस्मिन् कस्मिन्चन अन्तिकरेऽद्विज समयो यापितः । इतस्तुतस्यैव छात्रावामस्याऽऽवागमनस्तस्य महाध्यायिनो मनोज नवनीताऽऽवोऽप्यगते स्वल्प, सामाजिक सबंधस्थापने च समधिक समय प्रददति ।

अस्मिन्नेव शीतावकाले गृहान् प्रत्यागत स अयमप्राप्तेन विभ्रा सगाम्भीय पृष्ठोऽभूदिति सहसा तस्य स्मृतावागच्छन् । सप्ताहोऽपि तु नातीत, किमिति न स्मरेत्सर्वं मुस्तःटम् ?

“गिरीश किं चिन्तितं त्वया कदापि विवाहविषये ? अत्रिादेव त्व स्नानकोटरगरीशोत्तीर्णो भवितामि । तदनन्तर तु विवाहो न भवेदवामिन् ? किन्तु कश्चन ममगीत परिवारस्तु पूर्वं एव निर्धारितो भवित्यनन्दर्ष मया दृष्टश्च एव परिवारः । कथंवा मुनीसा, मुनिगिता च । स्नानिरा तु पूर्वं एवा-ऽस्मिन्, सुदयना सेव कन्या न तिष्ठेद्विवाहिता चिरवासाय । अतो यावदस्य कश्चन वरो निर्वाच्यते तैस्तत्पूर्वमेव यदि वयं स्वीकृतिं दद्याम तर्हि ते वरारा निश्चितः ।

१ मोट ब्रुक इत्यान्तभाषायाम् ।

७८/राजस्थानस्य घुनिना संनृत कथासेखरा

स्युः । कतिधा तु पत्राणि तैः प्रेषितानि । त्वग्माता तु वन्या द्रष्टव्यपि । त्व वाद्यमि
तर्हि पश्य ता त्वनपि !” उक्तं पिता ।

“नैव तादृशं किमपि । पञ्चपवर्षाणि तु चर्चाऽपि न विवाहस्य ।”

तेन साष्टोप स्वन्तिमुत्तरितमामीन्

मध्य एव मातोक्तवती” किन्तु पूर्वं निश्चयो, वाग्दान वा भवतिव्यत्र वा
तैः विरनिपत्तिः ? भवतु विवाहः पञ्चवर्षान्तरमेव । कन्यापक्षीया अपि न स्वरन्ते
सायत्तु । ”

‘भवतु न किमपि, किन्तु वाग्दानादेरपि चर्चा ममाध्ययने विघ्नायेत ।
लिङ्गता कन्यापक्षीयेभ्यो यदप्य कचन वर कृतायेयन्तु ते ।” सघाट्यमनेन पुनस्त-
रितम् । एतदुपरि विद्यावता, प्रकाममनुभववता च पित्रा भूयान वैचारिको विमर्शस्तेन
सह कृतोऽभूत् । पाश्चात्यमनस्तत्त्वज्ञ फ्रायड-एडलरप्रभृतयोऽपि मध्ये समानीता,
याज्ञवल्क्य मन्वादयो पि. वर्णाश्रमव्यवस्थाऽपि सुभृशं विचारिता, समग्रिक समयमविवा-
हिनस्तिष्ठन् न हि कचन विगिष्टं प्रयोजनं साधयति कश्चिदिति जनकेन साधयितुमिष्टं
नद्वितीये गिरीगस्तु ब्रह्मवर्षाश्रमस्थाधारः सतर्कं प्रतिष्ठापयान्वायिको, मानसिक
फास्तेरप्यत्र त्रिकामो न भवति पूर्णो, यावत्चर्चास्त विद्याध्ययनं न सङ्घेह,
तावन्तादृशी चर्चाऽप्यहचिकरी स्यादित्यादि सहैतुकं प्रतिपादयितुमिच्छन् । सुतस्य
तार्किकविश्वसिक्तिकोमन मनस्येव प्रवृत्तताऽपि पित्रा प्रकटं केवलमिदमेवोक्तं “सर्वं
सद्वहमपि मन्ये, किन्तु प्राचीनानामाश्रमाणां युगं तद्व्यतिपातम् । चलचित्राणामिदं
युगम् । अद्य हि प्राप्तकैशोर्षा, प्राप्तमौवना वा बानका ऋष्यशृङ्गा इव तिष्ठे-
युरित्यमभवत् । बह्व्यो मेनका त्रिश्वामिताया कृतेऽमित्रावन्ते । किन्तु त्वं नाधुना
तां चर्चां रोषयति चेतिष्ठतु तदिदमग्रिमं शीप्मावकाशं यावत् ।”

सहर्षं तीक्ष्णं धूमशकटिन् प्रकाशो^१ विरीशस्य स्मृतिसमाधिं भग्नमकरोत्
परिधानपिठकगादाय^२ स्वरितमयानुवसिष्यत् । आयाता धूमशकटि ।

X X X X X

(२)

‘शानुन्त’- नाटकवचनस्य पूर्वाभ्यासना दशमोज्ज्वलितस्य, किन्त्वद्य
यावान् विषयः समजायत, न तावान् पूर्वं वदाम्यभूत् । रात्रिरेव शानुन्ता ।

१. हैडलाइट । २. सूटकेस इत्यान्तभाषायाम् ।

प्रहोऽवद्' घटिका बीड्य समावेशन गिरीश । सार्धाष्टवादनम् कथं समग्रस्य
निरासी नाश । समग्रनाशस्य नैरयंक्यमिदं तेन तदा प्यनुभूतमासीद् यदा 'शाकुन्त-
लस्य मञ्जनमस्मिन्' राषिकाधिपेने भवत्विति विनिश्चित्य विभागाग्रभेगे नटक-
स्यास्य मञ्जोयुक्तं ह्यन्तरण विधाय तदनेष्टस्य मपादनमारो विरोधोपरि निश्चित
त महायकत्वेन च मुद्या समनुद्धा, तत्प्रसंगेन च साप्ताहादधिकोज्ज्वलि' शाकुन्त-
लस्याऽऽलेखमपादने ध्वनीत् किन्तु न जानात्यसौ किं तत्कारणमभूद्येन प्रेरितोऽयं
साप्ताहावधि भूय परित्यज्य आलेखममुं पूर्णमकरोदेव । मुद्यायाऽपि तु भूपान्
परित्यज्यो विहित । सा घराको सकोच विहाय बालकानां छात्रावासे, तस्य वशे
प्रत्यहं समागत्य दिवसं होरापर्यन्तमभ्यास, तस्य च श्रुतिलेखमलिखत्, त्वरितं लिखि-
त्वाऽपि मौक्तिकवत्सुन्दरैरक्षरैः सर्वोऽप्यालेखस्तथा संपादित इति दृष्ट्वा चकितोऽभवद्
गिरीश । निभृन्मनोज्ञत स, तेन हि पुरुषदम्भमभिभूतेन न कदाप्यनुमिनमासिद्
यन्महिम्ना अपि तावत्सुन्दर, त्वरितं च लिखितुं क्षमा स्यु । न केवलं सुन्दरमेव,
शुद्धमपि । मुद्यायां व्याकरणज्ञानमबबुध्यापि तु गिरीशश्चकित एवाभूत् ॥ असद्वृत्तया,
दिनम्भ्रनापूर्वकं गिरीश प्रतिबोधित पाणिनीयव्याकरणातुरूपं प्रयोगं परिवर्त-
यतुम् । कालिदासीयानां समस्तानां प्राचीनपरिवेशोपयुक्तानां च वाक्यानां नवीनेषु
साम्प्रतिकपरिवेशोपयुक्तेषु च वाक्येषु रूपान्तरणं कार्यमित्यस्येच्छाभूत् । किन्तु
स्वल्पमपि व्याकरणस्थानं मुद्या स्वरितमेव सूचयतीति परयता तेन शनैः शनैः
कालीदासीयवाक्यानामेवाधिकाधिकं तथैव स्थापनं समारम्भमभूत् ।

किन्तु न कदापि दम्भस्य, घमण्डस्य वा लेखमपि मुद्या प्रदर्शितवतीति स
सारथ्यमस्मरन् कथं सन्नञ्जया तथा शोक्तमासीदेव— "भवस्तु कन्याछात्रावासे
नाऽऽगच्छेदेवेत्यहं जानामि । अत एव सकोच विहायाहमेव भवच्छात्रावासे समागच्छ-
मेतावन्नि दिनानि । अन्यथा लेखो नाऽभविष्यत् पूर्णं, प्राध्यापनमहोदयारव नामे-
वापरिधिनी प्रासेधमिष्यन् 'स्त्रीशुद्धिद्वन्द्वबन्धुना त्रयी न श्रुतिगोचरा', इत्यादिना
वयं महिम्ना एवाज्ञानदोषभाज । किन्तु अलाऽऽलेखस्य समय-परीक्षणाय । यदि भवान्
मत्प्रहोऽते समायातु बभूव विदध्यान्नाहि महत्सोविष्य मे भवेत् । आनेषो मग्ने
होरात्रयं प्रहोष्यति, एतावन्तं च समयं नाऽहं परत्र स्थानुं शक्यामि ॥"

तज्जया, पञ्चान्तापेन च गिरीशस्तारत्वमनुभूय विलस्य ह्य सवृत्त ।
सशशाप्रार्थनमयं स्वरितं कन्याछात्रावाम गन्तुमन्वमन्यत । मुद्यायां शानीन्त्य, मुद्यायां

बुद्धि, विनय च दृष्ट्वा निहस्तोऽपि सबत । मन्ये तदिदमेव कारणमभूद्
यदनेन नाद्यप्रयोगे दुष्यन्तस्य भूमिकामपि कर्तुं मनुमत, यदाऽष्टावधानात् यच्छकु
लाया भूमिका सुधा निर्वहेदिति । ततश्च पूर्वाभ्यासेषु भूयात् समयमतिराह्य सर्वदेवासी
समयनाशपश्चात्तापाकुतो भवति स्म, किन्तु नायमजानात्कीदृशी सा प्रेरणाऽभूद्यथा
साय पचवादनसमनास्तमेवास्य पादो विश्वविद्यालयप्रेक्षागृह प्रति स्वत एव जिगमिषु
सम भवताम् । बापिकोत्सवानन्तरमप्य सर्वं तदिद नाटकमचनादिकं विहाय केवलमध्ययने
एव समय प्रदास्यतीति मुदृढ निश्चितमनेन । मनोज्ञ-नवनीतादयस्तु नाटक पूर्वाभ्या
सेषु कियन्त रसमगृह्णन्ति स पश्यति स्म उपहसति स्म च तान् मनस्येव । एवविधा
स्तथाकथित-सामाजिकाश्रद्धाया सर्वदेव तेनोपहसिता अभूवन् । ते स्वसकृदमु प्रत्ययो
घयन् 'सखे गिरीश, तपोवनस्य कृपिकुलस्य वा पुस्तककीटापिनशकास्तव किं जानीया
जीवने कोदृशो रसो भवतीति । अरे कुमारसम्भवस्य भामिनीविलासस्य च पाठका
भूत्वाऽपि यदि वयं खदिरवृक्षवद्भूताः स्थाम तद्दिग्घिसमाक साहित्यपठनम् ॥' एव च
सर्वदेवतान् समुपादिशत्- 'वन्धव स्वपित्रो समधिकं द्रव्यं स्ववस्त्रपुष्केष्व्यादाय
छात्रावामाना जीवनं रसयतो यय न जानीमो यदाधुनिकजीवने कियत्य प्रतियोगिता
अस्माभिर्योदध्या दति । यद्य हि प्रतियोगितायुग्मम् । विश्वविद्यालये प्राथम्यं वा,
समधिकानकान् वा यदि वयं न समामहे, भृत्यै च द्वाराद्वावारमाहिष्येन कर्तव्यं
भवत्तदा कुमारसम्भवो, भामिनीविलासश्च न भोजनमस्मभ्यं प्रदास्यत । अस्माकं
नियोक्ता नेदं प्रक्षयति यद् भवता सख्य कतिकन्याभिः सहास्ति, स भवतामकतालिका
मेव द्रक्ष्यति । " इत्यादि ।

वञ्जासु प्राथम्यं लब्धवान् गभीरं समादरणीयश्च छात्रोऽयमभूदिति सर्वे
तस्य गौरवं रक्षन्ति स्म । ततश्च तयाविद्या रसिका सहपाठिनो नैनं प्रकटमुपा
हसन्, किरवनेन ज्ञातमासीद् यस्तैस्तस्य नाम "नैयायिक" इति रक्षितमभूत् । पर्यन्ते
तदिदमपि तैर् ज्ञातमासीद्यन्नेयायिकत्वं तस्मिन् केन कारणेनाऽऽरोपितमभूत् । अथा
नाद्यगृहे सहृदयास्तु रसनिष्पत्तिमधिगच्छन्ति, "नैयायिकस्तु रया सर्वेशमकुड्यारम-
रन्ति भा" न निषिद्रस्यन्ति, तथैवायं जीवनरगभवे "नैयायिक" एवाऽभूदिति
तस्योचित्यमेभिर्देतमभूत् । सर्वमिदं ज्ञात्वा विनोदमेवाऽप्राप्तवन्भवत्, न कदाप्यकु
प्यत्, यतो न तेनाऽऽमनि सहृदयत्वभाव कदाप्यनुभूतः ।

किन्तु नाटकस्य पूर्वाभ्यासेरस्य मानसेज्जातं किञ्चिदाऽऽन्तरिकं परिवर्तनमिव

१. भालेखं वाचयित्वा, विनयत समयमयं ग्रहीष्यतीति समयनिर्धारणमिति यावत् ।

विजीयते इत्याशङ्कते स्मायम् । क्षणेनैव चाऽऽसक्तमिमां दूरमधिपदसौ । कथं तदिदं
सम्भवति ? धाणिजोऽनौ व्यासना, मुनीर्वपरिश्रमानन्तरं विधामवन्मनोविनोदोऽयं कं
वा हति सपादयेत् ? नाश्रयं तत्र कामपि हानिरन्व भवन् । सुधापि तु प्रथमं श्रेणिना
छात्रैवाऽभूत् । साऽपि तु नाटकेऽस्मिन् भूयास समसं यापयति । सापि गभीरा,
समादृता च छात्राऽस्ति । द्वयोस्तवाविद्यं माम् मुष्णष्टमेव । तर्हि सापरातीने
होराद्वये पूर्वाभ्यासव्यतिपादिते को वा दोषः समापठितः ? तद्विमिश्रमन्तद्वन्द्वं
निरन्तरमन्वमवदधौ । किन्तु स्वकीये व्यवहारे पि तु ईपत्परिवर्तनमयमनुभवति
किमिदम् ? यो हि गिरीश अनितया, श्रद्धया, अन्यया वा कयाचन सहपाठिन्याऽभ्यास-
पुस्तिकां प्रदातुं, वरयच्च पुस्तकस्म नाम लेखितुं वा पृष्ठोऽपि बाधयेन् केनैवोत्तरमदान्
सोऽभूत् पूर्वाभ्याससमयेऽनितया, माधुर्या चाभिवादिता किमिति सस्मितमुत्तरं
प्रददाति ? अनिता माधुरी च अनमूया-प्रियवदयोभूमिके अस्मिन् नाटके निर्वाह्यतः ।
किमिति सर्वा एतां स्वस्व भूमिकां शिष्यवन्तपि स प्रमोदमनुभवति । अयपूर्वं
श्रीनरेश पादत्राणयुगस्य प्राचीनतां दृष्ट्वा किमित्यनेन नूतनोपानयनमिष्यते ? न
केवलमिष्यते एव, पूर्वाभ्यासस्य तुल्ये एव दिवसे नूतनमप्यनेनोपानयनम् ।

नाटकेऽस्मिन् नवनीतोऽप्येका भूमिका वर्तते, मनोजोऽपि । तावपि
सुषमिणात्री युक्ता । सामाजिकी, लोकप्रिया चाऽपि । कन्याछात्रावासस्य सोपानं
सह तपोर्यावान् परिषदस्तावान् नान्यस्य भवेत् । किन्तु द्वयोरणलयोर्वाणी न
तावती गभीरा, उच्चारणं च न तावत्कुटुमिति विभाषाकार्येण गिरीश एव
दुष्यन्तस्य भूमिकार्यं वृत्तोऽभूत् । पूर्वाभ्यासना सचालनस्य प्रभूतो भारोऽपि तेन
गिरीशस्वैवोपरि प्रसिद्ध आलेखोऽपि तेनैव लिखितोऽभूदिति कृत्वा । नवयुगीना
अनिता माधुरीप्रभृतयश्चात्रा प्राचीनपरिपाटीवदो पुस्तकरीटस्येवाऽस्य दुष्यन्तस्येन
अवने मये निराशाम्नु भविष्यन्ती यावद्विगतमनः । किन्तु किमिदं विपरीतं सजातम् ?
त दुष्यन्तत्वेन कृतं बोध्यं यथा मुग्धा प्राप्तीदनं, तन्नु प्रत्यागितमेवाभूत्, किन्तु
नवयुगीना कन्यका अपि अयनेनानेन प्राप्तोदनेवेति तेन प्रुतम् । तदेव न जाने येन
वारण्येन, गिरीश प्रस्ताविनवान् यन्नवनीत कण्वस्य, मनोजश्च विदूषकस्य भूमिकां
निर्वहेदिति । त्वदितमेवेदं समुत्तुमताचार्येण । किन्तु प्रस्तावस्यास्यान्तं वाचनेष्वपि
तु नाऽभूत् ? नैव, नैव । किमिति स्यादेवम् ?

×

×

×

×

×

(३)

माधीयशीतस्य निशीथे यदा प्रेक्षागुहाद् दृशका. आनुन्तयस्य मचन प्रत्यशी

कृप प्रयाचासना प्रभूस्वना मर्या मुञ्चार्कव चाणी निरस्मत् । 'दुप्य'त-
 शकुन्तलयोभूमिके निर्वहता कलाकार-द्वयेन तु चमत्कार एव कृतः । सजोद इव
 तैविहित कानिदाम ।^१ दशकेषु कुत्तपति, प्राध्यापका, सभावितानागरिकाः
 वरिष्ठा प्रगामका, एत्रकारा कनाकारा सर्वेऽप्यसन् । कुत्तपतिना, प्रशासकैश्च
 विभागीयाचार्यै स्वप्रज्ञया कलाकारयो मन्त्राश प्रापयितुमनुह्य किन्तु पत्रकारास्तु
 नेपथ्यान्तरेव प्राविशन् । सहस्रपीडन तैमिरीशोऽभिनन्दित । तदिदमनुमातु सुपाक-
 मामोदयन् इवस्तेनेषु समाचारपत्रेषु गिरीशस्य मुक्तकण्ठे प्रथमाना स्तम्भा दृश्यन्ते ।
 केसूरगण्डिन बाहुरय सस्मिन खविनय चाभिनन्दनानि स्वीकुर्वन्वासीत्, एकवेणीधरा,
 शुभ्रवस्त्रावृत स्वकीयमभिनन्द्य मौन्दर्यं त्रिमुणमिव कृत्वा प्रसारयन्त्री सुधाऽपि तेषा-
 मभिनन्दनानि विनयावतता भूत्वा स्वीकुर्वाणाऽभूत् । विभागीयाचार्यो हर्षगदगदो
 भूत्वा समभ्यनन्द इवावपि । तदैव शैत्यापनोदनिपुणश्चेत्यपणी^२ उष्णपेया
 ममायाना । अर्घ्यार्पण, प्राध्यापकं, कनाकारंश्च तस्या रसास्वादो गृहीतः । न
 ज्ञान, कतिवार मतिरिक्ताकचक्य छायाचित्रशङ्कैस्तपा^३ चित्राणि गृहीतानि, कति-
 पदैरुत्तमैस्तु तस्य स्मृतिहस्ताक्षराण्यपि^४ त्रिषुतिनावि ।

अपूर्वं कश्चिदयमुत्तमोऽभूद् गिरीशस्य । कतिञ्च विषयविद्यालयोद-
 परीक्षास्वनेन प्राप्त्य सत्यमभूत् तदाऽपि जगतामभिनन्दनान्यमौ स्वीचकार,
 वादविवादप्रतिभोगितासु प्राप्त्य लब्ध्वाऽप्यभिनन्दनान्यनेनाऽजितान्यभूवन्, किन्त्वस्य
 रात्रेऽभिनन्दनेषु कीदृशमभूद् वैलम्पय यदनेन चायचक्य मीधुचपकमिमानु भूतम् ।
 केन कारणेनाद्यनन साफल्यमिदं गरिमास्वयनुभूयत इति विचिन्तयितुमवमरोऽ-
 प्यनेन न लब्धो यदा नेनचन सूचित मन्मस्तरक्तटि^५ कनाकारान् स्व-स्वगृहान्
 प्रापयितुं प्रतीकने । चाय-पान समाप्य नगरस्थैरध्यात्रावासीर्य शतावर्गमनानुमति
 याचिना । छात्रावासा सर्वे निरुदस्या एवाऽभूवन् । अतः सुधा विहाय माधुरी,
 अनितादयोऽन्याऽध्यात्राश्च सत्यामेव शक्या प्रयन्ता । आचार्यदयोर्पि निरगमन् ।
 मनोब्रजवनीतादय इवभीषेद्विचर्चनिर्गता भवेयुरिति सर्वे जानन्ति स्म । दुप्यन्त-
 शकुन्तलादिनायकयो कृतेऽभिनन्दनाना पूर. इयानऽभूदयत् ताभ्या स्ववेपावतारणाय
 समय एव न लभ्योऽभूत् । अतः शीघ्रं नाट्यवेपावतारणमाभ्यामारब्धम् । स्व-स्व
 परिधानानि परिधाय यदा लो बहिरागतौ तदा मचप्रबध्ना विद्युत् प्रचछादयुत्तहारे
 मलाना अभूवन् । प्रेक्षागृहाद् बहिरागत्य दृष्ट्यामपि परस्परं दृष्टिपान कृत-

१ चाय इति भाषा । २ फोटोग्राफ इत्याग्लभाषायाम् ।

३ आटोमोफ इत्याग्लभाषायाम् ४ मोटर वन इत्याग्लभाषायाम् ।

किन्तु तैकेनाप्यद्वितीयादिन । मनसि परस्परमभिनन्दनप्रदानस्य नृत्यामपि तीव्रयायाकादाया किमित्येतयोर्वैद्यरी नात्र प्रमृतेति चेकोऽप्यज्ञातात् विचित्रा समभवद् द्वयोरपि यत्र स्थिति । गिरीशेन स्पष्टमुभूत यत्साफल्यमस्मिन् सुधाया माहर्च्यस्यापि वर्तने कश्चन भागः । किं तदिदमेव साऽप्यनु भवति ?

"सर्वे गताः । शीतं च प्रबलम् । अहं भवती छात्रावाप्तं प्रापयानि, सतः परावर्तित्ये ।" गिरीशेनोक्तम् । विरीशस्य छात्रावाप्तः पूर्वमागच्छति स्म, तदनन्तरं अन्यच्छात्रावाप्तोऽभूत् ।

"चायपानमेतद्वदमूढं यत्तत्र गत्वा निद्राऽजगमिष्यति इत्यत्र सङ्गेह एव ।" सन्ध्यामात्रमुखाभ्नुक्या सुश्रयोक्तम् । द्वावपि स्फुटमहमतामेतदुपरि ।

"अद्वयतनी भक्त्या मयदीमेवाधारीवृत्ते इत्यहमनुभवामि । सर्वोऽप्यासेष्टां मया नायिकाया प्रमुखी भूमिका भवत्या . " गिरीशेन वक्तुमारब्धम् ।

"अहो विनय । आलेखे किममूनमदीयम् ? भवता तु सर्वं लेखितमासीत् ।"

"समग्रमपि नगरं शब्दो भवत्या प्रशसाया व्यापृतं स्यात् । पदकराणां प्रतिक्रिया किं भवती नानुमानि ?" गिरीशेन विचिन्तितमापत्य कर्णान्तिनमिव अस्थितम् ।

"प्रथमं तु प्रशसा भवत एव स्यात् । भवतामभिनयं वीक्ष्य तु मयाऽप्याहमा विस्मृतोऽभूत् । यदि मदीया कश्चन प्रशसाऽपि भवेत्तर्हि तस्यामपि भावस्वीमेव प्रशसामह इदयामि ।"

"किमिति ?"

"यतो हि मदीयाया भूमिकायामपि प्रतिवाक्यं भवतामेव तु मार्गदर्शनमासीत् ।

द्वयामप्यनुभूत यत्स्वल्पीयानपि छात्रावामपर्वन्तो मार्गे विद्यान् प्रतम्ब समं भूद्वययोर्वार्तालापः समाप्तिमेव नायानि स्म । वार्तालापेऽस्मिन्ननुभूतपूर्वो मधुरिमा कथमनुभूयते स्मेति द्वाभ्यामपि ज्ञानं न वेति न वक्तुं पार्यते ।

अन्यच्छात्रावामस्य प्रमुखद्वाराद् बहिर्वैतासदी पतिताऽभूत् । विनयं ज्ञात्वेव गिरीशस्तदुपरि निरूप्योऽभूत् । 'हि भवानत्रोत्प्रेष्यति ?' सुधाया साऽऽश्चर्यं वृष्टम् ।

“क्षणाद्यज्ञोपविश्य चिन्तयितुं वाछामि न च तदिदं सर्वं मज्जातम् ?”

“किं सर्वम् ?”

“मा पृच्छ तत् । क्षणं चिन्तयानि तदा वक्ष्यामि, न जाने किमिति तादृशमद्भुतमुत्तरं विरीशः प्रादत्तम् ।

“चिन्तय, तदा वदे । अहमप्यनेव विष्णुमि तावत्” परिहृतपूर्वकं सर्वदा महत्त्रयम्भोऽप्यज्ञया छात्रया समुत्तरितम् तत्रैव च स्थितवती । किमिदम् ? केन निजीये तस्मिन् श्रोतस्य प्रकोपे नैनयो कतरोऽप्यन्वभवन् ? मन्ये तदिदमपि कनिष्यप्रणान्नर ताभ्यां नानुभूतं स्यादन्तो विमानपत इति । तस्मिन् परिवेगे तदिदं तु वयमनुभूतं भवेद् यत्कञ्चन तौ तत्र स्थितौ पश्यन्ति स्यात् ॥ किन्तु हतम् । किमिदम् ? होराध्याननर ताभ्यामनुभूतं यत्प्रमुषेय प्रसम्बतस्पर्को पृष्ठतोऽन्धकारे कञ्चन जगत् शनैः जनैरपमरतिः । इहाम्यामपि तावच्छतं बुद्धिप्रपतितमूर्तकं, न इहापि तु जयो जनः अनुमिताः । विरीशेन श्रुतिश्रुत्या, श्राव्यपट्या चानुमितं यत्कोपामेवो नवनीतं स्यात्, अपरो मनोज्ञं सुतीयकच राजपाल इवानुमितः । छात्रावाप्तयेमे छात्रा निजीयेऽस्मिन्नत्र किं कुर्वन्ति ? अस्मिन् जीनेऽत्र किमिति समायाताः । किन्तु तावता कालेन सुदूरं प्रयागात्ने सर्वेऽपि । ततश्च किमिदम् ? सुदूरादेशं भूमिनिर्गम्यादृष्टमस्य ध्वनिः यत् श्रूयते ? पुनरप्येकोऽट्टहासः ॥ अघुनः तु मुनिश्चिन्तयेव वदेते त एव छात्रावासीवास्तदात्राः । ध्वनिरपि तस्य सुपरिचितः । तेन न ज्ञातं कदा तत्प्राग्वाङ्मुखा समुन्वाय, केन द्वारेण कन्याद्यात्तावासः प्रविष्टा भवेत् ? किं किंचिद् द्वारं तदाऽप्युद्घाटितं भवेत् ? मन्ये किञ्चित्-समयं पूर्वमवाप्त्याताभिरद्वाराभिर्द्वारमुद्घाटितं रक्षितं स्यात् ।

अट्टहातेभ्यस्तस्माद्विरीशः कदा समुदनिष्ठः, स्वदा कुत्र प्रचलितः कुतश्च प्राप्तः, इति नाप्यमजानात् । अपर इव कश्चनापि समाधिर्भवेत् ।

X X X X , X

(४)

छात्रावाप्तोप-पटिकया यथैव नव वादिकानि तथैव विरीशः, स्वपरिधान-पुटत्रयादाय निभृतः छात्रावासाद् बहिरासत् । सोऽजानात् यत्छात्रावासीयानां वृत्ते नैशमोक्षतम्यायं समयोऽभूत् । ततश्च सर्वेऽपि योजनकक्षे पृष्ठतो भोनव्यापृता भवेयुः । किन्तु किमिदम् ? रणवीरः कुञ्चनं समावच्छन् छात्रावासस्य प्रमुख-प्रवेगद्वारं दृष्टस्तेन ।

‘वयं गिरीश ? कुञ्चनं गच्छामि किम् ? विमितीदं वस्त्रपेटवम् ?’
तेन पृष्ठम् ।

‘आमं घात । कतिपयदिवमाना कृतं गृहं गच्छामि । तूणमेव प्रत्या-
वर्तिष्ये ।’ उत्तरित गिरीशेन ।

गृहम् ? अपु अवकाशं दिवसेषु न गतं किं च गृहम् ? अयं स्व-
काशोऽपि नास्ति । बापिशो नरशृङ्खलान्तरं सम्प्रति पञ्चस्य त्रयस्तीक्ष्णतरो
भवेत् । त्वं वयमस्मिन् बाणश्रयणं त्यक्त्वा गच्छामि ? किं तत्र कुञ्चनं विशिष्टं
वायव्यामगं ? कुञ्चनं तु सर्ववर्णितं ?

‘सर्वं कुशलम् किन्तु विशिष्टं वार्यमकेषामतिभयम् । तदर्थं विना सह कुञ्चनं विमर्शो
विधेयोऽस्ति । तं विद्याय पुनः प्रत्यावर्तिष्ये । गुरुं ब्रूयामि गृहान् । इह छात्रावाप्त
भोजनावये मासिकशुल्कं देयं स्यात् । मया पूर्वमस्य निघाडं विस्मृतम् । त्वं मदर्थं
तत्र तदिदं वित्तं दत्तं । अत्र सप्ताहार्धधिकं समयं न ग्रहीष्यामि वरावर्तने । तथापि
मन्त्रालयं ब्रूम्यपेक्षया भवति त्वं कथयामि ।’ इति कथयता गिरीशेन रणवीरस्य
हस्ते मुद्रा निहिता । ‘इदं स्वपरं मदर्थं कुर्याद्वेदमायुं भवेत् । पुस्तकालयस्य पुस्त-
कद्वयं मया गृहीतमासीत् । तत्रत्यागर्तनस्थापि समयं धनं एव निर्गच्छेत् । बापि-
शोऽनन्तरं दिनत्रयस्य निरन्तरमवकाशोऽभूत् । अतस्मिन्वावकाशोऽयमव्यापृतेन
मया न धर्तुमनुमतिं पारितम् । तत्र हिदं पुस्तकद्वयमपि पुस्तकालये मन्त्रालया
परावर्त्य । पूर्वं स्वहं गृहे एव तदिदं नेतुमवाञ्छन् । किन्तु द्वारं त्वं मिलितं एव,
अतः किमिति न तुभ्यमेव तदिदं प्रददे ? अतस्तदिदमपि त्वया वर्तय्यम्, कुर्यात्,
इति वृत्तायेन गिरीशेन तन् पुस्तकद्वयं रणवीराय स्वहस्तपटवाम्निष्कास्य
प्रदत्तम् । रणवीरो नाभिचिप्यन्तु न पुस्तकद्वयमिदं गृहानेव नेतुं
विवशोऽभविष्यत् ।

रणवीराय ‘दिनत्रयावकाशे मया बहिर्गन्तुमपि न पारितं मिति कथयता
मन्त्रालयानादयन् मया न वक्ति । अन्तिममिदं न तत्र छात्रावासस्थेन व्यतिपातित-
मभूत् किन्तु स्वग्रामस्थैकस्य मित्रस्य नगरस्य गृहे यत्र निवसन्त्येव तस्य मूढं नगर-
स्थं निर्माण्यामेकस्यां कमररोभूत्, निष्कृतं व्यतिपातितम् । मित्राय चानेन वि-
समभूत् यत् छात्रावासं भूलं व्यवधानमेषु दिवसप्यध्ययनस्य स्यादिति नाहं तत्र स्थातुं

१ फौजदारी इत्याग्नभाषामाह ।

८६/राजस्थानस्याधुनिका संस्कृत कथासमूहः

वाह्यामि । तत्र मदीया अन्ये महपाठिन समय व्यतिपाषेयेयुर्गित्यत्रैकान्ते किंचन पठिष्यामि ।' सत्यमेव च तेनैषु दिवसेषु नान्यत् कृतम् । अध्ययने, एकाकिञ्चित्तने, मनने, सिद्धावतोरुने, निदिध्यामने च दिनत्रय, दिनचतुष्टय वा कश्च निरणादित्यनेन गणितमपि न । समाचारपत्रेषु कदा किं प्रकाशितमिष्यति द्रष्टुं नास्य वाह्या समुदिता । भोजनमप्यप्य पाषवंस्थे पान्याचामे^१ निमृत्तममाधारणेषु समयेषु गत्वाऽगरोत् । ग्रामसुहृन्नु एकैक्येवाऽग्नौ न । स प्रायशः स्वनिर्मणी-भोजनात्तये एव भोजनं करोति स्म, स्वलोपसे एव च समयायाहोरात्रे सञ्चिन्तनकोष्ठमायति स्म । अतः प्रकोष्ठस्य रातिका गिरीगस्य सविषे एवाऽतिष्ठ देषु दिवसेषु । अर्द्धं च म ता स्वसुहृदे परावर्त्य निभृत छात्रादीपमागतं, स्वस्त्वन्वादातुम् । नाय कचनान्न द्रष्टुमवाह्यन् । इदमपि साध्वेव ज्ञात यद् द्वारि रणवैर एव मिलितः, न मित्रेषु तेषु कश्चन येषामदृष्टा-हार्मस्तस्य सदाधिमन्त्रस्मिन् निशीथे भग्नोऽभूत् ।

तदैव तेन विचना गणपकटिरेता^२ राजमार्गे यान्ती दृष्टा । न तस्या वाञ्छन यात्री स्थितोऽभूत् । द्रुतमेनामाकारयदसौ । तस्या स्थित्वा निरदिशात् सौम्यम् 'द्रुत यूयञ्चकटिस्थल प्रति चल । अप्ययानस्य सवयो निकटायत एव ।' सरभस यानमिदं राजमार्गे प्राविशु प्रारभत ।

१ होटस इत्यान्तभाषायाम् ।

२ साइकिलारिक्सा इत्याग्लभाषायाम् ।

मूल्यान्यमूल्यानि

शशि गुप्ता

"मात ! अद्य मम कतिपयानि मित्राण्यवभियन्ति । तेषां कृते किञ्चि-
दुष्करेयं मिष्टान्नं ज्ञेयम् ।" विजयेनोद्घोषणैव कृता । "नच अद्यापि मित्राणि ?"
ह्य एव समागच्छन् ते । किमिदम् ? अधुना त्वज्जनमपि न करोषि । अध्ययनं चाऽऽ-
माप्तमेव । ततः किमर्थमेतदामन्त्रणादिव मायोग्यते त्वया" मात्रा स निभंतिम्त ।

'अम्ब ! त्वं न जानासि । एष खत्वाधुनिको व्यवहारः' । यदि नाम
मित्राणि नाऽऽमन्यन्ते, तदा त्वस्माकं प्रतिष्ठैव न शिष्यति" विजय स्वमतः (नमोऽवा-
यितुं) प्रायततः ।

"वयं ततोपाहारगृहं नैव नयसि सुहृदः ? एतदर्थं कृष्यकाणि न
प्रतिपातयामासते इवम् । अथवाकर्तव्यं कृत्वा विपत्तेः स्वगृहं जनसङ्घस्य विद्यातुम् ?"
शुक्तिः प्रायच्छत् सा ।

"बाठ बाढम् । अद्य तु समारम्भं विधेहि । न पुनस्तमत्रविष्ये तानि मित्राणि ।"
पराजित इर्वनया युक्त्या न्यवेदयत् स ।

अम्बा तु प्रहृष्टा नम्रतामेनाभाभयः । जानाति सा पुत्रस्य मुधावचनानि ।
परं किं कुर्यात् सा ? एव एव तु पुत्रः । न काश्चिन्मां सन्तति । नैव भोग्यमेतत्
खल्वजितं धनम् । परं निरर्थको व्ययस्तु निवारणीयः । अथैव सेविता न तिष्ठति
गृहे प्रतिश्रयम् । स्वकीयं च तस्याः स्वास्थ्यं न च बाधयामहम् । अतएव सा पुत्रस्यै-
वाद्गुणमुत्साहं शिथिलयति स्म ।

सध्याकाले विक्रयस्थं सुहृदं आणन्तुमारभे । वज्रसु तेष्वेकां शुक्तिरत्न-
विद्यतः । हेमेत्यभिधानमाग्रीत् तस्याः । नैसर्गिकं तदीयं सौन्दर्यम् । वेशमूढां चातीव
रम्या । युगानुकूलं तस्याः नेत्रस्य वलादाकर्षयति स्म सुवनान् । तं परिवृता सा मुक्त-
भावेन स्मितान्धकिरत् । यदि बोधयि तस्याः हस्तं धर्तुं प्रयत्ने, तदा सा नैव जगत् ।

पर केनापि व्याज्जेन ह्यन तु भीष्ममेव प्र याजहार मा । स्पष्टतः । तदीयोपस्थित्या
स्मिन्नेव सर्वं एव युक्तं ह्यनन्ति स्म ।

यदा च भोज्यगाम्भी तदाऽऽनीता तदा ते हेमा प्रीणयितुं चतूनि प्राय-
च्छन् वीनं पुयेन । मत्स्यं चतुः सर्वेव ममारब्धा वयः । हेमाऽप्यतादृशमनुनय
दृष्ट्वा त्वय न मोदेन । परं चक्षुष्यं तु भीमा भवति । मवीं भोज्यगाम्भी रथ मा
निगिरेदेराशिनी ? तत्कृततया ध्वजपदा एव प्रदत्तास्तदनन्तरम् । न हिमपि स्वी-
कृतुं मत्स्यं मा । तस्या निग्रेप्रमाणं यमास्तदय ते स्वयमपि यत्किञ्चिदप्रतुमाध्नातु
वा प्रापयन् । अन्तराले च मन्त्रविज्ञाप्यमधिकृत्य वार्तां अवि चान्ति स्म ।

“अथ तु मुष्ममहाशयै स्वभाषणे न हिमप्यभिन्नं प्रतिपादनं १११ । ते
त्वच्च भाषणाय प्रवृत्ता एव न प्रतीयन्ते स्म ।” एवेन समुद्रयसितम् ।

‘अहं तु भाषणस्य समान्तिं यावद् अभूवन्मेव अकार ।’ द्वितीयेनो
दीरितम् ।

“अरे ! तदीया दृष्टिन् हेमामेव चिन्तयति स्म । वराहं स कथं क्षमेत
भाषणाय ?” कथनेनानेन महं हेमाया दिशि नयनं मरेतमिव कृतवान् तृतीयो
युवकः ।

‘नहि, नाहे !’ विरोधमिव प्रदर्शितवती हेमा । “प्राध्यायकास्तु वीणा-
मेवाऽन्येयन्ति । मद्दिशि तु तत्कवारम्भे न दृष्टं तै ।” प्रहृष्टेन प्रतीयते स्म मा
वचनयन्तेन । परं गन्धस्य ज्योषि नाऽविद्यतं तत्स्थानं, इति तु सर्वं एवाऽऽगिषु ।
ततश्च तदीया यजनमार्गमासादय समग्रं एव युक्त्वर्गोद्गृह्णात कृतुं मार्गमे । नैव
प्रवञ्चनायास्तं धर्त्वेवमिति । प्रकटीकृतं तं सर्वं । आत्मानं एति तेषां निष्ठया
हेमापि बहुतोऽन्यन् । तदनु सा स्वयमपि मुक्तभावेन जहाग ।

‘आ । गृहीतैराऽस्माभि ।’ कथनेनानेन सादं सर्वं यत् पुनरप्युद्गृह्णात
चक्रुः ।

एयमेव मोदमानास्ते होरादयः यावत्तत्वेवाऽतिष्ठन्त । ततश्चागामिन्यव-
वाणदिवसे विप्राददर्शनाय निर्णीयं तत्रतः प्रस्थिताम् । तेषां निगमनमालस्य
विजयस्य माया दीर्घमुच्छ्वसितम् । साम्प्रतमन्वितमेव तदीयं यात्र पीडया सप्र-
रतमासीत् । परं यत्तया तथा चपत्पात्रादीनि श्लाघितानि । ततश्च परिश्रान्ता
सा शणमात्रं शय्यामध्यागन् । परं तस्यां भाग्यं विभ्रान्तिरन्वलिखिता आसीत् । अतः

यथ लभन मा विश्रानि नियममाश्रय विद्याम प्राप्तदत्तो मा । यत त्रिद्विष्या
वयन ध्रुवा न अशाक स्त्रा जयिनुम । तयावपाटाबुद्धिप्राप्तिः । एतन्मेव मन्त्रात्ता मा
विजय हेमया सह प्रयाग्न दृष्टवा ।

किमपि गृह न गता ? अस्या पितरौ चिन्तितौ न भविष्यत किम ?
जनया निनार्तिमनः ।

नैव दूरभाषण समुचितमनया यदपि माध्य भोवनमर्तव्यं विधास्यति ।
विजय प्रयभाषत ।

किं माध्यभाजनमपि मयोपवत्पनीयम् ? न तत सुकरम् । अहं तु
भृश परिभ्राताऽस्मि । नयेना वमपि भोक्तव्यमयम् । तर्जय भोक्तव्यं शुभाभ्याम् ।
वयदिर्बन मा प्रति यवनन ।

वाङ्मय । पर विनम्बो जायत च मन्त्रमन तन् न काश्चि चि ना
कल्पीया त्वया । जाह्नव्य तानवन विप्राय यमिष्याम्यहम् । अतो न जागरणीयं
भया माङ्गन । मानर ममावमाननिव विजय प्राचोचन ।

मात्रा न प्रयत्तरितम् । हेमां प्रति नृपि निरिष्य मा गृह त प्रविशेन
द्वारागला च योजयामासऽभ्यन्तरत । ततस्त विजयन हेमाभिर्वय कोपि नयन
सक्तेन प्रहित । तया च महाम धूमध्वजं गजेतरङ्गं समूचिन्तम् तनरमोमादव
प्रस्थिती ।

×

×

×

×

×

कतिपय होराभ्यन्तर कपाटोदघाटनस्यध्वनि श्रवणम् । अनन विजयस्य
प्रयागममनुमिन जाग्रतयानज्जनया । आश्वस्तोव सा पुनरपि शक्तिमिषय ।
पर मृतस्य वक्षे कर्णे अप इवाऽनूयन । मायाम मन्त्रमानोता का पि हास्यनिश्च
तकणकुट्टरो ममागता । तनस्त्रनुमीय विमप्यनार्थं कृत्य मा वृद्धा मनस्यव
चुणोम । परिभ्रातिवजान सा न क्षणाकाश्चिनु प्रनाडयितु प नैज मृतम् । परं
निनप्यलभ्यव मग्भूव । पाश्वपश्चिन्ननायपि विरिचिचर विन्ध्यात् वराको मा ?
विननवदृवमात्रियाऽपि नाऽनरन् मा विमपि रिष्येनुम । अवममामानं विज्ञाय
सा मुमूक्षेवः क्षिप्रान्ता । पनिन्तु पूवमव त्यक्तकाकिनी तं स्वयन । मामनया -
नन्तर विजय जनिमनघन । तमाद्यर्थैव सा यथावच्छिन्नजीवत यादयति स्म ।

पर तप आचार्योऽपि निर्मूल इव मञ्जान । 'धिमेतादृश पुत्रम् । न यन्तु विवा-
रप्रति म विनूतुनम्ब मानुतुलस्य वा प्रनिष्ठाम् ।' तथा निगदिन मनस्वेध ।

तदनु वदा वन्तु निद्रावज समुपगता सेति तु तथा नैव ज्ञानम् । पर वपा-
टोदघाटनमुद्रणाभ्या पुनर्नवि जागृतिमाययी या । भटित्युत्वाय सा मृष्यङ्गारमुद्र-
पाटवामास ददर्श न मन्दमन्द गच्छन्ती कामपि भुवति निश्चिन्दूर । पृष्ठादृशा
परिधानेन च हेमाया व्यक्ति-व मर्येव श्रम्यभिज्ञान सया । एतदुप्या बहुराल
मावत्तरेव सम्भोमा । पर उदगिणी तु मग्ग्न न किमपि द्रष्टु पारयामासतु ।

अथ 'वि पश्यमि ?' विजय पृच्छती स्म । विर म पृच्छन स्थिम्बा
मानरमवनाप्यनि स्म । मयमेव रात्रिगत गृह्यमनातृतिष्ठति तु नैवज्ञान त इति ।

'पश्चात्ति स्वकीय दीर्घाण्यम् । समुद्रिन्नेन वचसा प्रयुत्तर दत्त प्रयच्छित
तया ।

'पर न वोऽपि व्यघने निवामान क्षोर्धाय दृष्टवा । " मुतेन धावचातुर्यमिव
प्रदर्शितम् ।

'गृहान्ति द्रष्टुमत्तम निवर्तते मत्वरम् । विजय धारिगत्य त्वन । न
प्रीडनीय स्वया विपश्यन्मया गृह । सर्वधेक्षाशुभावहा भवन्ति मृष्यमोक्ष्यतादृश्या
पुत्राय । अमत्तय मा यस्तु गिनुकुल भर्तृकुल चाऽऽविसगिनु क्षमते । अतोऽप्या
ताद्वार्यं तद्य एव परिस्थारयम् ।' उपदिदेश मा पुत्रमेवम् ।

"अत भागलोच मान । तामह परितोमुमिच्छामि । तयाऽपि स्वीकृतो
मरीय प्रस्थान । अत्रैव सवित्रीरनुमति सप्रप्य वाग्दानस्य घोषणा करिष्यत वक्ष-
द्वयेन । अनस्तवदा न विमप्यनघा चिन्तनीय कथनीय च ।" विजयस्य कथन मुद्रि-
सन्निधित समाश्वामनीमवाऽभ्यात स्म ।

वाटं वयम प्रीडिता सा तादृशेन पुत्रवचसा किमपि विवृत्तस्य संप्राप्ता ।
क्षणाद् मायन् ता तनुजस्याऽऽनमेव निभाञ्जयामास । न विश्वमित तया यत्तदङ्गवस्य
मस्तक जुष्टतुर्गैव परिपूर्णम् । न वदापि विनर्कित तथा यन् तस्याः स्वकीयस्तनय-
स्य विवाहाय मानुरनुशामप्युपेक्षित्यने । तदीया वाटं वय-तरणी तु साम्प्रत मध्ये समुद्र
निमग्नति सधारा दृष्टया । न विमप्यवशिष्ट तज्जावतार्यमिनि निगिष्य मा
प्रोमाच-

“यावज्जीव त्वहं न ता प्रवञ्चनामयी पुत्रवधू मवीकृष्यामीति जानीहि त्वम् । अपञ्च न चेत्त्व त्यजमि स्वगृहं, नदाह्णं यत्र कुत्रापि याम्यामि, भिभावृत्ति चाश्रित्या वशिष्ट जीवन यापयिष्यामि ।”

यापयित्वेनेत सा प्रयुत्तरमश्रुत्वेव स्वपक्षात् प्राविशत् कथाश्रवणरञ्जना-
 र्जनामयोऽयम् । विजयाऽपि क्षण यावदन्वितयाज्यास्थि या स्तव्य इवाऽनिष्ठत् ।
 ननयच म स्नानादिदिवाभिनिर्त्त मः गृहानिमगार । उद्दिष्टाभ्य वपाटौ तु तेन
 ववीर्या उधानत निहिता । एव उतु न प्रमयित्री प्रति नैत्रमाश्लेष व्यनक्ति स्म ।

× × × ×

स्वरिनम्या म भाविश्वसुरस्य गृहमाजगाम । पर नाऽगोचर प्रातर्बेदुणो-
 र्जितदेवगमन हेमाया रित्र मनमहाशयाय । स्मेरौव स्वेरण तं पृष्टम्—

“किमिच्छते भवता ?”

“हमा मिलितुमिच्छामि ।” विजयस्य स्वर प्रिकार इव प्रसीयत स्म ।

‘स्वपिति सा । अनोऽपराद्धे समागन्तव्य भवता ।’ मनमहाशयेन वार्ता-
 मशालिरिव समूचिता ।

“पर तपैवाऽऽतुन समागतोऽस्मि । कार्यं धाऽव्यस्यकम् । परयन्तु श्रीमन्त-
 स्तावज्जागृता न वा सा ।’ एव ग बुद्धमाष्ट प्रकगीचकार ।

अवेतत् मनमहाशयो धृष्ट धुनोऽ । तनयनाभ्यामनिष्पुर्तिता इव वर्पितु
 मारम्भ । तदीयाकोट्यवपि स्पन्दनबाहून्वयजानननमिव चञ्चलु । नैव ग स्वगृहे येन
 वनाऽपि वानिशेन निरुद्धव्य आसीत् ।

“निष्कमय विप्रहि तावत् । न सा दिदृभते कमपि । मश्रीगृहात् मश्र ताव
 प्रयागता सा त्वदर्थं न किमपि कथयामास ।” उदीर्येतत् म परावर्तत ।

‘दृष्टुत यूयम् ।’ स्वर कामपि नञ्जनामानीय निजगात् म । ‘हमाया
 सान्निदय्य रघनीयमासीदेतत् पर नैवाऽनमस्यत तत् मम भवद्मि । अग यत्तु
 कथ्यत— तदकाङ्क्षितैव मया ।”

“अस्तु । त्वरग्व तावत् ।’ प्रयावनयत् मनमहाशय प्रावोचत् ।

“मया त्वेनदेव निवेदनीय यत् ।” तदीय वाक्यमपूजंमराऽनंत ।

“किं तन्निवेदनीयम् ? जीघ्रता विप्रेहि । मया त्वन्यायपि कृत्यानि
 विधयानि ।” ममयत्त्रिाशेन भृशमवग्त मेनमहाशय ।

‘धानां त्वेषा , न जाने श्रूयां न वा परम् ।’

एतन् वाक्यस्थानेन तस्य भीति स्फुटमायाता ।

‘किं तु परं परमिति श्रूयसि ? वक्ष्ये त्रिं वस्तुनामोऽस्मि । अन्यथाऽप्यत्र
कुलं स्वग्रहम् ।’ विजय तर्जयन्ति पतोयने स्म मेतद्वह्मण्य । विजयस्त्येतया
प्रनाडनया समश्रितं विभवाचकार । हेमानेत्तत्राऽभिहितं तदा तु सर्वमयं गुरुरम-
जनिष्यत । परं मा तु मुखं स्वकिंनोति विचिन्त्य यं भूषणमतीवत । भीतेन गुरुं न
स्मिन्नि माश्रयितुं शक्यते, इत्यपि यं विचारयामास । त्वं अवगरो न पुनरागतोऽसि
तत्रास माहं सगृह्ये धमेनादन्— ‘उद्बोदुमिच्छामि हेमामहम् । तदा प्राप्नुमतीऽहं
प्रमोदुमेतन् । मां प्रत भवनामाजीर्वाणि याचेऽहम् ।’

‘‘निम् । किम् । उद्बोदुमिच्छामि हेमाम् ?’’ वक्ष्यिष्वन्तत् सौमहाजय
उक्त्वंहेहाम् । ‘तत्पूर्वं तु स्वमुखं परं वक्षिष्यन्ति स्वमे । न जाने कस्मिन्मनसा
त्वादुशं पुनरास्तरेव वामयने मदीया विपुता गच्छन्ति मनुष्य ।’ तदं न उपह-
सितवान् तं प्रमोदितम् ।

‘न वामयिऽहं भवमश्नितम् । याचेऽहं नेयस हेमामुद्वाहार्थम् ।’ वक्ष्यति
इव गं प्रागेवम् ।

‘परं निस्सवद् गृहे न वस्तु क्षमते मदीया पुत्री । तस्या’ वृत्ते त्व्यवगतं
तु वैनिचाय व्यवायाऽप्यवर्णनम् । किं तादृशं वर्तते त्वमामप्यम् ?’’ वयाऽपि
हीनोऽप्या विजयं वक्ष्यन्भाषन् हेमाया जहा ।

‘‘नहि, न क्षमेऽहं तादृशे व्यवाय । मधुना स्थीयानोऽस्मि । परं मन्थिता
मरितं परिवारोदरपूर्वमे विपवि इध्यमश्लिष्ये कोवागरे । अप्यममगापि
पावनाश्रितमेवाम्मदीय जीयन् ।’’ विजयेन नञ्जनाया निवेदितम् ।

‘‘मच्छं तावत् । अहमयं ममाप्ययैवाऽऽममनीयं त्वया ।’’ मेनमहाजयेन
निगदितम् ।

अत्रान्तरे हेमाऽपि तत्राऽजगाम । तां दृष्ट्वा विजयं समुत्थाति इव
मजान । परं तिदृशि दृष्टिस्थितनेन तदीयं उभाहः गपचवाऽजंशत् ।

‘‘विमर्षं न श्रूयसि त्वम् ? विमर्षयोर्दुःखार्थं स्वयन्महंति ?’’ हेमा
प्रवृष्टम् ।

‘‘कीदृशो विवाहः ? सया तु नेप्ये किमपि तादृशं वक्ष्यन् । यस्मिन्म-
जल्पितं तु सर्वमयं विस्मरणीयं त्वया । अस्तु । भूषणित्तये मिलिप्याय आयाम् ।’’
इति वक्ष्यित्वा विजयं तां गृहान् ।

हेमाया वचोभिस्तु विजयस्य हृदयं विदीर्णमिव सज्जानम् । यस्या वृत्ते न स्वजननीमपि तिरश्चकार, सा तु प्रस्तरं प्रतिमिव बाह्व्यं सौन्दर्यमेव धत्ते । तदन्तस्तु हृन्नाम्ना हृदीकेन स्फुरन्मपि न विधीयते इत्येव सप्रधारितं भानमानसेन विजयेन । किन्तु अर्धैव निर्गमो जात इति कृत्वा स कथमपि किमपि धीमज्जीवकारः । न कोऽपि लाभस्तत्र स्थितेनेति मचिन्त्य स स्वगृहाभिमुखः प्रतस्थे ।

×

×

×

×

×

गृहद्वारं तु तथैव प्रावृत्तमासीद यथा तेन त्यक्तम् । एतद्दृष्ट्वा स कदाप्य-
निष्टः शङ्कया विषलित इव ममजायत । ततश्च स स्वरितगत्या गृहान्तं प्राविशत् ।
स्वकक्षमाधिरासना जनयित्रो सदृशं तदीया प्राणास्तु प्रतिनिवर्तिता इव सजाना ।

परं तज्जननीं तु निश्चितनवाग्नेन । पुत्रेणाऽऽजातितानपि सा प्रत्युत्तरं
नाऽददात् । ततस्तु स्वरमारोहं तेन मानुहंस्तं नाडिका सस्पृष्टा । निश्चितनाभं
तु स किमपि स्पन्दनं नाऽभवत्तु, परं शनैः शनैः नाडिकायां स्पन्दनाऽऽभासं मुद्य-
रतामापेदे । एतेन धनुः समाश्रितोऽपि स दूरभासेन पारिवारिकं चिकित्सकमुदा-
जहार सद्य एव समागतुम् ।

चिकित्सकेन नाऽधिको विलम्बः कृतः परं तदन्तरे विजयस्तु मानुचित्तया
भृशमव्ययः । तदङ्गानि च यदा यदा प्रकम्पनमिवाद्युः । निश्चितरूपेण न जीविष्यति
स मातरि दिवङ्गताया भयार्मिः । तु स्पष्टमिव प्रतीयते स्म ।

एतदन्तरे चिकित्सकः समाश्रयाम तत्र । तेन तु हृदयपरीक्षणं यन्त्रेण
रूपहृदयमचिरादेव परीक्षितम् । ततस्तु कोऽप्यौशधोरक्षमस्तेन प्रारब्धः । प्रथमं
तु स किमपि द्रव्यं हस्तनाडिकायां निविधेयः । तदनन्तरं च तेन किमपि हृदय-
मवाहनं विहितं । रुग्णायां प्रतिक्रिया च दृष्ट्वा स निनगमनुष्यन् । ततस्तु विजयः
यथोचितं निर्दिश्य निर्गतः स ।

निश्चितनाभानन्तरं जनया पाण्डुपरिवर्तनं विधाय स्वयम्बु ममुन्मोहिते ।
स्वपुत्रं च पाशैः स्थितं समालोक्य सा प्रमुदिनेव भद्राता । विजयस्तु मानुष्य-
मोऽवनतं क्षामामिव याचते स्म ।

①

स्वीकृता

डा० नन्दविशोर मोतम् 'निर्मल'

व्यतीतोऽयं निशोयकालः । विभावरो चन्द्र इष्टं तमुमुका । निशाकरेण
निजकरं रजनोमायिकायान्तभावपुष्पनमपातम् । स्वप्नभावनाभिश्चिन्तितो दामो-
दर सहस्रैव जागृत । चन्द्रेण मिलिता रजनी विनोक्त्य तस्य हृदये स्वप्न साकारं
वस्तुं लानमा जाता । "हे निजानाय ! कदा तद्दिनमागमिष्यसि यदा मम निर्धनस्य
कन्यापि निजवरेण स्वीकृता भविता ।" उक्तं मनसि तेन । स शय्यामुपतिष्ठन् ।
मनसि महद्दुःखं भारमनुभवन् चिन्ताजालभारपीततोऽयं पर्याकुलोऽभूत् । निशा
धूमरा जाता । उपानागरी समावृता । स्नानादिकं कृत्वा, पाथेयं नीत्वा आन्मजायै
वरमन्वेष्टुं नगरान्तरं प्राचलन् स ।

देवदामेन पूर्वमेव प्रथोदितं स इन्द्रपुगेमवाप्य घनावयं सुरेन्द्रमुपागमत् ।
अथ श्रमाद विनोक्त्य तेन कल्पना कृता "किञ्चत् मौमाय मे बालाभाराध्यावाञ्चेत्
गृह्यस्यास्य गृहिणी मा स्यात्" किन्तु निर्धनतया तेन चिन्तितं यत् इयं मुकल्पना,
न कदापि वाच्यं भवितुमर्हति । पुनरप्यन्तर्मनसा स साहसं कृत्वा अजिह्वं स्पर्श्या
सुरेन्द्रमहाभागा ! मुग्धमहाभावा ! इति वारुह्यमाकारयत् । सुरेन्द्रोऽपि अजिह्वं
भद्रपुष्पं विनोक्त्य नमस्कृत्य पृष्ठवान् "कुतः ममामादिताः शीमन्तः ?

दामोदर — अज्जपिनोत ।

सुरेन्द्र — वक्ष्यतां कथं ममागमनं प्रवताम् ?

दामोदर — श्रेष्ठिवरदेवदामेन प्रेपिनोऽयं मन्दनाम्नजी दामोदर । श्रामतां दर्शनार्थं
मन्त्रप्राप्ता ।

"अहो ! हा ! हा ! देवदामस्तु अस्माकं पञ्चमित्रमस्ति । इति उक्त्वा
सोऽजिह्वमुपगम्य दामोदरस्य वरं करेण गृहीत्वा निजानिषिक्तं जयति । किञ्चित्-
पादं वार्तापानान्तरं दामोदरं पृच्छति "श्रोगता गृपुत्रस्तु अत्रैव स्यात् ?" "नहि
महि आयुर्विज्ञानजिज्ञाषाषु स तु भूपालनगरे वर्तते, चित्रं द्रष्टुमर्हन्ति भवन्तः ।"

वित्राणां नानातर मुरद्रश्च उपायनवेत्त दामहस्यमदाणां प्रस्ताव प्रस्तुत ।
 दामादरस्यायनुनयन दीपमात्रं च विनाशय मप्यमहस्यमुद्रा स्वीकृतुं प्रमत्ता भूत ।
 दामादरस्य तु तस्मिन्नेव काले पश्चिन्तनं समाहूय विवाहार्थं त्रिं निश्चितवान् ।
 यत्पि तामोदरो घनाभावन प्रसन्नो ब्रवीत् किन्तु निजकथायां ममराय ममनमि
 निशारयामास यत् भवनाम मम गृहस्य विक्रय परन्तु राधाया विवाह शोभन
 करिष्यामि यतो हि रात्रैव तु मम एकमात्रमवति ।

दामोदरो वरयात्रागमनान् पूर्वमेव निजगृहं गामीकृत्य पञ्चमहस्यमुद्रा
 प्राप्तावान्, पर दोभाष्येन विवाहसमये पूर्वस्थितं तद् धनं शरीरपहतम् । तस्यापि
 दामादरा धैर्येन यत्तवान् तस्य मन्त्रिणश्च विवागेरप्यत्र ममुद्रभूतम् किन्तु पुन धैर्य
 मानस्य तत् निश्चितं यत् विवाहानन्तरं सर्वं समामाधयिष्यामि । वरयात्रा तस्य द्वार
 समागता पर तत् न वस्त्रं अपि निजहस्यस्य वानाभिहिता । वरपभजनेन मानस्येन
 भोजनं कृतम् । सर्वाणि औपचारिकमन्त्राचाराभ्यपि जानाति । सप्यशीय काल
 तन्निवृत्तिं विनाशय मुरद्रा दामादर जगाद दामादर मरोदय । स्ववचनं पारयामि ।
 दामादर — नूनमेव वचनं परिग्राहयिष्यामि ममनविधानानन्तरम् ।

मुरद्र — (प्रापदृष्ट्या विवाशेष) दामादर । वचनं परिग्राहय । ममपि मजान् ।

दामादरा शीतवस्त्रमा उवाच मायवया । ह्यो मम पुत्रान् उपायनरा-
 शितशरीरपहत इमानि वस्त्राणि धृत्वा मुरद्र एक ओषाविनो भूतं यत् यत् तत्रैव
 त्यक्त्वा निराश्रय प्रयावत । दामोदरोऽपि यत्रापि मन्दं स्वमनुमूय पञ्चमह
 स्यम् । दामोदरस्य स्वगवामनं राधायाग्नम्या जनयात्र हृदये विनीर्णं । किञ्चित्
 कालानन्तर उपायनराशिना श्रष्टिता गामीकृतं गृहम् अङ्कितम् । अधुना राधा
 तस्या जननी च निजगृहं त्यक्त्वा अरम्यान् निजमनः स्म । राधाजनया जन स्य
 शाणमाधारे वस्त्रविनं श्रष्टितं पावकवापा कार्यं स्वीकृतम् । तस्या राधाजननी
 कृता जाता, तदा तदा स्वस्थाने निजसमजा राधा पावकशायि श्रेयिता ।

विवर्तना राधा श्रेष्ठिगृहं गतवती किन्तु नवयोवना राधा विनाशय
 श्रष्टिता मनमि दुर्बिचारं जाता श्रेष्ठी राधामनुचिन्तयित्वा दत्ता परन्तु राधया
 ददमभिजातम् । अवसरः ॥ राधया मा मौनमात्रस्य पशूना । गृहमुपागच्छ मम
 मात्र निरक्षितं तथा । राधाजननी विपत्तिबाध विरोधं निश्चितवती यत् राधा
 वयमपि शत्रुगणय मन्त्रिणः । सायनश्राव्या सा रात्रामुत्तवती स्वमुत्तवती यत्
 वरा तत्रैव वयमपि स्थानव्यम् । माया गतं मा शत्रुगणयमुत्तवती पर
 सुरेष्टम् ॥ स्वीकृतवान् । राधाजननी तु कानिचित् क्षितानि धनीयं जनन

महददुःखेन पतिमार्गम् अगच्छत् ।

इदानीं अगदित्र भीषणतर जात राश्याय । तथा जीवनथापनाय स्मृतिवशं
प्रारब्धम् परन्तु दुष्टयुवकानां दुराचरणान्न तस्यास्तत्र विवर्गनमनश्च जातम् ।
राधा तत्र स्वान् विवर्जननां त्यक्त्वा निर्गन्धिता च भूत्वा नक्षत्रहीनैव प्रचलन् ।
मम्भुषमेव रेतगन्धो प्राप्य विना विचारेणैव सा प्रथपथेनिकसमृपातिष्ठत् । किञ्चित्त-
त्कालानन्तरमेव यात्राप्रमाणपत्र निरीक्षकं समागत । सा राधा यात्राप्रमाणपत्र
दर्शयितुं पृष्टवान् ।

मृगैव भयभीता राधा अवहट्टकण्ठेन स्तरोद । राधाया कृष्णावस्था
दृष्ट्वा मम्भुषामीनस्य युवकस्य हृदय कृष्णयाप्लावितम् । दयाद्वेगेन तेन तस्यै
बान्धव्यं शीतमक यात्राप्रमाणपत्रं निरीक्षितम् । तत्र परमना पृष्टवान् कुत
आगतं भवती ? कुत्र च पतिष्यति ? यत्र च यात्राप्रमाणपत्रं न नीतं भवत्या ?
परन्तु अवलया तथा न किमपि प्रयुक्तर इदम् अपितु अवराधानन्तरमपि नम्या
नन्नपोष्याद्याधुष्ठाया प्रवहति ।

महर्षेय युवकस्य दृष्टि राधाया मुद्रिण्यामतिष्ठत् । मुद्रिका सा अभिज्ञा-
ता । चित्तिं तेन मदा यन् इयं मुद्रिका तु मया भाषार्थं मध्यगितासीत् । माहृतं कुत्वा
स पृष्टवान् 'अणि भवती राधा ? इत्येव सा चञ्चलवती उवाच' 'कथं भवविभिर्जातं
यदहं राश्यामीनि ? युवकोऽयं जगत् 'अद्भुतोपकर्मिदं कथयति । कुत्र तव पितरौ ?'
राधा — तमौ तौ स्वर्गं गतौ । अनायादमेव दाग्यस्मिन् समानं जोरिता ।

शर्तं शनैः सा मर्त्यं कथा नम्यं धावयामास ।

युवक — दैवल्यं मा स्म गम इन्दुपुरीवास्तस्य मुग्धेन्द्रा मत्राऽभव अमरनाथो ममि ।

राधा चञ्चित्चरितं भूत्वा तज्जया अवनमिता । मज्जननत्नाभ्यां तथा
पृष्टम्' कस्मान् कारणात् गृहं गच्छति भवत ?

अमरनाथ — जनसङ्घं पत्रं प्राप्नोम । तेषां स्वाम्यं तानि ससोधीनम् । चल
त्वमपि मया सह पितृनादसंवाधम् ।

राधया मन्ये पुनर्जीवनं प्राप्नोम । स्वामिन ओदार्यं प्राप्य सा मनाथवती ।
गृहं गत्वा तथा हृदयेन एतादृशो भवसुरमेव कृता यथा तस्य हृदयमपि परिवर्तितम् ।
बुद्धावस्थायां कारणात् मुग्धेन्द्रा दिव गत परम् अमरनाथेन साध राधा तु जगत्-
स्मिन् सुप्रमत्तुभवति ।

राष्ट्र निर्माता

ईश्वरानन्द शर्मा

अनादना जगत्प्राप्ताध्यायको स्ति । जीवनस्य महान् भाग शिष्टाचार्ये
एव सा निवाहितवान् । मण्डनस्य कापि शिष्यस्यस्य नामीद् यत्र तस्य भक्षमाहित
न भवत् ।

जीवनस्य मध्याह्नं वनमानस्य तस्य मुखं विनास्य तत्कालं प्रति सहानु-
भूतिप्रदर्शनमन्तरा कापि न निष्ठत् । ग्रामस्य मुख्यभागं तस्य जीर्णशीर्णं पंचवक्त्र-
वगृहमभवत् । जरमाभिभूतोऽयमप्राप्तत्वेन स तस्मिन्नेव निवसति । कामना तु तस्य
यमानीद यत्तस्य स्थाने एकद्वेष्टकाचितं चतुस्य गृहं निर्मितं भवनं किन्तु कामना
कामनीवाम्भ्यात् ।

गृहस्य दक्षिर्दिशायां निम्न-भूम्याद्यस्तान् तस्य मृत्पृष्ठं निधाय स आशि-
वमनिष्ठत् । मन्त्रिणि बाधकं परिवर्तितो जातः । यौवनं यद्यपि वृद्धमुरणीयकं
पर्यधानं, तस्य स्थाने समुज्ज्वला आदिनिधितं तदाग्निभाग्ने । यत्र तस्य शुक्लवस्त्र-
शिरःकशा स्पष्टं द्रष्टुं पायन्त । धीनवननपरिधानादिव तद्वामोन् किन्तु तस्य
प्रणान्तस्य मूर्त्तं त्वरया नागच्छति । तद्विचरस्य शिक्षकस्य हस्तभाष्यस्य कपी
पूर्णाभास्यन्तु इयमपि नो मकुचति । यत्र ग्रामं तदध्यायिता बहव युवान सन्ति ।
तपु कापि गतिमगतिं च कुवाण 'गुरुय' प्रणामा' इति वदति तदा स स्वकीये
निधीर्तिदं नत्र उमौन्दआज्ञावितन चक्षुषा पश्यति, किन्तु तदन्तरमागतुं दूरं
एव प्रयाति ।

ग्रामस्य स्थविरो ग्रामणी, यः तस्य आरम्भाध्यायी समभवत् यदा कदा
तस्य ममीद तिष्ठति । स प्रतिभावनः यत्रनलोच्छयदामीनात् स्वकीयच्छात्राणां
वधानकं सोमात्माव्यति । तत्रयम स मोच्छ्वाम भाषमाणाऽनूयत 'यद्गुणु' हो-
निष्ठत् शिष्यं शरत्तामिन' । किन्तु तस्य स्वनिर्मातारमेव व्यम्मन् ।

रविरस्तगतः । ग्रामं यातायानमारब्धम् । दिवाकरः समस्तं दूरत
विगतपक्षतमानायाः शिखरस्यापरिहारः प्रयातः दृश्यते । यामिनी दष्टिमादाय

मिति ग्राहमागता । " किमपि पञ्चवाहकं नापात दाराभिमुखं पृष्ठं विधाय स्थितं
स्वयन्तिमवलोच्य सा बोचत् ।

अनादौ तस्मिन् नेत्रे पल्लव्य न ज्ञानं विमन्त्रेणम् ॥ आसीत् । तेन यामिनो
पार्ता न मुक्ता भवेत्, यदि भुनापि तदा तदुत्तरितुमुचितं नामन्यत् । तमुच्य पूनतोऽ
पिभृगु इयामासमानं गतमासत् । यामिनी तस्मादपि शुका सती कण्ठमिव जति ।
सा मध्याया धूमिलान्धकारे स्वपन् दिशि कुरुणापूर्णनिर्ममं ध्यानपरायणा सती
निरोधमाणाऽभवत् । योक्त्रेमुखमिदं कीदृशं प्रभासमानमासीत् । यदाह चरिणीयं
पल्लु मदनपागताऽभवत् । अद्य सर्वं कायं बचनास्थि पञ्जररत्नक एवावलोकयते ।
तस्याः ध्यानं वरक्याद बहिर्निगनहस्तयोस्त्वग्निर्गमम् । पादौ जानुनी, कपोलौ
पूर्ववतीनावगिष्टौ धामस्थानं बसितं चर्चं प्रतिभानि । बाह्यमानानि वज्राणि
केवलायस्थौनि योचरीभवन्ति । स्वपतिं दशदशयामिनो लोचनाभ्यामधूनि प्रावन्त
सैर्मेदिनीपदाञ्चलं मितम् । सा मौनमवलम्ब्यैव प्रतिनिवृत्ता । यष्टिद्वयनिना
अर्तादनस्य ध्यानं भङ्गम् । धमपत्नी दष्टका नेत्रयोस्तथा गहनं प्रवृत्तम् । स तां
निरीक्ष्य मुद्रितनेत्र एवोवे । न्वया किमपि भगितमासीत् ?

सावाङ्मा नगी परावृत्त्य चक्षुर्ध्वा निपेक्षं विधाय चिन्तितोदासीनमुद्रायामेव
शिरोऽवस्थपत् ।

अद्या नागता किम् ? सो बोचन् भवान् द्वारं विधत्ति । ता इतरवाममि
प्यति । धमपत्नी गनैरप्यदत् ।

ग्रामं विस्मृतम् ? मा रथनागना ? घनाञ्चकारे तस्या अनागति
विनाया विषय इति पिता जगाद ।

चित्तामागन् स क्षणोक्षणो अधमानान्धकारे पश्चिमाया दिशि दत्तदृष्टि-
तिष्ठत् । साद्र तपसि द्विहस्तद्वारयमपि बभूवु इष्टु न शक्यत् । यामिनी यथागता
तथैव निजगाम ।

नागता जयति निक्षपश्यन् जनाऽना दीण निरश्वासं सत्याज । स्वकीयाऽऽ
धिकशया न भृशं विव्यथ । सोऽचितवत्—

समाजं जीवनपर्यन्तं सेवमानस्य गमं कृतं स किमकरोत् ? महा राष्ट्र-
निर्मातुं दीयमानं यदभ्युदयमास्यदमिदं प्रतिभाति । मम शिष्याः सबक्षेत्रेषु कमे
सम्पृक्ता वनन्ते । परन्तैरपि किमिह कदापि सन्ध्यात् ? गुरुस्काररूपे अवकाशमाप्त
वतनं शनमानमुपकल्पितमेवाहम् ? समाजस्य दृष्टी मदीयमूल्यमेवावदेव ।

अतोताभ्यापकजीवनस्य स्मृत्या तस्य समग्रं शरीरं रोमाञ्चितं जातम् ।

जीवनरक्तं वयं वक्ष्यामः । एवं वैवायविकं वृद्धं चानुष्ठा । एतां जीवन्
मात्रं न तां घेयति व जाना । यदहं पूर्वपुरुषोवाहिन दायभागे प्रप्त तस्य
पुनरुद्धारायानि नैव मामहम् ? तयैव भवन्वशेव सम्प्रति अहं नैव जातिन
मयाप्यन ? मममदध्यापनव्यवसाय कारि सम्मानदुष्ट्या नैवाप्यन । मृति प्रसंगेन
राष्ट्रनिर्माणं कर्मेति च जानामादुष्टं एवावमम । सम्प्रति स्वयम्भूमिन् अपरिचित
इव आपन्नोऽहम् । मया मन् वक्ष्यामि महानभूति प्रेमचापि नोदरीवति ।
विश्वया मह्यं प्रदत्ता यामिनी जीवन्स्य यात्राया विज्ञेयनं त्वां विवृष्टमवान्भवत् ।
कदापि युद्धाग्निदोषावाह्यदर नो पूर्णम् । तस्या मयमि मिते नत्र विलोचनं मम
धैर्यस्य मीना न निष्ठति । बाधस्यैव नय वया दीप्तं वि दम्यभवामवत् ।
भोजनाच्छादनशोचितावापि व्यवस्था नैवजाना । मन्मथिनी भूमापि सा मामा-
भूयगमननादिमज्जामामयी कदापि नायाचन । एतां नोऽज्ञानात् स्वादिष्ठं मधुर
भोजनं किम् भवति । शोषनानि च परिषानानि कानि भवति । मामान् वनत्र
प्र ९५ माञ्चतन नेत्रकारि प्रभृत् स्वगुह्यकार्ये मईवनपरानिष्ठन । त्यागस्य तपसश्च
किं फलं जातम् ? इतिमर्षं मा पाकस्य स्थिता मतो तया राष्ट्रनिर्माता धाम्यैव
निन्द्यादपस्याधस्तातं वदितव्या ओषधीणां गन्तरज्यामीन ममभक्तिवृत्तिहरितामया
वनिनानि शत्राणि निरीक्षमाणं एवाज्ञामीन ।

तस्याप्यापहस्यन्ते वयस्या विविधव्यथनाय कुर्वाणा मृदाऽपि
म्विश प्रमोदनानां अक्षयोरत । नेपागहं घनशायं मुकुन्दविद्याधि पशुपत-
जीति । इदं शिवास्तुवामनया चतुर्दिगिनिरीक्षणं किन्तु सर्वत्र भयदुर्लभवता-
वयन् । व्यवहारस्यास्य कारणा मईवं वास्योत्थं वावनिष्ठ । जीवन्स्य धाम्या,
निम्नवयना सह गरीरमपि माहाम्य ना विदधाति । जीवन्स्य धाम्या निर्धनतया,
पराधीनतया, ध्याधिना च पूर्णतः प्रतिबद्धीकृति, यत् विगृष्टे कोऽप्युपायो नो-
दृश्यत । मयावधिदृष्टं राष्ट्रनिर्माणकार्यं एतांभाव विदधन्तैव प्रतीयत । अस्याम-
वस्थायां मयि तन स्वकार्यं मुक्तास्वरूपं परिपातितम् । देवतृभिः स्यात्वारपत्रं
जननात्रैवैव राष्ट्रनिर्माणार स्वभावश्च यत्नोन्नतं यानममुन्नीतव जातम्, किन्तु
मम स्या मवीय विवपनस्य ध्यानिमवापास्तमासीत् ।

महमा देहं वक्ष्यामि निरमवत् । जीर्णम्बलं शरीरादपगतम् । धिन्
भिन्नवसनमपवायं गीतनमनीर वाप इव कापात्तं प्रविशति । तदैव जयाश्रयात्ती-
दृश । सर्वं जीवन्स्य महती तस्याशा । दृष्टताया आधार एतां नोऽवनिष्ठ ।
मा काष्ठभारं निरमि कृत्वा तममि न्वरयाश्रयाशे विधिपन्ती समीपमागतताम्य ।
मयस्य विद्यायापि तस्या मुखमवनीरितु नयेरे । सर्वैकमात्रमन्तानमवनिष्ठा ।

द्वौ शास्त्रिणौ

मनोहर शर्मा

पण्डितज्ञानचन्द्रशाम्भो कलकत्ता नगरस्य ब्राह्मणभवनात् निर्गत्य शीघ्र गच्छन्नासीत् । अद्य भोजन-निर्माणे तस्य वञ्चन विवम्बो जात । थ्रिष्टिन आपत्ते दैनिक जप कर्तुं तेन दूर गन्तव्यमासीत् । कलकत्तानगरे समागतस्य तस्य अधिकांश दिनानि न व्यतीतानि । तन्नगरस्य विभिन्नमार्गाणां तस्य सम्पत्तया परिज्ञानमपि नासीत् । गन्त्रिभिः सह सधट्टनस्यापि भयं तस्यासीत् । मार्गे च पर्याप्तो जनमम्मदं । न कदाचित् केनापि सह सधट्टते चेत् परत्र कस्यापि प्रतिघातो न स्यादिति पर्दालोचयन् त्वरया गच्छन्नासीत् ।

ततः समागच्छन्नासीत् एको हृष्ट पुष्ट दीर्घशमश्रुको बिभालनेत्र पुरुष । न च मनसो मननया मन्दमन्दमागच्छति स्म । आगस्तस्य घातं प्रतिघातश्चपण्डितज्ञानचन्द्रेण सन्न । पण्डितस्तेन पतन्निवासीत् । तमनवसोवयन्नेव पण्डितोऽवादीत् “अनामांश्रत सम्पन्ना अग्रा । न च पायन्ति इमे मनुष्यमपि परापतन्तम् ।” श्रुत्वा चैतत् पुरुषोऽमी ममवाप्य उन्तोऽजनामनववोत् दृष्टुं वैवचल । इयं कलकत्तानगरी । नायं स्वकीय प्रदेश । कदाचित् देहपानेन सह प्राणपरित्यागोऽपि समाप्यनेज्ज ।”

ज्ञानचन्द्रेण न भृता कदाचिदेतादृशी कठोरवाणी परन्तु किं कुर्यादमी । भूमिरियं परकीया । तेन दत्ता दृष्टिस्तदुपरि । असावपि विरराम । जाता कदाचित् किञ्चित्तानुभूतिः । मनोयोगेनापश्यदमी तं जनमवादीच्च “तव निवासस्थानं किम् ?”

अपि नामासि त्वं भानु ? “इदानीं” तस्यापि जाता प्राचीना स्मृतिः । “ग्रामस्य नाम पश्चात् वक्ष्यामि । तावत् कथय त्वं कदाचित् ज्ञानं भवि किम् ?” आनेदानीं ज्ञानचन्द्रस्यापि काचिन स्मृतिः । न हि अवोचत् ‘अरे भानु ?’

पश्चादुभावलिङ्गितावेवानिष्टताम् । मार्गे गच्छन्तो लोका महता वीरुहलेन दृष्टवन्तो दृश्यमितम् ।

थ्रिष्टिन आपणमनं विस्मृत ज्ञानचन्द्रेण । स्वबालमित्राय भानो हस्तो धृतस्तन । भानुनापि मित्रस्य हस्तो हस्तं धृत्वा ऊचे “नियान् कालो व्यतीतस्तवा-

शामनस्य ? कुत्र च तिष्ठितो वामनस्य ?”

ज्ञानचन्द्रेणोक्त “मामद्वयमतीतं मेऽज्ञातस्य । ब्राह्मणसत्त्वे मे वासः । श्रेष्ठिन मवाहमन्तल्यापणे मंत्रजपार्थं गच्छन्निमि । एतदर्थं लभ्यन्ते त्रिंशत् रूप्य-
पाणि केवलं, यानि चान्न भोजनव्यये परिममाप्तानि भवन्ति । नैवदतिरिक्तोऽपरोऽपि
नश्यताय । न च कनापि परिचय एवास्ति । तव च कौटुभ समाचारः ?”

रामदुर्गपरित्यागादनन्तरमहमवेव निवमामि तथा श्रेष्ठिनः प्रतापमल्लस्य
गृहे पाकन्याया करोमीत्युक्त भानुचन्द्रेण । प्रचलति मुचास्तथा मे कार्यम् । सर्वप्रकारेण
मान्दोऽहम् । गुण्या मदर्थमियमव विद्या दत्ता, यस्या लभ्यते कन्यभिदानम् । एता-
वदुक्त्वा हस्तिन भानुचन्द्रेण । प्रत्युत्तरम्वेरुप ज्ञानचन्द्रेणापि हस्तिनोत्तरितम् पाक-
शास्त्रीनि ते नायाद्य आर्थक्यम् । ज्ञानशास्त्रीति मदीय नामधुना निरर्थक सम्पन्नम् ।”

“भानुनोक्त सर्वं साधु भविष्यति । जगत्परा कानिचाया क्षेत्रमिदम् ।
अज्ञानाना मरक्षं मममावेव करोति । धैर्यमवधारवा अदक्षा कन्यवित्वा मेनिष्ठे स्वया
मह । इदानी ताम्यवकाशो मम । तवापि च जायते विशम्भ । परश्व द्विवाहन
ममये ब्राह्मण भवन तवमकाशमायाम्यापि, भविष्यति वार्तालाप सर्वस्मिन् विषये ।”

उमो स्वमागंमनुममन्तु ।

(२)

रामदुर्गस्य समुत्त-पाठशालाया मृदूरग्रामाया विद्यास्थिन प्रवेश्यन्ते ।
श्रेष्ठिन मकाशात् विक्रामस्य, भोजनस्य, वस्त्रस्य तथा पुस्तकाना कुते समीचीन
प्रबन्ध । वानवास्तुर्नैव वाम कुर्वन्ति पठन्ति च सस्कृतम् । ब्राह्मणश्चैकः पाचकस्तत्रा
सीत् । विद्यादिना कौटुषोऽपि म्यो न भवति । अध्ययनेन सह तेषा पालन पोष-
णञ्चापि भवन्त्यत्र ।

पाठशालाया विद्याविपु एक आसीत् ज्ञानचन्द्र अपरस्त्वभानुचन्द्र । पृथग्
ग्रामवानिनापि छात्रावामे एकस्मिन्नेव कक्षे निवसन्ती उमो अनिष्ठ-मिने आस्ताम् ।
ज्ञानचन्द्रः पठने पावान् सीव आसीत् तदीयो मित्र भानुस्तावानेव मन्द । एको वक्त-
विषम् अध्ययने रक्तस्वेदपरो भोजने शयने च प्रवीण आसीत् । ज्ञानचन्द्रेण पृथं प्रति-
बोधितोऽपि तदीयः सुहृत् तर्पयामीत् । तेनावगतं यत् भानो साम्यमेतादृशमेव ।
गमयानुसार ज्ञानचन्द्रेणोत्तीर्णा आस्तिपरीक्षा विन्तु भानुचन्द्रेण प्रथमाया पर्वतोत्थ-
घन नैव कृतम् ।

पाठशालाया वाम कुर्वता भानुचन्द्रेण सयवाप्तपर्वको गुण । नैकवारं पाचक
स्वामावे सर्वेषा छात्राणा वृतेतेनैव निमित्त भोजनम् । जने जनेभ्यः विद्यायाममी

श्रीवीर्यमासादितवान् । अस्मिन् कर्मणि तदीय मनोज्ञीव स्मृते स्म । अम्यापरमिद
कारणं यद् पावकस्वयनुपस्थितौ घृणस्य अर्कं रायाश्चोपरि भानोरेवैकमात्रमधिकारः ।
एकान्तेऽगौ वस्वावयवस्य पूर्णं लाभं विन्दति । पाठशालायां पावकशाम्नीनि तदीय
नवीनं लाभकरणं विहितम् । श्रुत्वा चैतन्नाम भानुचन्द्रो तान्यथा मनूने ।

अध्ययनं परिममाप्य ज्ञानचन्द्रो रामदुर्गे एव काममकल्पयत् । विवाहानन्तरं
पितरावपि अर्त्रैवानीतो तेन । श्रेष्ठिना तस्य चासार्थं स्थानं दत्तम् । अर्त्रैव निमित्तं
तदीयं गृहम् । नगरे पूजायां पाठस्य च कार्यारम्भो विहितस्तेन ।

समयो व्यतीतः । शास्त्रिणः पत्नी क्रमशः तिस्रः कन्याः सुपुत्रे । तस्य पितरौ
पौत्रस्थाननमनिरीक्ष्यैव स्वर्णतोः । शास्त्रिणः प्रथमकन्यां विवाहयोग्यां मञ्जाता । तस्यां
विवाहे शास्त्रिणः सम्पूर्णं धनराशिर्व्ययीभूतः । यदा द्वितीया कन्या विवाहयोग्या
जाता तदा शास्त्रिणावगतं यद् अन्ननिवासेन कार्यं न चलिष्यति । यत्र कुत्रापि बहि-
र्गमनमेव वरम् । अन्ते शुभमुहूर्तं पर्यालोच्य कस्तनूतानगरे ज्ञानचन्द्रः शास्त्रिणां
शरणमवाप्य ब्राह्मणं भवनं वसतिमकल्पयत् ।

(३)

ज्ञानचन्द्रस्य स्वकीयं बालमित्रम् भानुचन्द्रो यदा कदा स्मृतिपथमायाति स्म
परन्तु अद्य तु क्षणे क्षणे तस्यैव प्रतीक्षा आसीत् । द्विवादनसमयः । परन्तु नायात
भानुरिदानीमपि । ज्ञानचन्द्रः कदाचित् मार्गं परिपश्यति चेत् कदाचित् परावर्त्य
पञ्चाङ्गं पश्यति । ब्राह्मणभवने जलं भोजनानन्तरं विधाय कुर्वाणा आसन् ।
कतिपयजनाः स्वप्राथम्यार्थां लीलां आसन् । तावदेव धर्मधर्म इति ध्वनिरभूयत ।
ज्ञानचन्द्रः पञ्चाङ्गं त्यक्त्वा अग्रे आयातः ।

समागतस्तस्य वानसखा भानुचन्द्रः । दृष्ट्वा तु ज्ञानचन्द्रस्य नम्रे आनन्द-
मस्तूने जाते । द्वे अपि मित्रे आसने अनिष्टनाम् । भानुना धूपबत्तिका प्रज्वाल्य एव
वारं प्रणीय मित्रस्य पुरस्तान् कृताः । ज्ञानचन्द्रस्य नाम्नामो धूपदानस्य तत्रापि यदा-
कदा ननापि धूपदानं त्रियने एव । धूपबत्तिका नीत्वा तेनोक्तं यत् अहं बहुकामान्
पत्नीणां कुर्वन्तामस्मि । मन्ये वाचनक्रियायां कार्याणि न पूरितानि स्युः ।

भानुनोक्तम् 'पराश्रिया तु समय एव पूर्णता गता पश्यन् अहं श्रेष्ठिना
अगणं गतवानास्मि । तत्र न्वदीयं कार्यमपि पूर्णं करणीयमासीत् । "श्रुत्वा चैतन्
ज्ञानचन्द्रः किञ्चिद् विहस्योक्तवान् "नाश्वरं मदीयम्वदंशते । कीदृशो भूत्वा नाना
लाभं श्रेष्ठिना सह ?"

धूपबत्तिकां पिबन् भानुश्चापि 'कामं मित्रिरेव वाचोबधने । श्रेष्ठिनो गृह-

मन्दिरस्य पूजकं भृत्या त्यक्त्वा स्वगृहं गतवान् । नरकनापरोक्षविध्यने तत्स्थाने ।
मया च तन्मग्नं भवदीयं नाम प्रस्तुतीकृतम् । 'पण्डित मास्तान् कार्यं' इति तेनो-
क्तम् । कश्चन मञ्जनं विद्वां अपेक्षते मया । केवलं विद्वत्तया नात्र प्रयोजनं किन्तु
मञ्जनताया अपि महती आवश्यकता । श्व- द्वादजवादेन तस्याङ्गुलिं चलिष्यात् ।
स्वया तत्र गन्तुं तत्परेण भाष्यम् ।"

श्रुत्वा चैनं ज्ञानचन्द्रं पुनरिहो जातं तिमिषि समृचिन् उत्तरं तस्य मनसि
नायातम् । स्वमित्रस्य भानो द्वारा स्वकीयमाग्य-भाष्यं उद्घाटित इव प्रतीति-
पथमागतं । उद्गाय प्रपूर्व-भानोवपात्रमानोऽनं तेन एकवारमेव पीतं तन्मृदा ।

"परस्परं मिलितयोराकयां व्यतीतो युगः । विद्यन्ते मन्त्रि-वाला दम्भाश्च
ते" इत्यप्रपञ्चं भानुः । तत्र ज्ञानचन्द्रः स्वकीया पूर्णा रामकथा मित्रपुङ्गवान्
कथितवान् । तेनापि मित्रस्य सम्मुखं स्वकीयं निखिलमिन्दुतं प्रकाशितम् ।

इदानीं पाकमग्नं समापन्नं । अतः भानुः उन्धाय नवितः । तं सः ३ नि-
चिन्तितं दूरं गत्वा ज्ञानचन्द्रं पुरगच्छत् । अधुना उच्चाङ्गस्याधराणि प्रकाशपूर्णानीव तस्य
प्रतीयन्ते, स्वपद्मधराणि उच्चस्थानेषु विराजमानानीव अदृश्यन्तः । स मनमा
वालिना मातरं जम्भरन्, अवोचच्च- मातः । इदानीं मम लज्जा तव हर्मेनिहिता ।

(४)

परेषु भानुचन्द्रः स्वमित्रं ज्ञानचन्द्रं मृतं विदुषु वेशं धारयित्वा
श्रेष्ठिनं प्रतापमल्लस्यापङ्गे प्रापितवान् । ज्ञानचन्द्रस्य स्पर्शं भगवाँश्च दत्तमासीत्
तत्रुपरि धृतानि दुग्ध-धवलानि वस्त्राणि । तस्य पादयोः काष्ठपादुके, लण्डं चदन-
विलकं, गले दुक्तम्, त्रिमि च नेश्वर्णस्य उष्णीषं मृशोभिगतासीत् । श्रेष्ठीतु
स्वयं अपठिनोऽप्यासीत् महाननुभवो । तेन पण्डितो ज्ञानचन्द्रः मादरं दृष्ट्वा उच्चामते
उपवेशितश्च । भानुनापि इदानीं धृतो विश्रवेशः न प्रतीयते अधुना पाचकः ।

महप्रथमं श्रेष्ठिना ज्ञानचन्द्रस्य पुरस्नानं स्वीया जन्मपत्रिका प्रस्तुतीकृता ।
तस्य गृह-नभ्रानाणि स्वयमेव उच्चस्थानस्थितान्यामन् तस्यापि पण्डितेन ततोऽप्यधिकं
स्वीयं फलं प्रकाशितम् । ततः श्रेष्ठिनं प्रकुम्भना म्वाभाविकी तेन पण्डितज्ञानचन्द्रस्य
ग्रामस्य गृहस्य च विष्णोः पूष्टां केचन प्रश्नाः । तदुत्तरं श्रुत्वा ततोऽप्यधिकां प्रमन्नतां
मञ्जवात्, यत् श्रेष्ठिनं जन्मस्थानात् नातिदूरमासीत् पण्डितस्य ग्रामः ।

पण्डितपरेण श्रद्धिता केचन श्लोकाः । सपुरस्वरेण, केचन कथा-प्रवृत्ता अपि व्याख्या-
महिता प्रस्तुतीकृता । गद्देवानेन स्वकीयं शास्त्रपरोक्षाप्रमाणपत्रमपि तत्र प्रस्तुती-
कृतम् । श्रेष्ठिनं गृहमन्दिरेण पूर्व-पूजकं नासीत् परोक्षोत्तोर्यं । वर्तमानपण्डितस्य

तु इयं विज्ञापनामीन ।

इव आन्मयैव भवता पूजागृह निष्ठातनीयमिति ज्ञानचन्द्र श्रेष्ठिता प्रोक्त ।
वेतनादि विषये तु भानुचन्द्रेण सर्वमूचना पूवमेव दत्ता । भानुनोक्तम्- “अत्रयानि
सर्वाणि कार्याणि पण्डितस्य रोचन्ते । इमे तु स्वकीया एव सन्ति ।” इमे भगवत
सेवा कुर्युः, अस्पृश्यपराधीर्वादिभ्यः दत्त रित्यवोचन श्रेष्ठे । इत्यादिष्वपि पण्डितानचन्द्रेण
तत्क्षणमेव देववाङ्मयाशीवचनानि मधुरस्वरेण प्रणीय दत्तानि । तेन माहतादित
श्रेष्ठिवर पण्डितप्रवराणां चरणसार्धं कृतवान् । तदनंतरं द्वावपि सुहृदौ प्रनम्रचिरी
भूत्वा परावृत्तौ । मार्गे भानुना कथितम् — ‘इयं भृत्या शरत्पत्न्यस्यैव अस्ति तथा-
प्यनेन सह निवास-भाजनादिकस्यापि शोभना व्यवस्था बनने । समये समये दान
दक्षिणादिकपि अत्रोपलभ्यते । स्वकन्याया विवाहादिसरे इदं सर्वं स्वयमेव प्रकाशित
भविष्यति ।’

पण्डितज्ञानचन्द्रस्य मुखान् वीदुषोऽपि शब्दो न निमृत् किन्तु अमो
कृतनशापू इष्ट्या मित्रमुखमाशोक्तिवान् ।

(५)

अपरेण पण्डित ज्ञानचन्द्रेण श्रेष्ठित पूजागृह विधिपूर्वकम् त्यक्त्वा-
पितम् । सर्वं पूजाविधानं यथाविधि सम्पन्नम् । पूजाकाले तन मधुरकण्ठस्वरेण
गीता शोभा सम्पूर्णं श्रेष्ठिभवनं गुञ्जायमानमधुवन । श्रेष्ठित महिलावर्गं
यान-समुदायश्च प्रमुदितो जान । अस्मिन्काले भानुमहाराजन समीचीन पूजक
आनीत इति सर्व-व्याहृतम् श्रेष्ठि परिवारस्य सर्वे सदस्या पूजागृहमायाता भगवत-
श्चरणामुत्त-च पीत्वा परावृत्ता । तदनंतरं ज्ञानचन्द्र मौन धृत्वा जपकर्मणि
निरत ।

दशवादन-समय भोजन मनदम् । भगवत भोगार्थं भोजन पात्रमादाय
भानु पूजागृह प्रविष्ट । अद्यतनी भोजन सामग्री विशिष्टैवामीत् । शाकशालाया
मत किमपि निर्मायने तत्सर्वं भगवते समर्प्यते । भानुनोक्तम्— ‘भो शास्त्रिन् !
भगवते ममप्य पञ्चान् भवता भोक्तव्यमिदम् । तदनंतरमेव श्रेष्ठिवर प्रमादरूपेण
भोक्तुं हरिष्यति । आपण यमनवेला निबट्वा वर्तते ।’

दृष्टं भोजनपात्र पण्डितज्ञानचन्द्रेण-तच्छदनम् द्विदलम्, प्रचुरघृतग्लिताया
करपट्टिका नैकविधा शाका नपां सुरभिणा पूजकस्य मुखं जल विनन जातम् ।
ततानुमन यन् भानो भीमश्लेवरस्वरूप इदमेव कारणम् ।

भोजनपात्र ममप्य भानुनोक्तम्— शास्त्रिन् ! नाहं त्वादृश पटित ।

यदि अहमपि पठित असवम्, तदा त्वादृश एव पण्डितपदं श्राप्नु शक्नुयाम् । इदानीं
मया पाकशालैव संव्यते ।” शास्त्रिणा तत्क्षणमेवोत्तरितम्— “भ्राता ! तव पाक-
शालैव मां पण्डितमकरोत् अन्यथा मम विद्या व्यर्थैव स्यात् ।”

भानु निषदिताम्— “इदं कालिकाक्षेत्रम्, तैव खर्बान् पालयति ।
अहमपि तस्या एव शरणं प्रपन्नः ।”

मान त्रिकोणः

मेवागम कटारा 'पट्ट'

नैव प्रस्तावन्निमित्तयाद्यापि पृष्ठा । नैव द्विवा अग्निं प्राप्ताया दृष्टिः । सर्वमिदं दीपकतान्त्रिकम् । काष्ठमिव घुण्णता, स्वयन्नापि सर्वं तन्त्रं धीर्गं श्रुतम् । मैत्रेयः कणापमानमा परिचिन्विमन्त्रयिष्यन्तीपाशान्शृणुष्वडा इवामन् तस्य प्राणा । परञ्चामिना तु त माग पादमपि नारोदुर्मेच्छन् । भृष्टमुद्गं तथा विपत एव तत्र प्रश्न - 'किमासीत्तद्भयम्' दीपकस्य चतस्रश्च विचार दीपि शब्द कुरिवाद्यानि विधानि च तन्मया ज्ञीतयम् । पामहमन्तस्तत्त्रयेणो समर्थोऽपि नवनि पीत पुद्गेन चनमवावतनम् । किञ्चिन्मात्रं समाहृत्य न चिन्तयन्, नाहमिच्छामीदं नवमिन्वन्तिम निणयमहमन्त्रं थावयिष्यामि यत् । स किञ्चिदप्यन्यदस्तु माम् समाहृतुं नाशकानि । सम्मुख आसीत्लोकापवात्तुदपमन्त्रम् । ॥ प्रगाडनाध्वारण पवित्रेष्टिः पारं घनमम - भिनिजेऽवश्यमव प्रकाशमय प्रभात मुखद सवितयेव विचिन्त्य स्वनिर्णीतादुद्घापणादिरमन्ति । यदैकान्त निष्ठति, तदैव विचितयन्ति, 'अपि वास्तरददयश्च कृष्णयामिया मष्टदाविश्वकता वनत एव न तु शुक्लचन्द्रिवा मयी यामिनी विचारणीया । स्वाङ्गुया प्रभापुञ्ज मघाकरमारोदुक्षामा शुक्लपथयामिना वयं बाल रविमाघातुमममर्थेति मे सज्ज्य इति विचित्य स ह्यपितिम् ।

भृष्टाया सजा ममुने स्थिता चित्वात्रेनुक्षामा पतिरिव क्रमश ध्वनोता । परञ्च लुक्कालिमतयापामवाञ्छिताया स्थित्या स कटशेषघ गण्डपातमिवानुभूय स्वकायनियम गच्छति स्म । तत्रापि पञ्चिञ्चपा गानै निपिचान्तजनै भृष्टाञ्चपनाघातविभीषिका प्रताडनैर्यवद्वृत्ताशेषमावावेधान सर्वमव विस्मयन्ति स्म । ननेशमपि विस्मृत यत्प्रोऽपि तस्यैवम्वनन्त्र भारतस्य नागरिक यस्मै न सर्वेऽन्ता ।

मुदाम वार्यं निन्दयन् भृष्टा जानाति तस्य प्रकृतिं तच्छीघ्रं वा मय्येव । भीष्मिन् शीतलजन्पात्रमानोय समपयति पानाय शोष शमनाय च, प्रनिवानयति च तन्त्रजम् । दीपकं तु तमादिनुमादिशति - 'आग्यताम् भवान् ।' य मुदाममाद्रिपते दृश्यते । यत तस्य जनवीर्यमिन्त्रव कायनिलय प्रवच्छन्नासीन्मुदामोऽयं तैः

भूय नियुक्त । न तत्प्रति भूयः कृतज्ञं स्नेहं चाल्प्य वा वितरति । येन दीपकस्य
 किञ्चित्प्रकाशेनैवमपि निवृत्तिरिति चिन्ताशमपि तदत्यल्पबाधापि बाधते । स न तत्प्र-
 यति दीपकं पुष्यन् । दीपकोऽपि यदा कदा तस्यै सर्वमेव गुह्यं निवेदयति, तस्माच्च
 यथोचितपरामर्शमप्यपेक्षते स्म । अद्य पुनरपि दीपकं विनोदयितुं नष्टं पृष्ट — 'भाव
 अद्यतु इति प्रत्युत्तमय प्रतीक्षमाणे स्थिते नस्मिन् दीपकस्यमस्तिष्के एका
 तिचारशृङ्खला चत्तचित्तमिव क्रमशः पुरस्तान्निर्गता ।'

दीपकस्य जनको बाबू कृष्णकान्तोऽष्टम दशमपूर्वं स्वात्मजायंका मुमनो-
 हरा मञ्जरिनामघीतशाम्बा मृदुशमिनी, मृदुभाषिणी, काव्यकला संगीतप्रियामुच्च-
 कुरीत्पन्ना सुवन्मा चित्तवान् । 'न मानवीयस्त्वप्सरैव स्वर्गम्ये' ति यदोक्तवन्त
 जनास्तदा एता दीपकस्य माता धूत्कारं करोतिस्म तदनुभवं नमपमारयितुम् । न
 पतत कुट्टि कस्यापि पतितस्येति विचिन्त्य सर्वं परेषा कुट्टिमवरोदधुम् पततेस्म ।
 दीपकस्य तु तस्याम् ज्योतिर्जनभयोरिव, चक्रवाकयोरिव, राधाकृष्णयोरिव सीता-
 रामयो रिव तकुन्तलादुप्यन्तयोरिव च प्रीतिरामीत् । एम ए इत्युपाध्युपेता सा न
 केवलं मन्त्रतमाहित्ये श्रवणीवामीदपि तु तस्या व्यवहारेऽपि सम्कृत-माहित्यं समा-
 हितम् । भारतीय-सम्कृते माझान्मूनिरिवासीत्सा । स्वश्वश्रू मातरमिव भगवन्तमिव
 भर्तारञ्चामन्यत ।

नूतनोपन्यास्य तथैव तस्मै रोचन्ते यथा प्राचीनग्रन्था । भारतीय प्राचीन
 सस्कृति प्रयासोपेनापि मा नामीदन्धहृदियस्ता । दीपकोऽपि गोऽप्य पर्यन्त साहित्य-
 समागमे नामीदनुक्तं म एवाधुना साहित्यिनी वार्तामारब्धुर्मच्छदभृणोच्च मनो-
 योगेन, यथा मद्योऽमृतं बिन्दूनाहरति । ज्योतिर्न केवलं हिन्दी भाषायां प्रतेवानु-
 पन्यामानं तस्य शिर रम्भा स्तम्भनिभसुचिकरौ सुकोमले वृक्षे सुमर्दनीये स्वकीये
 जघनपुगलैश्चघायं वाचयित्वा तं धावयति स्म, प्रत्युत यदाकदा कुम्हार-सम्भव-भेषदूत
 मीन्द्रगन्तादिमहाकाव्यानि शाकुन्तलादि नाटकानि सादम्बर्यादिगद्यकाव्यानिच
 वाचयित्वा हिन्दी-भाषायाञ्चानूदितवती । श्रीप्रदानन्दवन्तस्योपन्यास 'कुसुमलक्ष्मी'
 तु तस्याहने प्रियतमा कृतिरासीत् । दीपकायाप्ययमुपन्यासो बृशं रोचते स्म ।
 न तु दयितानपि कुसुमलक्ष्मीति नाम्नैव यदा कदा व्यवहरति स्म ।

ज्योतिस्तु वस्तुतः सा ज्योतिरेवासीदीपकस्य प्रभाययो रूपप्रभया, चञ्चला
 चलने, चपला वचने, प्रकाशिताज्ञानेन सरसा स्वभावेन, मयुक्ता दीपकेन, सरसेन
 सरसहृदयस्य चरमपरिणति, उज्ज्वलनेनोज्ज्वलाचरणा, सपाक्का पुष्पकर्मणा
 वचना कायेन प्रेम्णा च ।

सन्ध्याकाले कार्यनिलयस्य कार्यकाले समापने यदा दीपकं ध्यमेण ध्यान्तः
 दिवसकार्यं भारभेदेन मित्तं स्वनीडे बिहग इव गृहमाप्नोति, ज्योति तम् निर्वापयति
 शीतवानेन प्रीणयति तोयन शीतलेन मृदु वचनेन च परिहृति श्रान्ति शीतव्यजनेन ।
 तस्या मृदु हाम चन्द्रिकेवामीस्वायते श्वेतप्रच्छद धूम्रभङ्गमेव तोरणद्वार, हृदया-
 वासे प्रवेष्टुम पद्मपत्रेवपादत्राणम्, नेत्रोपलयेणरेव मायम्, वाटुपाशमेवामीदनङ्ग-
 धनुरिव । धधराचारिणीव मा विम्वराधरा प्रेम्ण स्फूर्तिव-शिलापुस्तकिवेव नृपन्त्या-
 ह्नादेनाहतवती ।

प्रवनोद्याने तं पामेकमेव निश्चिन स्थानमासीत् कोविदारस्य प्रक्षच्छायायां,
 तत्रेकास्फटिकशिला मम्बुबेचामीडेकोच्चा मन्दी चन्द्रिकाशमिव । मध्ये चैको जलप्रणा-
 लस्तेन मम्बुद्वरचैकशोहरनिर्भर ऊर्ध्वं प्रवहमानस्तिष्ठति ।

हास-परिहास मध्य एव भृत्य आनयति सकामरूपिकाकपाय-पेयमत्पाहार
 सुभानमानेषु साधारिकावयवेषु स्थानिकायामेवस्था सुसज्ज । ज्योतिरवलोकते विविध
 वर्णानि पुष्पाप्यति मनोहरान् वृक्षान्, पुष्पितान् पादसान् सुभगान् बिहृणाश्च ।
 कामरूपिका कपाय पीरवा मा स्पृशति मुक्तोमलानि सक्ष्टकानि मुमनोहराणि मुमन
 स्नयकानि च । ध्याय ध्याय किमपि सामीनदोदृष्टा चेतमि चिन्तिता विचारप्रवाहे
 प्रवहतिस्म । उपलपुत्तलिवामिवापलका शिवायर्घातिष्ठन्ती दूरगतमानमां चिन्तानि-
 मग्नतामवलोक्य तद्विचारस्तनु छेत्तुकाम प्रमवृद्ध निष्कामी दीपकं पुष्पमेक शिरीषस्य
 तल्लव्य तस्या गौरवर्णं वपीलयो वम्बुबद्रीवायाञ्च परिवर्तते वर्णं वर्णं । तेन सा
 किञ्चिद्विहस्य दीपके दृष्टिपान करोति सग्मिता च सपुण्य पुण्य-मदृग्य तदस्त
 सगृह्णाति सुक्रीमले कमलनिधे स्वहस्ते ।

'कथमुद्भिन्नामि ?' इति तेनैव प्रश्न प्रक्षिप्त 'अल सदिग्धेने' त्युक्त्वा
 सा पुनरप्युद्भिन्नैव 'सुरभिन्त पुष्पजालमिदं मह्य न रोक्ते' इति ब्रूयन्त्या एव तस्या
 आनने वरान् वापिस्मिन्ति प्रमृता । दशवर्षाण्यहोरात्राण्यनेनैव क्रमेण ध्यनीतानि ।
 शीत्येन स्नेहं तथैव दर्शित । परञ्च रमाया दृष्टि परिवर्तितेवामीत् । सानिध्यव-
 तिनीभि भ्वीभि मह यदा-यदातपति तदा तदैव स्वभूषामाश्रीयति । विमनेनाति-
 मनोहरेण सौन्दर्येण । सा तु वध्यामि । न तारयिष्यति मे पुत्र पुन्नाम्न नरकात् ।
 पनोगुप्तस्य गतिर्नास्ति, इह परत्र वा । परिणीतोऽथपरणीतोऽथबन्धमेमुनः । पुनपरिण-
 शयमय न नैववार 'परामृष्ट । परञ्च न तु कर्ममपि न ददति ।' दीपकेन
 तनमिदं निक्षिप्तं स्वचेनमि ।

‘दीपक ! मे पुत्रक ! त्वया बलीवर्दे एवाय पानित । किमनेन पालिनेन ।’

‘अम्ब, मा मैवम् । तत्तर्घ्वं जानाम्यहमि’ त्युक्त्वावज्ञाभावनं महं स्वाध्याय-
वक्षे उद्याने वा विगतिम् । दीपकोऽपि स्वकार्यं नितयात्पूर्ववदेव सध्याकाले समा-
याते ज्योत्या तर्घ्वाद् । तावेव विलसन्ती रमणीया वा दृष्ट्वा रमाना द्वेषभावेना-
क्रान्तम् । एतत्सर्वं दीपकेन दृष्टं ज्ञातञ्च तत्कारणम् । सोऽपि खिन्नः सन् दावद-
ध्ययनं वक्ष्यति याति तावज्ज्योतिरपि पश्यात् पश्यति । ज्ञायते च अनयास्य कार-
णम् । श्रान्तेव सा तत्रैव तस्मिन्नेव कोविदार-प्राच्यदे आत्मानं शिलाफलके न्यपात-
यद्धमेति शब्देन । जगज्जनकमोक्षर येनेदं सर्वं विचिन्तयिष्य मृष्टं समाभिपन्तीव सा
पुण्याश्रमलोक्य विस्तीर्णं नीलगगने किमपि पश्यति । दीपकोऽप्येकतः विधार मागरे
निमग्नः । ज्योतिः साहसमाकलय्य तं समाश्वासयितुमैच्छन् परस्वद्य त्वगाधारण्ये
निमग्नेव सा यथा यथा सानु-पातं वृत्ताद्विहसति तथा तर्घ्वं हसितदीप इव आभाति ।

‘अपि, किमिदम् इति दीपकं धिक्कु स्वहस्तेनात्तोसयन्माह ।

‘न किञ्चिद्विशिष्टम्’ अवदत्स पूर्ववदेव । परञ्च स तु गाऽभवदनेन
गन्तुष्टः । पुनरपि सा पृष्ट्वा कथमद्य नयनारविन्दयोर्हिमपातः ?

‘नान्यत्, मधुकरेण पातितं खलु पुष्पपरागं । वेनवासिन्तामुलाऽहम् ।
तान्यवादलीक्य च ।

‘तच्चिन्तनमेवाहं ज्ञातुमिच्छामि ।’ ‘अस्मज्जीवनोद्यानेऽप्यभविष्यन्ते चेत-
सुमनामि ।’ ‘एकैकमभु दूर्वाया पतति भासते च रत्नत्विषा । परञ्च ज्योतय-
कथं किमपि न रोषत इतितु न ज्ञायते । तथा स्वपादाद्गुण्डेन विलोपते ।’ ‘कस्मा-
न्नेदमुद्यानं पुष्पितमिति मा व्यथयति ।’

‘अलम् वाग्विज्ञासेन ! नाहमवजानामिते श्रुतेलिकाशब्दशालम् । मैवाहं ते
साहित्यालङ्कारान्नवगच्छामि, यतोऽतु वाग्विज्यकोऽस्मि । मद्विधाना किमनेन म्बड्-
ध्याभिन्यञ्जकेन सर्वेण ? सुमरणा भाषैव मया ग्राह्या ।

दीपशिखार्यं दीपमामय्येन जाताधान-सोऽहं अत्रय, न तु तस्य नीरसत्वं
निस्नेहत्वं वा । पूर्वमेवास्मात्सा म्बमस्ति त्वं समापयति शाम्यति वा ।

‘अपि नूत भवता यत्किञ्चिन्मात्रोक्तम् । मे सर्वमेव वृत्तं निवेदितं सान्निध्यवा-
मित्याश्रयामिकया कन्यषया । भवतोऽपि नास्ति किञ्चिदपुह्यं प्रच्छन्नं वा । किमिदानीं
मेवाभिनीतं भयता दृष्टं भवेत् । भवता स्वध्याया मद्गोपिता । अन्तश्चिन्तितं सम्मे-
स्मिति जीवयितुमिच्छति भवान् । परञ्च नेदं मया द्रष्टुं शक्यते । नाहमबोधः

वालिना सवमव मया ज्ञायते । भवना प्रवाहितेन स्नहस्तेनवाच मे हृदय 'सरस
भूत्वा प्रकाशने । मे भर्तामि । पतिरेव परमश्वर' । भवतो दुःखं मे दुःखं, मुचे च म
सुखम् । अम्हापि गृहे छिन्ता । सुहृद्भिः सह भवताप्यालपन्तनशान्यथवणीयानि
वयिनानिभूतानि । मानुराधेपमपि शृणोति भवान् । हेतुना वन्द सर्वम् ? भक्ता
रणेन उत वा अयन ? हृदयेनाद्य मे निवेदनमनुमोदनञ्च वाञ्छिदयः सौभाग्यवती-
मानेतुम् । ' प्रिय मा ममम् अवरदकण्ठन दीपकेनोक्तम् । ज्योतिस्तु सततनदेव निवे
दयति । सानु निवेदयिष्यामि नि शङ्काह यतोऽघिहृताह निवेदनाय सवमव दृष्टमद्य
भवत समसे प्रस्तातु महद्भारं चाप्यवनारयितुमिच्छामि नाहमननस्तोत्रमपि वेद
लप्य । स्वहस्तनाह करिष्यामि सर्वाणिमागनिकानि कार्याणि । स्वहस्तेनैव स्वा वर
विधास्यामि ।'

प्राणाधिके ' बलिदानम्यास्य निष्क्यमपि जानासि न वा । एकस्यै नार्य
नास्माद् गुरतर किञ्चिदलिदानं यत् तदस्ते यत्किञ्चिद् भवत तत्पदमप्यार्यं दीयते ।
भवता यत्किञ्चिन्मह्य दत्तं तन्निष्क्येरोद न किञ्चिदपि । महत्तरमपि कर्तुमिच्छा
म्यह परञ्च किं करोमोति न जानामि ।

किमवशिष्यते स्वरमकाशम् ?'

पूर्णान्पूर्णे गते पूजमेवावशिष्यते । प्रदुर्मुखेप्रसरन्तो 'स्मिति' परिवारोद्यान विकसि
तानि पुष्पाण्यव भ प्रमलता विनिरिमन्ति । वार्तावाप द्विन् गृहमुरयन 'चाय भावे
नि द्रुवता ।'

'भर्तृव स्थापये' एतच्छ्रुत्वापि फलकामनं प्रति दत्तमुचनतीत्यम् ।
अपि किञ्चिदयदिष्टं भवन्ती ?'

'नैव न मनम्यनिस्तथा यच्छ स्वनिर्योगमशयकुहः । दत्तं भृत्ये तावुभो
व्यवासास्त धार्तासंगे । काममपिका कषाय-नैपस्योप्योण आश्रूणांमुण्येव भणमेक
श्रीनतरामवस्था दधार । विरम्भापनान्पनुश्रवामपयती ।

आपतित माद्य काल । जनै जनै समाहृतमार्गणिमानात्रमाच्छादिनञ्चा
न्यत्रमम प्रच्छदम् । नगरे प्रज्वालित विद्युद्दीपका तनश्चतावभावापि भवन् प्रयुपस
रत । दीपक स्वाध्याय-वन् शतधान् । चरन्ति चिन्तनाभारमुदन् परस्मै आघातम
चितयन्तवपतत् । ज्योतिरपि स्वोदघापितम्यान्तिमनिशयस्य विधावित्य दावदग
ञ्जनि तावदेतं प्रति-ध्यायमपश्यत । सार्धैव भवेदिति विवि तय माः सनमक प्रति
पानयति, परञ्च माता नु तामदृष्टवैव निपता तत्पुस्तकम् ।

‘आर्ये ।’

‘कैपा ? ज्योति ? किमत्र ?’

‘आर्ये किञ्चिद्वत् मिच्छामि । अपि योऽनु मशमा भवती ? लज्जावननमुद्यी सा तत्रैव निश्चला दिप्यन्दा च स्थिताऽऽसीत् ।’

‘कथ्यताम्, वक्ष्यताम् भय विमुच्य ।’ ‘अवानमिदं प्रहृष्टं मूढमिव दृश्यते । कथं नु नाऽऽनीयते काऽप्यन्या पुत्रवत् ? रमा मर्त्रमिदं ज्योतिर्मुखाच्छु वा चक्षिताऽभवत् ।’

‘रक्षा प्रस्ताविनमिदमस्माभिः प्रस्तावनीयमासीत् ।’ ‘आर्ये कुटुम्बस्यास्य मृगमत्र मे मृगम् । तन्मह्यमप्यमह्यं, यथा खलु भवता मनोमयातथाह् जानामि । परं विचार दोनाम् होतव्यं वा । ताम् ? जनोऽयं सर्वोऽदृष्टः निर्णयइति मे मतिः । न जानामि किञ्चिदयमस्थोपायम् ।’

वाण्याप्रमानाया नम्या नृद्धाया उड्डिभ्य मुच प्रमन्नताया श्रेयानुकूल, क्षणै एव प्रसारितम् । दिवस-त्रयेकं यद्येव तस्या मुचे स्थितिः श्रुता । विदमिनः नदीया वलवोऽपि विरष्टाः । तस्मिन् एव सा ज्योतिः स्वप्नुपामाविर्द्धान्वनी ।

तस्मिन् दुःखाया वरप वचनानि शैरक विचानपिनु समर्प अद्यायन्त । न तया व्यङ्ग्य-प्रहार नाकुपञ्चम विक्षिप्त इवाऽभवत् । व्यग्रमयन्त्र विद्योग्य विद्य-होप कलाकाञ्च निर्वाप्तावाङ् मुत्तस्तत्रैव पयङ्के न्यपतन् । त्रिकोणादृतं न किञ्चिदयमविलम्बन । स्वतन्त्रपथविचारस्यैकम्विकाण । यस्य शीर्षे स्थितं स्वयं मेव दिग्दुमदृशः । अशानिरमिता नाभे भार्ये द्वे रेख शीर्षेण सलग्न । साभाघार-रङ्गामुपाद्योभौ विदू नशोक्तुमिच्छति परं दुष्करत्वमाप्नोति । भग्न एव त्रिकोणो लक्ष्यते । तृतीया रेखास्पष्टैव । ‘अपि त्रिकोणात्मकं जीवनयापनं मुत्र मरमना वा विधास्यति, पूर्णवदेव स्नहापेता प्रकाशमयानि ज्योतिर्नकाः । नाहं करिष्याम्येवम् । दूयोर्विभवते स्नेहे एवम्य भोजनं द्वाभ्यामपयार्पितमेव भविष्यति । तेन त्वेकस्या अपि पूनिरमम्भावनीया ।’ अद्यार्थं गान्धर्वोपयोगिनाहोम नियमन्तेन सु-मु-हं स्मृत । ‘स्नेहेऽप्येव मतिं लग्नहस्व वृद्धिनापास्यति यस्य पूनिरनजकाः । यथार्थं स्नेहप्रदानं अम-माधौ भविष्यामि । अथकिम्, एवमिदमिव दीर्घे द्वे वक्तिव ज्वनन्त्यौ मगधिक प्रकाशं दिनं तनिध्यत ? एकस्मिन्नेवोद्यते द्वे सते स्वस्वालयान् आश्रये वा पुच्छिते एग्नविते किन्तु भविष्यत ? उद्यानशालोऽपि ममानग्नेहप्रदाने समर्थं भविष्यति । किमेतत् ? धानमिवाहमद्याग्नं स्नेहं शीतिवर्षिण्येभ्यः तोलपितु-मिच्छामि । किं वानं मूर्खोऽस्मिदमपि । नैननोऽयम् विषयः चेतनवानुभूयते तयोर्विशाल-

हृदयो न तु बाह्यः स्वात्मनः । यथा बिम्बीर्णो हृदयस्त्वनर्थे प्रगाढं विस्तीर्णञ्च सह-
र्षयः । तन्मण इव स ज्योतिः हृदयगाम्भीर्ये स्मरति । तस्या त्वाम् तत्र स्नहानां
विचित्राणि चित्राणि तस्य वनमि सन्धापितानि यत्र तस्य हृदयानवान्ज्वालयन्तं भूतो
भव अद्भुतादपि रिपुनाम नागी हृदयं सुदुर्बुद्धे प्रकरोति न जायते । मातृवेन सा
सर्वत्र वग्मन्यति ।'

एत एत एत इति द्वारपञ्चताडनम् ।

‘सुख-सुखायन’ इत्युक्त्वा यत्र त्वपाटावुद्यते इति तावदेव स्वमातर
प्रमत्तवदनामपश्यन् ।

पुत्रव ! ज्योतिरुत्पत्तौ यत् - - -

‘आम, अम्ब ममापि निर्णीतं भवत्योरिच्छानुसूतमपि । शीतुमिच्छति
भवती ?’

‘ताहमिच्छामि शीतुं वत्स, यतो ह्रमवगच्छामि तेऽन्तःकरणमितम् ।’
इति वामहृदयेन पालयति तम वदुर्बालम् । ‘स्वम्यस्तु ते वत्स । वर्धसे, अश्रया
सातु ते प्रजा ।’

‘अपि कुशली भवान् ?’

ओम् भवती ।’

‘गाहमेन चित्तिभोजि उत वा - - -’ ज्योतेरूर्ध्वं मतिं प्रश्नं क्षीयते
ततोऽनामरतः । पलायनं प्रादुरभूतस्य चेत्तसि । तस्य नयनयुगलमप्यार्द्रं भूतम् ।
तत्र त्वेवमेव स तत्र मृगा विवादं परित्यज्य वामं स्वकार्यं निरूपय प्रत्यन्तरमेव
खिन्नं मन् पलायितवान् । त्वमेव करोति स्म स प्रायश्च । तत्र कार्यं निरूपय गच्छि-
न्नागु विमग्नः ज्योतिर्मितयोर्विशद-मन्दर्भाणि विस्मृतानि । पञ्चिज्वरानां मन्दर्भाण्येव
तत्र मृगानि । पञ्चाचरणे विनृपतं स निषिद्धेयं ब्रूयति, गाह्मीर्षेणावलीकयति
कार्यं यत निषिद्धं कुशलि कार्यामुपेक्षते । पञ्चोत्तराणि प्रेयणपञ्चिकाया मुक्ति-
निर्माणं न च प्रणिर्माणं । पञ्चिज्वरं परिचुर्वेव यावदप्यति, तावदवश्यं पञ्चोत्तरस्य
मूर्त्तिः । परपि सप्रतिनिधि मूर्त्तिरुता तत्र दृष्टा । पश्यन्तव ब्रुद्धेनादितम् - - - एता-
मन्धोरगमार्द्रताम् इति । आगन्तव्यं प्रभूतञ्च गतिं ‘अपि जानाति भवान्
यमूर्त्तिरपि पृथगेव विधेया शीघ्रमवाचितं स्यात् न च प्रेयणीया । उभयोरेकस्मिन्ने-
वस्थानमिति विच्छिद् - - -’ इत्यूर्ध्वं स्वस्ववाक्यमूर्ध्वमेव दीपञ्च निरवश्यं
ग्रन्थमहोदय ममादिगतं समन्तात् ‘भवता मनु शक्यते, प्रेयणीयञ्च मूनपत्रं

वाञ्छितं स्थानम् ।' इत्यादिगन्नेत्र स विन्तानिमानाऽभवत् । खन्ता महोदयोऽपि
 'यथाज्ञापयतिप्रोमानिति निवेद्य स्व-मन्त्रागमगच्छत् 'भूतम्' ? प्रतिविधि ? मन्त्र-
 मन्त्रमेव श्रेयशीयम् । प्रतिविधिरेवास्माभि रक्षणीया ।' स स्वोक्तानि वचनानि
 मुहुर्मुहुः प्रतिशृण्वानि ।

वर्षाकालः । मेघाच्छादितेऽकाशे वाग्दिश इतस्ततः घमन्त्यनकम्पा ।
 ज्योति तेषामानीतं पश्यति । भावगता दीपकस्यैव तूत्तेन । तस्य हृदयाकाशे एवमेव
 विचान्वादिता जायन्ति यानि च कथय । परिणामतोऽधुवर्षाणि सजायते । उम-
 षोरपि एकैव परिणति । कोविदाश्च तथैव निष्ठति प्रफुल्ल । परञ्च तस्य छायाया
 मुक्ता पानिता वधिता च भाववी मताद्यय-तमपुणिता । द्वितीया च दूषिकापि मद्य-
 वागेपिनापि तथैव-पुष्प-विहीना वितनानि वाविदारः क्षण्यदु च वाक्पपूग्मत्ताव सम्ब-
 धमाना । यूरिहाश्चन कोविदारो ननो माश्वी प्रति । दीपको पि ह्यातम्य-योमाव
 वनावाहृतः प्रम्णामुदु शृङ्गा वा प्रतोक्षाकुला स्वागन्-तनारा सज्जीभूतामुदपाति
 हृत्कपलास युनुवा नराडा मानिनापनममपि सगवा सुमगा च परित्यज्य तत्रैवो
 पामगन्त्यत्र ह्यातावग्निना ज्योति शिवाकलकमप्रिष्ठिता प्रीत् । स पूर्वदुरा
 स्मृत्वा तदैव शिरीषपुष्प नीत्वा तस्या श्रौवाया कथोनयोर्वा स्वगयति । चारुचक्ष
 ज्योतिरपि ज्योती युगनाश्च नोडितेव नीता इत्युक्त्वा सा विहम्पैकतोऽपामगत् ।

मघाच्छन्न गगन-मण्डले भवतीवाग्रमामि प्रमृतानि । शून्यमेव जगच्च
 दुष्पने भयदपेक्ष-कमपि विद्युत्पात सूचयतीति ।

'गर्ह प्रिये रत इति' इत्युभो ममालिङ्गितौ सौख्यैव निगन्तो विहन्तुम् ।
 पावदुपमच्छति तावददृष्टि प्राकारोपिते पाटलग्नये निपतति । तत्र रक्त-स्निग्ध
 किमनयाञ्च दृष्ट्वा प्रमन्नश्च भूत्वा- पश्य, पश्य प्रिय ।' इति माटुगुनि-मकनैर्द-
 गितवान् । ज्योतिरपि नग्नयो लक्ष्मामग्ननमिव विशिष्य, स्मितावनतमुखी
 'अनु रतु भवान् एवमेवास्मि विज्जिवागाजतनम् । स तु अज्ञातार्थं जिज्ञासुरिव
 प्रिया प्रतिपश्यति । माञ्च नर्कमेव निवेदयितुमिच्छति तपेव स्मिया यतोऽन
 प्रपमागेपिना पाटलग्ननाक न केवल बाल-किमनयापेता प्रमुन पुष्पाच्छ दितापि
 भविष्यमर्हति । 'इत्युभो स्वाभ्यद प्राविशताम् ।

दीपकनोदीप्ता विद्युदीपगलाका विज्जिवास्त लुपलुपायत् प्रसारयति च
 श्वेन-चन्द्रिकासिव दुग्मदृष्टः शकाश्चतुर्दिक्षु । तत्र दुग्मदृष्टे श्वेतप्रकाशे पवितासीदे
 का पविता दीपकस्य वामहस्तकञ्चुकस्य बाह्ये द्वितीया च तस्य दक्षिणहस्ते

स्थितामोन् । मायचयैग पत्रमु मोच्य पठति—

ह्य एव मया स्पष्टीकृतं यदयं व्यवहारः यस्त्वया श्रियते स इदानीमन-
ह्य । अद्य तु त्वया मे हृदयमेव शतभा कृतम् । स्वयाप योऽपादनाय यत्रमिव मत्वा
रग्निनाहम् । भवान् स्व पदद्वारं मर्गोऽयं मा प्रतिआकृष्टं भविष्यतीति मया चिंतितं
परन्तु मया ज्ञानमिदं यत्कनष्टोऽध्वद्वारि । निभीनितज्ञाननेत्रया मयाऽऽप्यर्थाय
स्नेहं कृतं भवमकाशम् । यद्यपि मे जलकं सम्बन्धमिदं कदापि नैच्छत् परन्तु ।
भवन्तु अधना मयि निर्गोत्रं यद्भोजनमेव, मयात्र श्रियते तातृपितृभूहे एव सुप्राप्तम् ।
जनकोऽप्यननादमिज्ज आसीन् । यस्यै मया पितृभूहे परित्यक्ता तत् सङ्ग्रामप्रस्तोत्रमपि ।
यश्चायं स जनकस्त्वन्माहुरति पदं तर्हि का भविष्यति ते स्थितिः ? प्रकृतिश्रवणद्वारा-
धरणमपि इव एव यथावाग्यकं गतिं यास्यति ।

इत्यत्रम्

वा सदैव ते भीवन्तु —

शक्या,

अमिता

अनगद एव निर्भेताद्य तस्य निष्ठा । माया नैव-वारं स्माग्निनापि
नेनामिनामवेष्टं दूरमाप न व्यवहृतम् । भवन्तं प्रामरस्य अन्धतमं ज्योतिरिमां
घातां श्रुत्वास्तीव दंभिताऽभवत् । यत् सैवासीदस्य सवश्यं धटितस्य काणं बीजम्
वा । इतो समानां तत्त्वेष्वोमितनममग्निविवर ।

दीपकं वस्त्राणि परिधाय एकमेव विचारं बीजं 'अस्माकमेवविशालं'
इति स्वमनस्वारोप्य चिन्तनमवगाह्य गृह्णन्निगत । मोक्षाधुनैवेवधारमवताये ऋणा-
मुक्तिमिच्छति ज्योतिर्गच्छन्तमपश्यन्तु यावदशक्नोत् ।

'दीपकं गहि । मावज्ञेनोक्तं कीर्तिष्वदेव । दीपकं सर्वेव प्रणिधानवति
तावन् यावत् काटिच्छेत् तस्मै आदिशति चावेष्टम् ।'

'दीपकं अद्याह वचनद्वयमानविगृह्णितमिदं ।'

अहन्तु एकनैव वाक्येन निर्णेतुमिच्छामि ।' इत्युक्तवान् पत्रमेकं समर्पि-
तम् ।

'अस्माभिर्निष्पण्णीयं भवन्तं निष्पण्णम् । वाङ्म । पत्रमुदघात्य
वाचयित्वा त्याग्यत्रयि च शाखाऽवदन् ।

अपि भवता ममीदंवेदं निर्णेतुं, त्वरायां वा ?'

११६/राजस्थानस्यधुनिवा मरुतुन कथानखना

‘श्याम, मया सर्वं सम्यगेव निरूपितम् ।’

‘अमिताया तु न किं ?’

‘तया निर्णयि पूर्वमेव ।’

दीपकस्ततो न जाने कदा कथं वा मार्गे दृश्यान्पश्यन्नव स्वं गृहं प्राप्त ।
स्ववृत्त प्रियापैथावयितुमैच्छन्, परञ्च न तादृशं सत्त्वमाप्नोत । पत्रेण स स्फुटं
सन्दर्शयितुं याम यदा पत्रं लिखति, तदैवापश्यदेका कामपि पत्रिका ज्योतिहस्तलि-
खितामुन्मुक्ताम्—

प्राप्तेन,

यद्यप्यहं भवन् प्रगाढ स्नेह-पारावारे निमग्न गच्छामि परं दुःखानुभूति-
स्वद्वारादेव भविष्यतीत्यभिश्मम् । मुदातेन सम्पूर्णवृत्ता निवेदितं भवनं पूर्वमेवा-
गम्य । सम्पूर्णं उरिवारं मत्कारणेन दुःखमाप्नोतु इति मे हृदयं न स्वीकरोति ।
भवता सम्पदैव मे सम्पदा । अतोऽहमात्मनः प्रमत्ततामपि यन्निवर्तुमिच्छामि ।
भवतारोपिने पाठन-पादपे प्रस्फुरितं चन्दनं मे समीपे सुरक्षितोऽस्ति । पुण्ये जाने
सति जीघ्रमेव मृत्निगा भविष्यन्ति भवन् । तमहं प्राणपणेनापि पालयिष्यामि ।
तदेव भविष्यति भवता प्रतिवृत्तिः । आश्रयं मनननोऽपरं वाप्य स्नेहः । आश्रयः
स्नेहं वारिधारा मदैव अवहिष्यति ।

भवतामेव सदैव दीपस्येय

ज्योति

दीपक साजोग ‘अम्ब, विनष्टं सर्वं, हा धिक् हा हतोऽस्मि । सर्वनाश
मञ्जात, अम्ब !’ कन्दन निगम्य रमया रामचरितमानस-पठनं मध्यं पृथं परित्यज्य
तत्रागतम् तथा नैदं ज्ञातं यन्मणे एव भविष्यति लङ्का परस्परं । दीपकं तत्र पर्यङ्के
विगतमजं पतितं जामान् पत्रं हस्ते धारयन् । सा स्वरितमेव दूरभाष-यन्त्रेण द्राक्षतः
सूचयामास । तत्रैव सा पत्रं पठितवती । चोत्थारमेकं सहमेव तन्मुखा-निर्गतम्
“मया न ज्ञातं यममेव सुमनोहरोद्याने वन्द्यकानोपोगुलम् लप्तं ।

अधोपित्वा दीपकं स्वदूनिमलपथमेणैवाप्नोति च स्वजोवितं निर्वाद्यं सम्य-
मेव । स्वभातरं प्रेषयति वृत्तिम् । परञ्च स गृहं नावस्थातुं शक्नोति । भवन्तु
दूरादेव भवितुमिच्छन्ति । नार्यां श्रीनोप्यप्रवृत्त्या स प्रवृत्तकान् परिवर्धकं कृतं बाल-
कान् पाठयति । एतेन प्रनयनवति कालं यापयति च मुहुर्मुहुः स्वप्रियतमा ज्योतिं
तपोत्तान् साहित्यनन्दनार्थं स्मरति यदा-कदा-लिखति, काव्यं वा करोति ।

यत् माहिंयसदम सम्भारम्न प्रेरयति किञ्चिलिखितम् । स्वानुभूति चञ्चेनैवाभि-
व्यनक्ति । नारी चरितस्यारोहावरोहान् स्मरति यं सामाया जना यथा कालिदास
धनानदादय महाकवि-पदमाहूदा कृता । पवनस्योपयुक्ता हरितं पवनवितेभ्र
वृक्षविधिवनपुष्प पादपेभ्यश्चादिता । प्रशमाधिकृतमिवासीत् सम्पूर्णं वनम् ।
कस्यापि पुरातन महर्षेराश्रमादून नासीत् तत् ।

दीपको विचार-मग्नो भावद् भ्रमति तावदेता कदली कण्टकाक्षीर्णं गुम्फ
समोपे आरोपिता विलपिताञ्च पश्यति । कदली स्वमराप्रवृत्त्या दपिता मृषतीव
दृश्यते । गुल्मकचानिह्नितमिच्छति । परञ्च गुल्मकस्तु ग्वकण्टकविच्छिद्य द माति
ज्ञानमस्वीकरोति । तथो श्रीका तस्य गृहस्थस्य सम्पूर्णं कथा पुनरावतयति । कापि
युवति त सगाम्नीयमुद्दिन्न विशञ्च सम्मुखेस्त्रिवाघ्यानादपकयति । सोऽविलम्ब
मेवाभिजानाति ताम् । परञ्च सा दीपक कूर्चेणाच्छन्नमुत्र नाभिजानाति । अमिता
एषा स्वममि ? आश्चर्यचक्षिता तस्याकृतधानाङ्किता साऽपलकमेवापश्यत्तमुद्यम ।
मत्तु— अलमातङ्कितया । मा भयौ कस्मादनायता मि भवतीतिकथनाम्
मातुमिच्छामि' विहसन्नेकोत्तवान् ।

‘को भवान् अपि मया जानु शक्यते ?

भवती मामभिजानात्येवेवावश्यकता न वतते ।

कथमाङ्किता भवतीति मातुमिच्छामि स्फुटम् ।

कथमह ते साहाय्यं विदधामि ? भय परित्यज्य कथ्यता सम्पूज कृतम् ।
सत्यं न दापयितुमर्हति कोऽपि । तस्य क्लान्ति विषमभूभावपि सुमधुराण्येव भवति ।
य मय पोषायति स प्रज्ज्वलितमनसमवाच्छादयति अश्लेषेण । सपेनासरय तु
रामायनिक्वस्त्रमिव दहने ।’

अमितया वाप्य पर्याकुलेक्षयया हृत्कालुष्य प्रमाजयितुमिव सम्पूर्णं कथा
आविता । पूर्वोक्ता गर्वोक्तय यत्र स्मृतिपटसमस्यायाति, तन्निश्चयोरगद्व दशति ।
उद्योगासमे महान् विपत्तय प्रस्फुटित । आक्षोभिता अमिका भवनाट्टालिकाभागे
दुमयतत । जनको पितृदावन्तिरागच्छति । तदैव भवनं वदिवामक-वापतत । तदैव
सहायतदेक अमिक । राजपुरषा अपि तत्क्षणमवापतिता । त पुरर्धरावा पलायितो
निरूपितो ।

किं विनम्येन शीघ्रमेवायुना त्वया गत्यालया जतथ्य, तत्र च आम्
समपण करणीयम् । एवमेव प्राप्य यत्तु न्याय ।’

११८/राजस्थानस्यायुनिना मन्वृत कथानेयका

‘पञ्चाङ्गावर्ग्यं त भवन्त । भवन्त एव मनाषीकृत्य मां तत्त समर्पयन्तु, येन
रक्षणं न्यायं च तमे ।’ स्वल्पतापनं तत्त्वं स्वर्गं यथा त्यजति कालुष्यं, तथैव साल्पसन्ता-
नेनैव सत्तापता मनसि कालुष्यं परित्यज्य विशुद्धा सरस स्वभावा च भूत्वा भासते
इति । सा मानसं धिक्करोति । त्याज्या खलु मे प्राणा इति सा मनस्य-
परोत् । राक्षेजशरसाधीनकोऽपि मितस्य वचनं विश्वस्य शीघ्रमेवावधारयद्-
स्तुस्थितिम् । सुहृदागमने स्वागताय चायमानेतुमाज्ञापयति । चाय-पेयमान-
यन्ती परिग्रामद्वयना कृष्णोदरी विप्रोषिताञ्जन नयनागुन्मृक्तदीर्घलला
चुम्ब-वस्तावता
च दृष्टवामितादीपकी चकितावभवताम् । तदुपरि दृष्टिं विनिवेश्य यावदपश्यतामुभौ
तौ तावतापि चकितापलक-विस्फारित-नयना तत्र तिष्ठति, स्वसन्तुलनमपि च
त्यजति । स्वल्पन्ती निपतन्ती च सा पादयो पतति ।

‘कस्मात्तवैवाणीत चायं पयसः, नापातो मृत्युः किम् ?’ राक्षेणेन पृष्टाऽपि
तदा न प्रत्युक्त एकोऽपि शब्दः । ताम् त्यक्तकामरूपिका कपाय वेयागवाह-मुखी विह्वला
वाप्यायमाणा चातिद्विग्य स्वाधुमि तद्वस्ताणि मिञ्चति ।

राक्षेजशु कि-कतंभ्यविमूढ शिलाखण्डमिव निमग्नं निस्पन्दश्च पश्यनीद
सर्वं वृत्तम् । भमिताम्बुपूरुषै लज्जितावनता च विसर्पति । चाय-पात्रतु भवम्भ-
वगतिवाप्यमुन्मृजति इव ।

‘ज्योतिः ।’ चकितेन राक्षेणेनेति ।

‘भाम् प्रातः ।’ इति सज्जयमाना पादाङ्गुष्ठेनक्षयतस्य भेत्तुमिवेच्छति ।

राक्षेज, नाहं राक्षेज, दीपकोद्भूतम् । एषाऽमिता ।’ तेनैव सम्पूर्णं वृत्तं
निरादितम् ।

अथ त्रिकोणस्य तिस्र रेखा पुनर्निलन भेजु । तेषां बिन्दवः समाविष्टा
परस्परम् । ततोऽवाप्तं शिशुरेव ।

‘बालोऽयं ?’

‘त्रिकोण-सममे प्रयागोऽयमिति परिहासेनामितौक्यवती ।

अथ नोविदारसमीपे कुसुमावीर्णं शिता-पट्टमधिषिच्छन्ति सर्वे पादल-
पादपा पुष्पराच्छादिता । माधवी-लतापि सुतरापुष्पिता मट्टयते ? ।

सत्यस्यान्वेषणम्

कुमारी प्रभा

प्रकाशो विज्ञानश्चात्र भन्ते मित्रे आस्ताम् पर ते विचारणाया स्तरे नितान्तमेव भिन्ने विद्यताम् । विज्ञानस्याख्येता विज्ञानस्तर्कप्रवणो विचक्षण प्रज्ञया च मयुक्ता ध्यामोन् । स मद्वै स्वकीयानां जिज्ञासामा तर्कमग्न बुद्धि-प्राह्म्य च समाधान-मन्वेष्टु प्रायतत, पर दर्शन साहित्यादेश्चाज्ययनेन स नितान्तमेव सम्बेदनात्मको भावुक परमश्च आस्तिक समजायत । स स्वकीयानां समस्त-जिज्ञासामा निदान मत्प-स्यान्वेषणेनैव प्राप्तुमिवेय । समग्र एव दिग्ने मप्ताह्ने न नियमित रूपेण स्वाभित मत्प व्रतस्य 'सत्यमेव ब्रह्म' इति विषयमाधृत्य प्रवचन शुभाव । रविवारस्य प्रातः स्वमित्र प्रकाश मित्रित्वैव तां समग्रमप्ताह्म्य उपलब्धिर्वर्णिता । प्रकाशेन तद्वक्तव्यं श्रुत्वा विमग्नमनसा प्रयुत्तरितम् -

बन्धो ! किमर्थं निरर्थके चिन्तनं निमग्न स्वचिन्तमशान्तिं विदधामि ? मरय-स्यान्वेषणे न क्वचन त्वमेव प्रयुताह स्वामित् मृष्टेश्च सर्वे प्राणिनोऽन्ततत्त्वान्न प्रय-तन्ते । परं किं तेष्वेकेनाप्यस्या दिशि साफल्यमवाप्तम् ?

विशालेन प्रयुत्तरितम्- मुहूर्त ! अहं तु मायमन्विष्यैव भान्ति प्राप्स्यामि । स्यात्तदर्थं मत् किमपि । कथं खलु महमतो भवेयमहं स्वदीपाभिः धारणामियं तं ज्ञान-विज्ञानदर्शनजीवनादीनां च सत्यमेकमेव विद्यत । वस्तुनस्तु सत्यान्वेषणेनैव मत्पम मिज्ञातुं शक्यत ।

अगृष्टनेव प्रकाशेन कथितम् त्यजन्तम् । त्वया तु पुनरपि नदेव पारम्परिक विवेचनं प्रारब्धम् । अनन्तं तु निम्नोऽपि विवादं कृत्वापि न कसपि निष्कर्षमवाप्तुं शक्नुव । न स्वीररापि किं वैज्ञानिकं तद्वयं त्वम् ? न किं विज्ञानस्य सर्वे मय प्रयोगा तत्प्राधारिता भवन्ति ? अतु, अहमपि प्रयोगैश्च मिद्धि विद्याय स्वमन स्वीकृतं वारयित्यामि ।

'मत्पमन्वेष्टुं कीदृशं प्रयोगं चिह्नीयं त्वम् ? जिज्ञासुता विशालेन पृष्टम् ।

‘त्व खलु प्रयोगाय प्रस्तुतो भव । एष प्रयोगस्तु न खलु पारमार्थिक ।
वस्तुतस्तु एकं लघुनाटक मचनीयमस्ति । ततश्च सत्यस्याञ्ज्वेपण भविता । प्रकाशेन
निगदितम् ।

विशालेन चिन्तन मनसा कथितम्— “अपि भ्रात । प्रहेलिका मा पृच्छे ?
स्पष्टतो ब्रूहि तद्यनया करणीयम् ।” सदन्तरभुमे मित्रे कस्मिंश्चिद् वैयक्तिके
चिकित्सालये प्राविशतां, यत्र खलु नगरस्थेको विशेषज्ञो डा० अविनाश महोदय
स्थितः सन्नातुराणां परीक्षणं विदधाति स्म । तदैव विशाल स्वोदरं हस्तेन धारयन्
हा । वृत्रोऽभ्यहमिति चन्दनिव स चिकित्सकाभिमुखमासन्ध्यामसीदत् । प्रकाशेन च
गुह्यद्वाररजो भीषणता चिकित्सकाम् प्रकटिता । ततस्तु चिकित्सकेनैकाधिका प्रश्ना
कृता ततश्च कतिपयानि घुटिकान् सूच्या च प्रवेष्टव्यं किमपि भ्रूपजद्रव लिखित्वा
शुल्ककृते दश रूप्यकाणि दाचितानि । शुल्कं प्रदाय तावुभावापणाद् भ्रूपजं केतु
प्रतिष्ठितम् । चिकित्सानयाद् बहिरागत्य विशालेन प्रोक्तम् ‘प्रकाश ! किमेतत्
मोह्यं त्वया प्रदर्शितम् ? त्वया तु व्यञ्जमेव दश रूप्यकाणि प्रदत्तानि ।’

प्रकाशस्त्वेतदेव कथयामास— “सत्यस्यान्वेपणं किं अयं विमं व सम्भाव्यते ?
अधुना तु त्वं मया साकं चिकित्सालये चन ।” ततश्च तो कमप्योपधालयमाजगमु,
यत्र चातुराणामत्यधिकं सम्मर्दभासीत् । विशालः प्रायः चन्दनिव स्वहस्ते नादिका-
परीक्षायै वैद्यस्याभिमुखं प्रसारत् । वैद्येन च सत्यरतया जठर-विकारेण रोगोत्पत्ति
निश्चीयोपचारार्थं कतिपय-भ्रूपजानां नामानि लिखितानि । तेन पय्य-सम्बन्धिन्यो
विशेषा निर्देशा अपि कृता । प्रकाशस्तु वैद्यराजाय पञ्च रूप्यकाणि दत्त्वा आगामि-
दिवसे प्रत्यागमनं ससूच्या तत् प्रतस्थे । औपधालयमाद् बहिरागत्य विशालः पुनरपि
प्रकाशं पप्रच्छ द्वावतराणां वैद्यानां च कृते शुल्कं प्रदाय त्वं कीदृशं सत्यमन्वेष्टुमिच्छसि ।

अपि भ्रात ! न किं त्वयैकस्यैव रोगस्य पयपद्वयेन सह व्याख्या-इयं प्रत्यक्षी-
कृतम् । एकस्तु पय्यमेव मद्गतपूर्णमनुते । अन्यश्च कथयति यत् किमपि भक्षयं पिब
वा । एकस्यैव रजो निदानं चिकित्सा च द्वावतरो वैद्यश्च पृथक्तया चिकीर्षत ।
प्रकाशः सत्यरतया जगाद

चिन्तेन विशालेन पृष्टम्—‘साम्प्रत किमन्यत् विधातव्यम् ? तादकमिन्द्र
जातं तु नागगन्तुं शक्यते मया ।’

प्रकाशस्तु एतावदेव कथितवान् ‘अल्पस्तावदभिनयोऽवशिष्यते ।’

ततश्चोभे मित्रे प्रवृष्ट—‘मातृण्डनाभ्यां ज्योतिर्विज्ञानं शालायामाजगमु ।

सत्र ज्योतिषाचार्यो महामान्य परमानन्द-महोदयोऽनेनै शिष्यै परिवृत निश्चिन्त-
मुद्रया समागताना जनाना हस्तरेखा जन्म लग्न च दृष्ट्वा भवविषयं वर्णयति स्म ।
विशालेन तत्त गत्वा स्वोदर-विकार सम्बन्धे निवेदित निदानाय च प्रायितम् । ज्योति-
षाचार्येण विशालस्य ग्रहक्षेत्राणा गणना विधाय नूनं मार्गसप्तवर्षं दशमभिधीय
नेतु मगल नाम्नो पाप ग्रहयोरन्तर्दशाया प्रकोप च प्रतिपाद्य तयो शान्त्यर्थं
मेकमनुष्ठानं प्रस्तावितम् । तदनु आचार्येण प्रतिदिन पापग्रहाणा अपह्वनादिना सह
वचन इतोऽपि दानपुण्यस्योपाया निर्दिष्टा । अनुष्ठानस्य विधानेनोदर विकार सदा
सर्वदायं निवर्तिष्यते, इति स विश्वसिति स्म । अनुष्ठाने न्यनुमानतो भ्यसरचक पचा-
न्नदुत्तर गतरूपकार्त्तिको क्षणितस्तेन । भूतवैतन प्रकाशस्तु ज्योतिषाचार्याय साढं पत्र
रूपकाणि प्रदद्याद्विममामस्य प्रयत्नतिथौ प्रत्यागन्तु निवेदयामास । ततश्च स
विशालेन मार्घं बहिराययी । विशालस्तु साध्वत घृणमेव खिन्न आसीत् : सेनाशोभये
स्वरे कथितम् 'भाट्टे गच्छतु त्वदीय मत्पान्वेषणम् । अह स्वधुनः गृहमेव गामि ।'

प्रकाश सानुनय निजगदत - 'मित्र ! केवलमेक एव प्रयोगोऽवशिष्यते ।
तदनु मत्पान्वेषणं पूर्णता यास्यति । अधुना तु मौनवि - महोदयाना पार्श्वेऽपि मात-
न्यमावाभ्याम् ।

ततश्च तावुभौ मुद्राबस नाम्न वस्यापि पीराध्यस्य गृहमयाताम् । तत्र
मौनवि मगोदय स्वशिष्यैरादृत आपादमस्तक कृष्ण वस्त्रादि धारयन्मौदत । हरतयो-
स्त्वेवमामनचिदिदं दधार स । तदनु विशालो मौलव्या समीपमागत्य लमश्चकार ।
ततश्चात्रन्दतेव तेन स्वोदर धोडा निवेदिता । भूतवैतन् परमगाभ्योर्ध्वेण मौलविना
पृष्टम् 'एषु दिवसपु त्व कस्यचिज्जीर्णैर्दृष्टास्य पार्श्वतस्तु नैव गतवान् ? 'विशालेन
विञ्चिद् वक्नुभास्वघ, पर मध्य एव प्रकाशेन भटिति कथितम् 'मौलवि महोदय ।
मम मित्र तु प्रतिगत्र प्राचीनवसतो जीर्णवटवृक्षस्य अधस्तादामतु विवशोऽस्ति ।
तथा च ।

प्रकाशेन रवकीयकथनं न पूरयितुं पाठितम् । तत्पूर्वमेव मौलविना प्रोक्तम्
अल, अलमवगतमया मयैव ध्वजा धारिणी वृद्धा पिशाचिनी तव मित्रस्य शीर्षमधिर-
रोह । वरीयस्यास्तस्या अपाकरणेनैव स्वन्मित्रस्योदरे पीडा समाप्तिमेप्स्यति ।

तदर्धमस्यमि किं विघातय्यम् ? 'प्रकाशेन विज्ञातितम् ।

मौनवी कथयामास - 'स्वयां छलु अज- कुक्कुटयोर्वैलिदेया । अन्यच्च
पञ्च-भारमिता । कृष्णामापा तदर्ध- भावायो च कपूरं सक्क-पुष्पादीनि गृहीत्वा-

शुक्र वातरस्य सन्ध्यायामत्रागन्तव्यम् । तदाऽहं सर्वमेवावशिष्टं कार्यं मुष्टु विधा-
स्यामि ।

“वाड मौलवि- महोदया । आया शुक्रवामरे सायमेव वस्तुन्यादायागमि-
ष्याव ।” श्रीचरितदुभौ तौ शीघ्रतया प्रयातुमुप धनतु ।

‘अयित्तिष्ठ तावत् । आमनोपहाररूपेण सार्धं-पञ्च-स्पृकाणि तु प्रयच्छ
त्वम् । पीरस्य द्वारान्नेत्यमेव गन्तव्यं त्वया ।’ मौलनिना आदेशात्मक इव स्वरे
प्रोक्तम् ।

‘साम्प्रत तु चतुराणकोत्तर-हृष्यकमेक दद । अवशिष्टं तु शुक्रवातरस्य
सायमानेतव्यमावाभ्याम् ।’ नययित्वैतदुभौ कयार्थं त्वरया प्रतस्याते । ततश्च तौ
प्रकाशस्य प्रकाशयुने बद्धे समागतौ ।

विशाल सन्धोध्यः प्रकाशो जगद- ‘दुष्टं त्वया मित्र । सत्त्वान्वेषण
यत्तु दुष्करं विद्यते । शवनरो वैद्यो, हकीम पीरश्च सर्वे एवैकं खलु रोगरूपिण
सत्यमभिजातु कति मार्गानुपायाश्चाङ्गी- कुर्वन्ति । ततोऽपि रजो मूलं तु कश्चनैव
जानु पारयते । इत्यमेव स्वामिन सत्त्वानन्दमहोदया, अहं त्वं दार्शनिका, विचारका,
धर्मगुरुव, वैज्ञानिकाश्च सर्वे एव स्व-स्वपद्धत्या सत्यमन्वेपयन्ति । परं वस्तुतस्तु
सत्यमनुभूतेर्विषयोऽस्ति । तदन्वेषणं स्वपद्धत्याथर्व विनैव स्वकीयेऽप्यन्तरे विधातु
शक्यते । अथैव प्रयोगनिष्ठमपि सत्यमन्वेष्टुं प्रयोगास्तु कतिपये विधेया एव ।
एतत् खलु समाधिमग्नौ भूत्वा केनाऽप्युपायेनान्येन वा साध्यम् । मन्दिरादीनि
शुद्धितादयश्च सर्वे मार्गस्य उपदेष्टारः सन्ति । गन्तव्यं प्रति तु स्वयमेव गगनीयम् ।’

विशालेन प्रमत्त-मुद्रया निगदितम्- ‘प्रकाश ! धन्योऽसि त्वम् । त्वया
तु यथार्थमेव सत्त्वान्वेषिका दृष्टिरवाप्ता । साम्प्रतमहमपि स्वयं सत्त्वान्वेषको भूत्वा
त्वान्तं सत्यमन्विष्यामि निजेनैव प्रयागेन ।’

ॐ